

66,2(0)
К23

З И М А

НАБЛИЖАЄТЬСЯ

ЧОМУ
ПОТРІБНО ЗУПИНИТИ
ВОЛОДИМИРА ПУТІНА
ТА ВОРОГІВ
ВІЛЬНОГО СВІТУ

ГАРРІ
КАСПАРОВ

З Ц М А

НАБЛИЖАЄТЬСЯ

ЧОМУ
ПОТРІБНО ЗУПИНИТИ
ВОЛОДИМИРА ПУТІНА
ТА ВОРОГІВ
ВІЛЬНОГО СВІТУ

УДК 32
ББК 66
К23

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:

Kasparov G. Winter Is Coming / Garry Kasparov. — New York :
Public Affairs, 2015. — 292 p.

Спільно з *Mig Greengard*

Переклад з англійської *Ярослава Лебеденка*

Дизайнер обкладинки *Владислав Прокопів*

Популярне видання

КАСПАРОВ Гаррі

Зима наближається

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Завідувач редакції *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *О. М. Пікалова*
Редактор *Р. В. Мельників*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. О. Старова*

Підписано до друку 15.03.2016. Формат 60х90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Alliance». Ум. друк. арк. 20.
Наклад 10000 пр. Зам. № 283/02.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cor@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р.
www.ttornado.com.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

ISBN 978-617-12-0483-6 (укр.)
ISBN 978-1-61039-620-2 (англ.)

© Gettyimages.com/ Anadolu Agency, обкладинка, 2016
© Garry Kasparov, 2015
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2016

Присвячується пам'яті Бориса Немцова,
а також усім людям у світі, які борються за свободу
та демократію, як і він робив це щодня.

ГАРРІ КАСПАРОВ

Присвячується Зоуї, яка зробила все це можливим,
а також Клео та Рафі, які зробили все це вартим.

МІГ ГРІНГАРД

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Пролог	26
1. КІНЕЦЬ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ ТА РОЗПАД СРСР.....	40
2. УТРАЧЕНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ	57
3. НЕВИДИМІ ВІЙНИ.....	69
4. НАРОДЖЕНИЙ НА КРОВІ.....	91
5. ПОЖИТТЄВИЙ ПРЕЗИДЕНТ.....	112
6. У ПОШУКАХ ДУШІ ПУТІНА	131
7. З ВОГНЮ ТА В ПОЛУМ'Я	164
8. ОПЕРАЦІЯ «МЕДВЕДЄВ»	199
9. СМІЛИВІСТЬ ХИБНОЇ НАДІЇ.....	224
10. ВІЙНА ТА УМИРОТВОРЕННЯ.....	257
Висновки. Вічні цінності в мінливому світі.....	290
Подяки.....	311
Примітки	312
Про автора.....	320

ВСТУП

19 серпня 1991 року канал «Сі-еН-еН» цілий день у прямому ефірі висвітлював спробу путчу проти президента Радянського Союзу Михайла Горбачова. За підтримки КДБ старі реакціонери з надр уже хисткого комуністичного режиму ізолювали Горбачова на його дачі в Криму та проголосили в країні надзвичайний стан. У світових ЗМІ з'явилася тоді безліч різних експертів та політиків, стурбованих тим, що путч може призвести до раптового кінця перебудови або навіть початку громадянської війни, адже в центрі Москви почали їздити танки.

Мене теж того вечора запросили як гостя на «Шоу Ларрі Кінга» разом із колишнім послом США в ООН Джин Кіркпатрік, професором із Каліфорнії та колишнім оперативником КДБ. Лише я заявив тоді, що путч не має жодного шансу на успіх і все це триватиме не більш ніж сорок вісім годин, а не кілька місяців, як передбачали Кіркпатрік та багато інших. Я наполягав, що лідери путчу не мають підтримки в народі і їхня спроба зупинити реформи, що, як вони боялися, можуть призвести до розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік, була приречена. Адже в правлячій бюрократії не було єдності й багато хто вважав, що матиме кращі можливості для просування саме після розпаду Союзу. Мої слова отримали дуже ефектне підтвердження, коли тодішній президент Росії

Борис Єльцин зачитав на танку своє відоме звернення до росіян, а люди з усієї Москви виступили за свободу та демократію. Путчисти усвідомили, що народ проти них. Через два дні вони здалися.

Спроба путчу не лише провалилася, але й прискорила загибель Радянського Союзу, продемонструвавши його громадянам чіткий вибір. Звісно, розпад країни й незалежне майбутнє трохи лякали, але вони точно не здавалися гіршими за тоталітарне теперішнє. Подібно до ефекту доміно упродовж наступних місяців радянські республіки одна за одною проголошували свою незалежність. А в самій Москві через два дні після невдалого путчу радісний натовп скинув пам'ятник грізному засновникові радянської таємної поліції, «залізного» Феліксу Дзержинському перед головною будівлею КДБ.

Сьогодні мені важко без емоцій читати коментарі для преси тих, хто тоді був там. «Це розпочне наш процес очищення», — сказав лідер профспілки шахтарів. Православний священник наголосив: «Ми знищимо величезну небезпечну тоталітарну машину КДБ». А натовп скандував «Геть КДБ!» та «Сво-бо-да!». Міліція знімала свої кашкети, щоб приєднатися до маршу, а на постаменті ненависної статуї з'являлися написи на кшталт «М'ясників КДБ — під суд!». Один із учасників, лікар за фахом, зауважив, що цей протест не такий, як у попередні місяці: «Ми почуваємося так, неначе заново народилися».

І тому так шокує уяву, що лише через вісім років, 31 грудня 1999-го, президентом Росії стане колишній підполковник того самого КДБ. Демократичні реформи країни, які лише зароджувалися, будуть зупинені й поступово згорнуті. Уряд розпочне утиски ЗМІ та всього громадянського суспільства. Зовнішня політика Росії стане агресивною та войовничою. Не буде ніякого процесу очищення, ніяких тюрем для «м'ясників» і ніякого руйнування машини КДБ. Пам'ятник Дзержинському скинули, але тоталітарні репресії, які він уособлював, нікуди не поділися. На певний час вони затихли, але потім відродилися знову в особі Володимира Путіна.

Заирнемо наперед: на початок 2015 року Путін усе ще сидить у Кремлі. Лише через шість років після вторгнення до іншої сусідньої держави — Республіки Грузія — російські війська напали на Україну й анексували Крим. Через лічені дні після завершення Зимових Олімпійських ігор у Сочі в лютому 2014-го Путін розв'язав війну на сході України та став першим, хто силою захопив суверенну територію іншої країни з часу вторгнення Саддама Хусейна в Кувейт. Ті самі світові лідери, які усміхнені фотографувалися з Путіним ще рік тому, тепер впроваджують санкції проти Росії та членів її правлячої еліти. Росія погрожує перекрити трубопроводи, якими постачається третина необхідних Європі нафти й газу. З приходом до влади Путіна в ролі *sarò di tutti capi* («боса всіх босів») його мафіозна держава перейшла від клептократії, що заперечує будь-яку ідеологію, до використання явно фашистської пропаганди й тактики. Повернувся й привид ядерної війни, про якого вже почали потроху забувати.

Нинішня криза має дві передісторії. Перша пов'язана з тим, як Росія так швидко перейшла від святкування кінця комунізму до обрання президентом офіцера КДБ, а потім і до нападу на своїх сусідів. А друга — з тим, як вільний світ допоміг цьому статися через байдужість, нерозуміння та неправильну реалізацію добрих намірів. І тут дуже важливо визначити, що саме пішло не так. Адже, незважаючи на те, що зараз Путін становить пряму та явну загрозу, Європа й Америка все ще не розуміють ситуацію. Натомість світові демократії повинні об'єднатися та повторити уроки перемоги в минулій Холодній війні, перш ніж ми повністю сповземо до наступної.

Путінська Росія, вочевидь, є найбільшою та найнебезпечнішою загрозою, що постає сьогодні перед світом, але не єдиною. Звісно, терористичні угруповання на кшталт Аль-Каїди чи Ісламської Держави не мають (попри назву останньої) кордонів, величезних ресурсів та зброї масового ураження, які є в розпорядженні Путіна. Проте атаки 11 вересня та подібні до них навчили нас, що не обов'язково мати національний прапор чи навіть армію, щоб завдати жакливого удару по наймогутнішій

у світі країні. Ба більше, неспроможністю демократичних держав організувати активну оборону користуються й країни, що заохочують тероризм. Криваві режими Ірану, Північної Кореї та Сирії просто насолоджуються тим, що проводять довгі години за столом переговорів із великими світовими державами, не йдучи на суттєві поступки.

Про виклики багатопольярного світу, що постали з кінцем Холодної війни, говориться не вперше. Проте послідовної стратегії їх вирішення бракує й досі. Проблема полягає в тому, що після закінчення Холодної війни в її переможців не лишилося відчуття мети та спільного ворога, проти якого слід об'єднуватися. У ворогів же вільного світу такої проблеми не було. Вони й далі гуртувалися навколо ідеї протидії принципам та нормам ліберальної демократії та прав людини, символом і матеріальним представником яких бачили передусім Сполучені Штати Америки. А ми, незважаючи на це, продовжуємо взаємодіяти з ними, вести з ними переговори й навіть постачати цих ворогів зброєю та коштами, які вони використовують, щоб атакувати нас. Перефразовуючи вислів Вінстона Черчилля щодо політики умиротворення, ми годуємо крокодилів, сподіваємось, що вони зжеруть нас останніми.

Будь-яке політичне охолодження взаємин між Вашингтоном та Москвою чи Пекіном швидко починає критикуватись обома сторонами як потенційне «повернення до Холодної війни». На жаль, сьогодні це кліше використовують в іронічному сенсі, а шлях до перемоги в Холодній війні потроху забувають замість того, щоб дотримуватися його й надалі. Замість обстоювання принципів добра і зла, правильного й неправильного, а також універсальних цінностей права та життя людини, ми маємо «перезавантаження», моральну рівність та політику взаємодії. Тобто умиротворення під багатьма іншими назвами. Світ потребує нового альянсу, заснованого на глобальній *Magna Carta* (Великій хартії вольностей) — декларації фундаментальних прав, яку мають визнавати всі його члени. Сьогодні держави, що цінують свободу особистості, контролюють більшу частину ресурсів,

а також військової моці світу. Якщо вони об'єднаються й перестануть підтримувати злочинні режими та спонсорів терору, їхня цілісність та їхній вплив будуть непереборними.

І основною метою тут має бути не зведення нових стін для ізоляції мільйонів людей, що живуть під авторитарним правлінням, а надання їм перспективи та надії на краще майбутнє. Більшість із нас, тих, кому довелося жити за «залізною завісою», добре знала, що у вільному світі є люди, яким до нас не байдуже, які борються за, а не проти нас. І знання це мало велике значення. Сьогодні ж так звані «лідери вільного світу» говорять про сприяння демократії, водночас поводячись із лідерами найбільш репресивних режимів світу як із рівними. Так от, політика взаємодії з диктаторами провальна на всіх рівнях, і час уже це визнати.

Як сказав Рональд Рейган у своїй відомій промові 1964 року «Час обирати», це вибір не між миром і війною, а лише між боротьбою чи капітуляцією. Ми повинні зробити вибір. І ми не повинні здаватися. Ми повинні боротися всіма засобами вільного світу, починаючи з моральних цінностей та економічних стимулів і застосовуючи військові дії лише як останній аргумент. Завдяки своїм величезним ресурсам і здатності мобілізувати перебірливіх та розрізнених союзників Америка має бути в цьому першою. Проте сьогодні вже не варто говорити лише про американські цінності, а чи навіть про західні цінності. Діяти повинні також Японія й Південна Корея, Австралія та Бразилія, Індія й Південна Африка, а також кожна країна, що цінує демократію та свободу й має зиск від глобальної стабільності. Ми знаємо, що це можна зробити, адже це вже було зроблено раніше. Ми лише повинні знайти в собі сміливість повторити.

Через п'ять років після того, як Путін обійняв посаду президента та почав відновлення російської поліцейської держави, якою він так захоплюється, я пережив власне відродження. 2005-го я завершив свою двадцятирічну топову кар'єру в професійному світі шахів, щоб приєднатися до молодого й зеленого продемократичного руху Росії. Адже чемпіоном світу я став

ще в 1985-му, у віці лише двадцяти двох років, досягши всього, чого тільки можна прагнути досягти за шаховою дошкою. Натомість я завжди хотів змінювати світ і відчував, що мій час у професійних шахах вичерпаний. Я хотів, щоб мої діти могли зростати у вільній Росії. І я пам'ятав слова приказки радянських дисидентів, які моя мама повісила в мене на стіні: «Якщо не ти, то хто?» Я сподівався використати свою енергію та популярність проти навали репресій, які йшли з Кремля.

Як і багатьох росіян, мене турбувало маловідоме минуле Путіна в КДБ та його раптовий злет на тлі жорстокої війни з упорочення Чечні в 1999 році. Але разом із моїми співвітчизниками на початку я був готовий дати Путіну шанс. Під час перевиборів 1996-го президент Єльцин заплямував свій мандат довіри як демократа, використовуючи адміністративний ресурс для впливу на результат. Тому, зізнаюся, я був одним із тих, хто тоді вважав, що пожертвувати трохи цілісністю демократичного процесу — менше зло, якщо це потрібно, щоб не дати повернутися до влади ненависним комуністам. Такий компроміс майже завжди є помилкою, і саме так було цього разу, адже він вимостив шлях до експлуатації ослабленої системи ще більш безжальною особою.

Дефолт 1998 року залишив російську економіку в дуже нестійкому стані, хоча слід зазначити, озираючись назад, що валовий внутрішній продукт (ВВП) відновив своє зростання вже до 2000-го. Тому під час розгулу криміналу, інфляції та загального відчуття національної слабкості й невпевненості технократичний та удавано відвертий Путін здавався привабливим і безпечним вибором. Тоді було таке враження, що країна може сповзти в хаос без сильної руки на кермі. Фізична та соціальна незахищеність завжди давали добрий старт у країнах із крихкою демократією, і більшість диктаторів піднялися саме на хвилі початкової народної підтримки. Упродовж усієї історії прагнення народу до порядку та *la mano dura* («твердої руки») приводило до влади над хитким громадянським суспільством незчисленну кількість автократів і військових хунт. Люди якось завжди забувають, що значно легше поставити над собою диктатора, ніж його скинути.

Звісно, я не очікував, що моя нова кар'єра в тому, що лише з натяжкою можна назвати російською «політикою», буде легкою. Опозиція тоді навіть не намагалася перемогти на виборах; ми борілися просто за те, щоб вони були. Ось чому я завжди називав себе не політиком, а політичним активістом, навіть коли став головним кандидатом від опозиції на президентських виборах 2008-го. Усі розуміли, які мені ніколи не дозволять потрапити в офіційний виборчий бюлетень. Тож мета полягала в тому, щоби бодай підняти це питання й спробувати зміцнити атрофовані м'язи російського демократичного процесу. Моїм першочерговим завданням було об'єднання всіх антипутінських сил у країні, особливо тих, які за нормальних умов навіть важко уявити разом. Наприклад, табір ліберальних реформаторів, до якого належав я, не мав нічого спільного з націонал-більшовиками, окрім нашої примусової маргіналізації й переслідувань, а також спроб зірвати путінський план залишитися при владі пожиттєво. Тим не менш наша крихка коаліція все ж таки пройшла ходою вулицями Москви та Санкт-Петербурга, розпочавши перші серйозні політичні протести відтоді, як Путін обійняв президентську посаду. Ми хотіли показати народу Росії, що спротив можливий, і поширити думку, що відмова від свободи в обмін на стабільність є хибним вибором.

На жаль, Путін, як і інші сучасні автократи, мав і досі має таку перевагу, про яку радянське керівництво не могло навіть мріяти: глибокі економічні та політичні зв'язки з вільним світом. Десятиліття торгівлі принесли величезні статки диктатурам у Росії й Китаї, і ті використали їх для побудови складної авторитарної інфраструктури всередині країни та для свого впливу в зовнішній політиці. Думка про те, що вільний світ зможе скористатися економічними й соціальними зв'язками для поступової лібералізації авторитарних держав, виявилася наївною. Насправді ж це авторитарні держави скористались отриманим доступом та економічною взаємозалежністю для поширення корупції й репресій у себе вдома.

Наведу один простий приклад: Європа отримує з Росії лише третину потрібної їй енергії, хоч у деяких країн цей показник

значно вищий. Тим часом Росія експортує до країн Західної Європи 80 відсотків своїх енергоносіїв. Так хто ж більше виграє від таких торговельних відносин? При цьому під час конфлікту в Україні ми багато разів чули, що Європа не може виступити проти Росії через свою енергозалежність! Через вісім місяців після того, як Путін анексував Крим, та через три з половиною місяці після появи доказів, що російські військові збили над Україною пасажирський авіалайнер, Європа все ще «розглядає» пошук шляхів заміщення російського газу. Замість того, щоб використати потужний економічний вплив задля стримування путінської агресії, Євросоюз прикидається безпомічним. Бойкот або навіть просто великий податок на імпорт російських енергоносіїв із боку ЄС загрожував би повністю знищити російську економіку, яка сьогодні не змогла б залишатися на плаву без свого енергетичного сектора. Але європейським лідерам бракує політичної волі принести значні жертви зараз, щоб подолати набагато більшу й тривалішу загрозу, яку становить безапеляційний Путін для глобальної безпеки, а в перспективі й для їхніх глобалізованих економік.

Взаємодія також дає сучасним автократичним президентам та урядам більш тонкі інструменти для уникнення осуду. Вони купують акції й розкішну нерухомість у Нью-Йорку та Лондоні, платять податки та збори, які жадібні західні політики й корпорації аж ніяк не готові проміняти на права людини. Автократичні держави експлуатують відкритість вільного світу, наймаючи лобістів, поширюючи свою пропаганду та щедро фінансуючи політиків, політичні партії та неурядові організації Заходу. І дуже рідко це спливає на поверхню. Громадяни вільного світу обурюються жажливими умовами праці, про які повідомляють ЗМІ, але загалом мало переймаються соціальним кліматом країн, де добувають нафту чи виробляють одяг та айфони.

З експансією капіталу російських олігархів та посиленням політичного впливу Путіна західні компанії знову виявили інтерес до інвестицій у Росію. Енергетичні гіганти, такі як «Шелл» та «Бритиш Петролеум» («БП»), просто не могли дочекатися, щоб

отримати доступ до колосальних енергетичних ресурсів цієї країни. Не менш привабливо виглядав і пасивний протягом тривалого часу російський ринок, попри всі ті поступки, які передбачав вихід на нього. Права людини в Росії турбували західні корпорації в останню чергу. Навіть після того, як західні фірми не раз були зражені, обдурені й залякані російськими партнерами, викинуті зі спільного бізнесу або й узагалі з країни, вони все одно поверталися з бажанням отримати ще більше, наче побиті собаки до жорстокого господаря.

Найяскравішим прикладом стала історія генерального директора «БП» Роберта Дадлі, якому довелося тікати з Росії у 2008 році, будучи очільником спільного з групою російських мільярдерів підприємства. Постійно переслідуваний, побоюючись арешту (а також дізнавшись з одного документа, що його намагаються отруїти), Дадлі втік із країни й почав переховуватися. І все одно через кілька років він повертається в Росію заради фото із самим Путіним, який анонсував угоду про розробку нафтового родовища з контрольованою державою нафтовою компанією «Роснефть»! І хоч іноземні інвестиції спричинили деяке зростання російського ВВП (переважно через підвищення цін на нафту), життя пересічних росіян вони покращили мало. Більшість цих нових надходжень повернулися туди, звідки прийшли, осівши на рахунках у західних банках та маєтках путінської олігархічної еліти.

Тож, хоч наш молодий опозиційний рух і досяг певного прогресу в приверненні уваги до антидемократичних реалій путінської Росії, ми були в програшній позиції від початку. Домінування Кремля в мас-медіа та безжальне переслідування будь-якої опозиції в громадянському суспільстві унеможливили найменший імпульс. Нашу місію також саботували демократичні лідери, які радо приймали Путіна на світовій арені, стверджуючи його право керувати, чого він так потребував за відсутності справжніх виборів у Росії. Важко просувати демократичні реформи, коли кожен телевізійний канал та кожна газета раз у раз демонструють, як лідери наймогутніших демократичних країн світу

приймають диктатора до своєї спільноти. Це говорить людям, що або насправді він зовсім не диктатор, або демократія та свобода особистості є лише козирами для переговорів, як завжди й кажуть Путін та його команда. Урешті-решт знадобилося вторгнення в Україну, щоби Велика сімка (я завжди відмовлявся називати її Великою вісімкою) нарешті виключила путінську Росію з елітного клубу промислових демократій.

2008 року, коли Путін тимчасово передав президентство своїй тіні — Дмитру Медведеву, усі вже зрозуміли, що російська демократія померла. Єдиними іншими кандидатами у виборчому бюлетені стали лідери лояльної опозиції у відведених ним ролях: Геннадій Зюганов від комуністів та Володимир Жириновський від ЛДПР, який іще з 1991 року вдає із себе ультраправого екстреміста. Обидва слугували й продовжують слугувати нешкідливою вітриною демократії з метою забезпечити хоча б її видимість. Тим не менш лідери демократичних країн один за одним спіймалися на цей гачок. Джордж Буш-молодший зателефонував своєму новому колезі з привітаннями. Французький президент Ніколя Саркозі тепло запросив Медведева до Парижа. Подібні ж вітання надійшли від лідерів Німеччини, Великої Британії та надто багатьох інших країн, щоб усіх перераховувати. І це незважаючи на той факт, що вибори бойкотувались основним європейським органом з моніторингу виборів — Організацією із безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) — на знак протесту проти обмежень у роботі спостерігачів.

Уже через два місяці після вступу на посаду президент США Барак Обама та держсекретар Гілларі Клінтон запустили нову ініціативу зовнішньої політики з «перезавантаження» відносин Сполучених Штатів із Росією. Навряд чи такого можна було очікувати після — лише кількома місяцями раніше — вторгнення Росії в крихітну Грузію, де агресор створив незалежні анклав, які й досі окуповані російськими військами. Ні, з боку Америки це було, м'яко кажучи, дивним. (Не кажучи вже про плутанину в термінах, коли Клінтон вручила своєму колезі Сергію Лаврову ганебну «кнопку перезавантаження», на якій російською було

помилково написано «перегрузка», а не «перезагрузка».) Адміністрація Обама хотіла вірити, що молодий та жвавий Медведєв стане реформатором, потенційним лібералізатором, який змінить путінський курс. Можете назвати це наївністю перших днів «надії на зміни», якщо хочете, але, на диво, ця політика взаємодії тривала ще довго після того, як стало зрозуміло, що Путін залишається дуже впливовим і що його план повернення Росії назад до поліцейської держави лишився незмінним.

Путінська операція «Медведєв» стала цілковитою перемогою. Він виграв ще чотири роки, аби й далі знищувати всю внутрішню опозицію, уникаючи будь-яких наслідків на міжнародному фронті. Прогнозовано повернувшись у президентське крісло у 2012 році, Путін навіть не потурбувався, аби зробити вибори хоч трохи презентативними. Як і більшість диктаторів, він має добрі тваринні інстинкти, коли це стосується оцінки його суперників, і знає, що не зустріне реальної протидії з боку інших світових лідерів. Окрім того, як усі диктатори, Путін із кожним успішним кроком ставав сміливішим. Адже диктатори не питають дозволу, перш ніж узяти більше влади; вони лише кажуть: «Чому б ні?» Уважно придивившись, як до нього ставляться такі лідери, як Меркель, Кемерон та Обама, Путін не знайшов жодної причини, чому б не зробити саме так, як він хоче.

Не треба навчатися на історичному факультеті, щоб зрозуміти цю схему та простежити, як вона призвела до війни в Україні. Аби протидіяти комусь на кшталт Володимира Путіна, треба відкинути самозаспокоєння, що запанувало в країнах вільного світу після падіння «залізної завіси». А це зовсім нелегко. Він використовує діалог на свою користь, водночас нічим не поступаючись. Рік за роком, коли ситуація з правами людини у Росії поступово погіршувалася, західні політики та експерти, такі як Кондоліза Райс і Генрі Кіссінджер, виправдовували слабкість Заходу в протидії Путіну, говорячи, що росіяни сьогодні живуть краще, ніж у Радянському Союзі.

Перш за все саркастичне вітання їм за те, що образили нас несміливою похвалою! Але замість порівнянь із 1950-ми чи

1970-ми роками що можна сказати про 1990-ті? Не важко покращити життя порівняно з часом тоталітарного комунізму Сталіна чи Брежнєва, але як щодо часу Єльцина? Як щодо руйнування під пильними поглядами райс та кіссинджерів усього світу всіх нещодавно створених демократичних інституцій у Росії? Якщо права радянських людей та політичних в'язнів величезного ГУЛАГу мали значення для стількох лідерів та громадян вільного світу (а вони значили справді дуже багато), то чому у XXI столітті дисиденти не заслуговують на подібну увагу та повагу? Ефективна політика базується на принципах. Рональд Рейган міг вести переговори зі своїми радянськими колегами, але, як одного разу сказав мені Вацлав Гавел, Рейган передусім клав на стіл список політичних в'язнів!

У перші роки своєї діяльності як політичного активіста я часто казав, що Путін є російською проблемою, розв'язувати яку мають росіяни, але якщо ігнорувати його амбіції, то скоро він стане регіональною, а потім і глобальною проблемою. І от ця прикра трансформація відбулася, і через неї сьогодні гинуть люди. Слабка розрада — чути: «Ви були праві!» Вона ще слабша від того, що так мало робиться задля зупинення путінської агресії навіть тепер. Який сенс говорити, якщо ви повинні були почути й діяти, а натомість, як і раніше, не чуєте чи не дієте?

В останні двадцять років мантра взаємодії та відмови від звинувачення диктатур у злочинах — особливо якщо це важливі ділові партнери — настільки вкоренилася, що навіть вторгнення до суверенної європейської країни не в змозі її похитнути. Звісно, Сполучені Штати та Євросоюз ввели санкції проти російських посадовців та певних галузей економіки, але переважно замало або запізно. При цьому вони все ще відмовляються визнати потребу в осуді та ізоляції Росії як небезпечної жорстокої держави, на яку перетворив її Путін. Нинішнє покоління західних лідерів ніяк не бажає зізнатися собі, що зло все ще існує в цьому світі й що з ним треба боротися всіма можливими засобами, а не вести переговори. На сьогодні зрозуміло, що демократичні країни XXI століття не готові до такої боротьби. І питання

про те, чи зможуть і чи захочуть вони до неї підготуватися, залишається відкритим.

Дуже небезпечно вірити, що падіння символу є тим самим, що й кінець того, що цей символ уособлює. На жаль, спокуса такою ілюзією є майже непереборною. Люди мають сильну прив'язку до різних символів та тверджень, особливо коли ті схожі на щасливе закінчення довгої страшної казки. Свого часу Берлінська стіна стала буквальним та фігуральним поділом світу на добро і зло, світло і темряву. І, коли радісно схвилювані німці оточили цей укріплений мур та вдарили по ненависній стіні кувалдами, було легко повірити, що переможене саме зло.

Безумовно, для святкування були причини. Сотні мільйонів людей прокидалися від тоталітарного жахиття, що тривало десятиліттями. Дуже скоро впала й сама «імперія зла». Територія площею понад шістдесят сім сотень кілометрів — чверть земної кулі, що простяглася від Чукотського півострова на Далекому Сході Росії до Берліна, — ледь не за одну ніч перейшла від комуністичних репресій та економічного занепаду до світлих сподівань демократії та вільного ринку. Це була по-справжньому чудова й незабутня мить.

Були також більш практичні причини для святкування. Знімалася звична вже загроза ядерної війни. Адже три покоління людей вирости на навчаннях ховатися в укриття та розмовах за обідом про «взаємно гарантоване знищення». Незчисленні мільярди доларів пішли на військові заходи та контрзаходи, що незабаром обіцяли стати нікому не потрібними. Отримані в результаті «мирні дивіденди» обіцяли привести до нової ери процвітання, принаймні про це йшлося в загальноприйнятому сценарії.

Я вже писав про те, що в шахах я називаю «тягарем минулого успіху». Кожна перемога дещо послаблює переможця, заважаючи йому докласти максимальних зусиль, щоб поліпшити результат. Тим часом переможений знає, що припустився помилки, щось пішло не так, а тому він тяжко працюватиме, щоб зіграти краще наступного разу. Щасливий переможець часто припускає,

що виграв просто тому, що він такий видатний. Проте зазвичай переможець — це просто гравець, який зробив помилку передостаннім. Щоб подолати цю тенденцію й засвоїти уроки перемоги, потрібна неабияка дисципліна.

Природною людською реакцією після перемоги в Холодній війні було обійняти колишнього ворога. Клінтон та Єльцин якраз обіймалися та сміялися. Європейський Союз і НАТО радо вітали країни колишнього радянського блоку, передаючи мільярди доларів на допомогу новоприбулим. Стосовно ж економічних і політичних реформ баготи ізоляції та стримування були відкинуті на користь нової політики Заходу, заснованої на самих лише пряниках. ЄС та інші інституції пропонували новозвільненим країнам стимули долучення до повноправного партнерства в разі хоча б мінімального дотримання умов політичної прозорості та економічних реформ. Такий принцип взаємодії досяг великого успіху в Східній Європі, незважаючи на те, що для багатьох це був доволі важкий шлях.

Утім, цей метод розширення застосовувався також там, де тиранія не була до кінця викорінена. Країни, де репресії в радянському стилі лише трохи змінили свої назви, запрошували до клубу з мінімумом вимог та мінімумом віддачі. На Заході превалював принцип: «Гаразд, рано чи пізно вони однаково до цього прийдуть. Демократія перемогла, поганці опинилися на узбіччі історії. Ми просто маємо підтримувати взаємини та чекати». Але ж війни не виграються самі. І, як показує досвід, часто можна бути на узбіччі історії, але почуватися напрочуд добре, якщо там проходить трубопровід.

Просто дивно, як швидко забуто уроки перемоги в Холодній війні. У час найвищого піднесення сил свободи та демократії Захід раптом припинив свій тиск. Маючи на своєму боці перевагу у військовій, економічній та моральній силі, він повністю змінив стратегію.

У нинішню еру глобалізації та хибної рівності для багатьох із нас може бути важко пригадати, що більшість лідерів Холодної війни безпосередньо зіткнулися зі справжнім злом під час Другої

світової війни. Вони не мали ілюзій щодо здатності диктаторів виправитися, якщо дати їм шанс. Вони на власні очі бачили реальні загрози та жахіття концентраційних таборів. Вони також знали, що у війні можна застосувати ядерну зброю. Проте для наступних поколінь ця думка стала майже неймовірною. Це сором, що сьогодні Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна сприймають ледь не як героїв коміксів, наче якихось міфічних потвор, що уособлюють подолане багато століть тому античне зло.

Але ж зло не помирає, як і історія не закінчується. Подібно до будяка, зло можна скосити, але ніколи повністю не викоринити. Воно чекає на свій шанс прорости крізь щілини нашої пильності. Воно здатне пустити корені в поживному ґрунті нашої самозаспокоєності або навіть на уламках поваленої Берлінської стіни.

Після падіння Стіни комунізм нікуди не зник. Близько півтора мільярда людей і сьогодні все ще живе під комуністичними диктатурами, а ще півтора мільярда — у державах із різною мірою обмеження свобод, включаючи, звісно, багато колишніх республік Радянського Союзу. Прагнення одних людей експлуатувати та правити іншими за допомогою диктату та сили нікуди не поділося з падінням Стіни. Що справді зникло — або принаймні різко зменшилося — так це бажання вільного світу мати тверду позицію щодо підтримки пригноблених.

Ця зміна є зрозумілою, адже вона демонструє прагнення громадськості нарешті завершити десятиліття напруженості та протистоянь. Білл Клінтон, який прийшов до влади в США в 1992 році, став першим президентом покоління бейбі-буму, і він підсумував тодішні настрої людей, відзначивши, що настав уже час відійти від жорсткого маніхейського світогляду Холодної війни. Тим часом зуби дракона лише підросли. 1994 року почав своє пожиттєве перебування при владі білоруський диктатор Лукашенко. Його колеги-диктатори із Середньої Азії — Назарбаєв у Казахстані та Карімов в Узбекистані — лишаються при владі вже понад чверть століття. І зовсім не випадковість, що дві країни колишнього Радянського Союзу, які мають найбільший

потенціал, аби вирватися зі сфери тяжіння Росії, — Грузія та Україна, — були атаковані Росією й частково окуповані.

Щоправда, ці узурпатори та диктатори не становлять такої загрози для світового порядку, як Радянський Союз, незважаючи навіть на всі спроби Путіна зібрати нову версію СРСР за допомогою торговельних угод, залякування та маріонеткових лідерів. Окрім військової потужності, СРСР становив загрозу через агресивне просування своєї отруйної ідеології — комунізму, здатного поширюватися далеко за межі державних кордонів. Утім, Путін іще донедавна вважав, що можна грабувати Росію та консолідувати владу, не спираючись на щось бодай схоже на ідеологію. Єдиним девізом його правлячої еліти було «Крадімо разом!» — використання державної влади для переміщення грошей до кишень тих, хто мав цю владу. Однак із погіршенням економічної ситуації в Росії Путіну довелося звернутися до останніх розділів у довіднику диктатора та пошукати нові способи, щоб виправдати свою роль верховного правителя.

З 2013 року Кремль та різні його рупори поєднали останні утиски геїв із відверто фашистською риторикою мас-медіа про «не-російську» поведінку, державну зраду та ворогів нації. Деякі з цих промов включно з кількома від самого Путіна так сильно нагадують промови нацистських лідерів у 1930-ті, що, здається, там лише замінили слово «Фатерлянд» на «Батьківщина». Але, як добре розумів Гітлер, рано чи пізно внутрішні вороги закінчуються й доводиться шукати їх за кордоном. Звісно, демонізація Сполучених Штатів у державних російських ЗМІ тривала вже з десятків років, але цього було недостатньо.

Коли після протестів Євромайдану, що вимагав більшої європейської інтеграції, путінська маріонетка — президент України Віктор Янукович — утік із країни, Путін побачив у цьому свій шанс. Посилаючись на потребу захистити росіян в Україні, він спочатку окупував та анексував Крим, а потім почав роздмухувати насилля шляхом підтримки Росією «ополченців» на сході України. Невдовзі, незважаючи на дедалі більш абсурдні заяви

Кремля про зворотне, російські війська та важке озброєння перетворили конфлікт на справжнє вторгнення.

Звісно, війна є жахливою з будь-якої точки зору, але небезпечний поворот Путіна до етнічного у своїй основі імперіалізму ігнорувати не можна. Ті, хто каже, що конфлікт в Україні надто далеко й навряд чи призведе до глобальної нестабільності, не бачать чіткого попередження, яке дає нам Путін. Немає жодних причин вірити, що анонсоване ним бачення «Великої Росії» закінчиться на сході України, зате є багато причин думати, що ні. Диктатори зупиняються лише тоді, коли їх зупиняють, і політика примирення Путіна з Україною лише розпалюватиме його апетит до подальших загарбань.

Україна — це лише одна битва, яку вільний світ волів би ігнорувати, у великій війні, існування якої він відмовляється навіть визнавати. Але скільки не кажи, що ворогів у тебе немає, вони від того не щезнуть. Берлінської стіни та Радянського Союзу немає, але вороги свободи, які їх побудували, є. Історія не закінчується, вона розвивається по спіралі. І нездатність захистити Україну сьогодні — це нездатність союзників захистити Чехословаччину в 1938-му. Сьогодні світ повинен діяти так, щоби Польщі у 2015-му не довелося опинитися в ролі Польщі в 1939-му.

Перемога в Холодній війні була здобута не просто завдяки військовій чи економічній перевазі, а завдяки цінностям, які я, колишній радянський громадянин, без іронії називаю традиційними американськими цінностями, які Західний блок узяв собі на озброєння. Неможливо розв'язати проблеми глобалізації тими самими юридичними та економічними інструментами, що їх створили. Нам потрібні нові концепції, щоб протистояти диктатурам Росії та Китаю в час, коли вони так ґрунтовно стали частиною нашого глобалізованого світу. Нам потрібні нові альянси для боротьби з терористичними угрупованнями, що не мають кордонів і використовують наші технології проти нас. Ці концепції та альянси мають бути засновані на моральних принципах — єдиній зброї, якій вороги демократії не можуть нічого

протиставити. І це стає ще більш очевидним, коли вороги мають ядерну зброю, адже вона робить військову конфронтацію надзвичайно небезпечною.

До непевних ліній сучасних конфліктів можна підходити лише із сильною мораллю. Ворогів вільного світу можна ідентифікувати за їхніми цілями. Вони знають, що якщо політика ліберальної демократії та вільного ринку досягне успіху, їм не буде чого робити, тому й борються за своє виживання. І щоб зустріти ці атаки, ми повинні перетворити наші принципи на політику. Ми повинні визначити та зрозуміти, за що й проти чого ми боремося. Ми повинні бути готовими захищати наші цінності так, немов від них залежить наше життя, тому що так воно і є.

Ми повинні відкидати різні відмовки, удавання та логічні виверти диктаторів і узурпаторів з одного боку та миротворців і боягузів з другого. Вони постійно говорять про те, що може статися, якщо вільний світ повстане проти Путіна, або про наслідки прямих військових дій проти ІДІЛ. Але про що вони говорити не хочуть, так це про те, що може статися, якщо буде вжито недостатньо заходів, якщо дозволити й далі підтримувати статус-кво умиротворення та взаємодії. Запобігання новій Холодній війні здається чудовою метою, але що, якщо вона вже почалася? А як щодо справжньої війни, вторгнення та анексії європейських країн, як це вже сталося з Україною? Заперечення дійсності не є прийнятною політикою. Турбота про те, що може статися, коли поточна ситуація вже є катастрофічною, — це лише спроба відкласти складні рішення. Як би ви не боялися лікування, ігнорування вашого раку та суперечки з лікарями, які його діагностували, вас не врятують.

Неможливо точно сказати, що може статися, якщо держави вільного світу на чолі із США та НАТО повстануть проти Путіна в Україні (або так само вирішать зітерти ІДІЛ із лиця землі). Зате ми можемо бути певні, що рано чи пізно діяти стане необхідно й що тоді це вимагатиме більших ресурсів, жертв та втрат людських життів із кожним днем. Як і всі диктатори, що були колись відомі до нього, не зустрічаючи опору, Путін набуває все більшої

впевненості та підтримки своїх дій. Кожен крок, який він зможе подати народу Росії як успіх, ускладнює його зупинення й додає йому сміливості робити ще більш агресивні кроки.

Справді, якщо Америка, Європа та інші світові демократії нарешті усвідомлять, що ера взаємодії скінчилася, і вдарять по Путіну та іншим узурпаторам, ізолюючи їх та надаючи широкої підтримки їхнім жертвам, конфлікти можуть погіршитися, перш ніж загаснути. Такий підхід — готовність принести короткострокову жертву заради довготривалого добра — потребує певного виду лідерства, якого сьогодні вільному світу дуже бракує. Він потребує мислення за межами наступного рейтингу довіри, наступного квартального звіту та наступних виборів. Політика Холодної війни, якої напрочуд жорстко дотримувалися адміністрації впродовж десятиліть, у підсумку дала велику перемогу країнам, що були на боці свободи. На жаль, відтоді президент за президентом та прем'єр за прем'єром лише перекладали відповідальність за дотримання прав людини в Росії один на одного, аж поки Путін не набув достатньої впевненості, щоб розпочати справжню війну на теренах Європи.

Популярна філософська концепція «солом'яного опудала» полягає в нав'язуванні думки, що виступ проти агресії може призвести до Третьої світової війни чи навіть ядерного знищення. Утім, якщо не протидіяти Путіну шляхом серйозної загрози його перебуванню при владі, — єдиному, що його турбує, — нинішня криза лише поглиблюватиметься. Якщо дозволити Путіну йти від перемоги до перемоги, змітаючи будь-яку внутрішню опозицію, захоплюючи території та набуваючи впливу за кордоном, ризик тотальної війни різко зростає. Якби союзники вступилися за Чехословаччину, Адольф Гітлер не напав би на Польщу в 1939-му, але вони не вступилися. Якби світ активно протестував проти його австрійського аншлюсу, Гітлер не пішов би й на Судети, але реакція на ці події була надто нерішучою. Лише після всіх його перших тріумфів, які майже не потребували зусиль, за такої незначної протидії з боку західних демократій він набув впевненості, щоб зайти надто далеко.

Безумовно, Путін — не Гітлер. Цього жахливого злочинця ні з ким, мабуть, не порівняти, хоча ті, хто пережив жахіття Сталіна, Мао Цзедуна та Пол Пота, можуть не погодитися. Проте важливо пам'ятати, що в 1936-му (та навіть у 1937 та 1938 роках) Гітлер іще не був Гітлером! Дифірамби іноземних спортсменів та чиновників під час Олімпіади в Берліні, безперешкодна легкість перших кроків нацистської армії через повоєнні кордони Німеччини, радісна капітуляція Чемберлена — усе це якраз і дозволило Гітлерові стати монстром.

У термінах глобального впливу промислова та військова міць Росії сьогодні незрівняна з тією, яку мала нацистська Німеччина. Але в Путіна є одна річ, якої ніколи не мав Гітлер, — ядерна зброя. І він не соромиться нагадувати нам про цей факт. Я змусив себе двічі прослухати «пряму лінію» з Путіним у жовтні 2014 року в Сочі, адже не міг повірити, що він так ніби мимохідь вихваляє жахливі ядерні ігри радянського лідера Микити Хрущова. Але ми всі маємо уважно слухати, що каже Путін, бо інакше він матиме ще довший перелік успіхів, досягнутих завдяки погрозам.

Та якщо лідери вільного світу вчасно дослухаються до своїх відчуттів і протиставлять Путіну сильний об'єднаний фронт (з економічними санкціями, заміщенням російських енергоносіїв, дипломатичною ізоляцією, а також економічною та військовою підтримкою його жертв), це забезпечить створення нового альянсу світових демократій. Дикатурам буде запропоновано вибір: реформуватися та приєднатися до спільноти або поступово маргіналізуватися й опинитися за бортом. Європейський Союз впроваджує цю модель всередині себе, адже кожна потенційна держава-член має відповідати чітким стандартам економічного розвитку та дотримання прав людини. І хоч той самий ЄС із радістю має справу з жорстокими дикатурами на кшталт путінської Росії, але вона ніколи не стане його членом. Кінець путінських воєн і кінець цієї лицемірної політики взаємодії можуть настати одночасно.

Першочерговим завданням цієї книги буде встановити, чому ця неоголошена війна реальна й чому вона має важливе значен-

ня. За відсутності очевидних символів, на яких можна було б зосередитися, та без імперії зла перед ними демократичним державам світу важко об'єднатися заради спільних дій, але вони все одно повинні це зробити. Далі ми прослідкуємо, як два десятиліття перегруповань і відступів Заходу дозволили розквітнути по всьому світі автократам на кшталт Путіна та терористичним угрупованням на кшталт ІДІЛ.

Перефразовуючи відому приказку, демократичні країни отримують тих лідерів, на яких заслуговують. Тому ми повинні поглянути на зміну цінностей та пріоритетів, яка зробила основним вибором зовнішньої політики сьогодні умиротворення й пораженьські настрої. Виключення із зовнішніх відносин морального компонента стало катастрофою, відновлюватися після якої доведеться ще довго. Останній же розділ книги присвячений детальному плану впровадження цього відновлення, починаючи з питань, на які має відповісти кожен кандидат на лідерство в демократичних країнах світу.

У цій книжці я ділитимуся з вами власними спостереженнями та враженнями від діяльності як політичного активіста в Росії, а також від моєї нинішньої роботи як голови Фонду захисту прав людини зі штаб-квартирою в Нью-Йорку. Звісно, мої політичні баталії насправді почалися ще в 1980-х із виступу як чемпіона світу з шахів проти радянських спортивних чиновників та інтерв'ю західним ЗМІ про беззаконня комуністичної системи, які часто створювали мені проблеми. Але найважливіша історія в цій книзі не моя власна. Це історія того, як Володимир Путін за невтручання, а в деяких випадках й підтримки вільного світу, того самого, що зумів розвалити Радянський Союз, поклав кінець демократичному експерименту в Росії.

ПРОЛОГ

Про злет і падіння російської демократії можна було б написати до болю коротку книгу. Росії вистачило лише восьми років, аби забути радісний натовп, що святкував розпад Радянського Союзу в 1992-му, та обрати президентом колишнього співробітника КДБ Володимира Путіна. А потім Путіну вистачило ще восьми років, аби спотворити чи ліквідувати ледь не всі елементи демократії в країні — баланс між гілками влади, чесні вибори, незалежну судову систему, вільні ЗМІ та громадянське суспільство, здатне співпрацювати з урядом, а не жити в страху перед ним. Непокірні олігархи опинились у в'язниці або екзилі, а преса швидко засвоїла, що можна, а чого не можна казати. Путін також консолідував російську економіку, гальмуючи реформи вільного ринку та просуваючи ідею створення так званих «національних чемпіонів» в енергетичному й банківському секторах.

Переламним моментом міг стати 2008 рік, коли закінчувався дозволений Путіну Конституцією ліміт у два чотирирічні президентські терміни. Загалом мало хто очікував, що він із гідністю піде, але як саме він збереже владу так, щоб це виглядало пристойно, було гарячою темою дебатів. Річ у тім, що Путін зосередив владні повноваження не просто у своїй партії чи посаді, а в собі самому. Його відставка була б рівнозначна катастрофі, наче в кадебістсько-мафіозної держави, на побудову якої він зі своєю командою

витратив вісім років, вирвали хребет. Він міг би відкоригувати російську Конституцію, щоби балотуватися знову, але тоді Путін ще турбувався про збереження демократичних формальностей. Адже було б дивним, якби колеги з Великої вісімки й далі вітали його після примітивної узурпації влади, а залишитися в добрих стосунках із лідерами Сполучених Штатів, Японії та Західної Європи було дуже корисно для внутрішнього іміджу Путіна. Як він міг допустити, щоб його назвали антидемократичним, не кажучи вже про деспота, якщо раніше його тепло приймали такі люди, як Джордж Буш-молодший, Сільвіо Берлусконі та Ніколя Саркозі?

Дилема, яка постала перед Путіним, дала нам, членам російського опозиційного руху, короткий проблиск надії, що вибори 2008 року здатні змінити курс країни. Ми знали, що самі по собі ці вибори будуть сфальсифіковані від початку й до кінця, але сподівалися, що такий очевидний прояв корупції зможе привести більше людей під наші знамена. Росіяни розуміли, що під владою Путіна вони втрачають свої свободи, а крім того, їх могло зачепити, що їхня думка нікого не цікавить, як пізніше й показали масові протести 2011-го.

Путін обрав тактично дуже вдалий маневр. Замість триматися за президентство самому, він підтримав кандидатуру свого першого віце-прем'єра, молодого Дмитра Медведева, якого всі вважали значно більш ліберальним та прозахідним, аніж його бос. Вибори виявилися такими ж прогнозованими та сфальсифікованими, як цього можна було очікувати, і Медведев отримав лише трохи менший відсоток, ніж сам Путін у 2004-му. (Тоді побутував жарт, що для Медведева було б неприпустимим набрати більше голосів або бути вищим на зріст, ніж Путін.) Медведев негайно призначив Путіна своїм прем'єр-міністром, і ці двоє просто помінялися кабінетами, виконавши граціозне па-де-де на могилі російської демократії. Через чотири роки Медведев, як і було задумано, поступився президентською посадою своєму господареві, змінивши разом і Конституцію, аби тепер Путін міг отримати найвищу владу вже на два шестирічні терміни. Під час виборів 2012 року факт, що Росія по суті знову стала диктатурою, уже майже не приховувався.

Щоправда, не все було вже так просто на цьому шляху. Лише за три місяці до президентських виборів 4 березня спонтанно спалахнули найбільші політичні протести пострадянської доби. Це сталося після настільки кричущої фальсифікації парламентських виборів, що багато хто вже просто не міг лишатися осторонь. Упродовж наступних місяців сотні тисяч росіян виходили на вулиці, причому багато хто з них скандував «Путін має піти!» та «Росія без Путіна!».

Разом з іншими опозиційними лідерами, такими як Олексій Навальний та Борис Немцов, я також часто брав участь у тих протестах, але й мене здивувала поява 10 грудня на Болотній площі десятків тисяч зазвичай аполітичних та байдужих москвичів, яка дала нам надію на можливість змін. З 2005 року мені доводилося йти на чолі багатьох маршів, коли поліція переважала нас чисельно в розрахунку принаймні десять до одного. І от 24 грудня на проспекті Сахарова цифри нарешті помінялися. Стоячи перед морем прапорів опозиції, що об'єдналася проти корупції та Путіна, хто б не мріяв про нове майбутнє?

Але інерцію зберегти не вдалося. Швиденько були ухвалені нові драконівські закони проти свободи зібрань, які дозволили накладати на мирних протестувальників величезні штрафи та судити їх як кримінальних злочинців. Почалися переслідування, арешти та допити багатьох лідерів і членів опозиції щодо їхньої ролі в організації протестів. Кремль кинув проти протестувальників величезні ресурси. Остання масова демонстрація 6 травня 2013 року була жорстко розігнана й призвела до так званої «справи Болотної площі», матеріали якої містили понад тринадцять тисяч свідчень і в результаті якої десятки протестувальників були засуджені до багаторічного ув'язнення.

Водночас підконтрольні Кремлю медіа ще з більшим завзяттям почали змальовувати протестувальників та лідерів опозиції, як небезпечних екстремістів та цілком імовірних зрадників Батьківщини. З телеекранів не лише не говорилося про революцію, доступ на них узагалі був закритий для всіх, хто міг хоча б теоретично стати революціонером. Після проголошення так званих

«виборів Путіна» було ще кілька значних протестів, але у 2012-му мені стало зрозуміло, що насправді демократія в Росії померла. Я більше не бачив можливостей мирного виходу з-під влади Путіна. Здавалося, що у випадку падіння його режиму почнуться безлад та насильство. 2013 року, після того, як мене кілька разів викликали на цікаву таку бесіду до прокурора, — ви заходите як свідок, а виходите як підозрюваний, якщо взагалі виходите, — я вирішив не повертатися в Росію.

Тут я хочу зробити невеличкий відступ і знову поглянути на ситуацію за межами Росії. Незважаючи на ціновий бум на нафту, пропаганду, репресії та поступливість населення, Путін не зміг би досягти того, чого досяг, без суттєвої допомоги ззовні. Зрештою, не так легко створити диктатуру в наші дні. Поміж інших факторів завдяки глобальній комунікації сьогодні значно складніше приховувати від населення країни реальну ситуацію щодо прав людини та рівня життя сусідів. До речі, це є однією з причин, чому Путін завжди надавав усю можливу підтримку авторитарним режимам у сусідніх із Росією країнах.

Одним із найбільших досягнень людства є глобальна тенденція до демократії в другій половині ХХ століття. Переважна більшість демократичних урядів світу в Європі та обох Америках узагалі з'явилася ще до Другої світової війни. У своїй однойменній книзі 1991 року Семюел Гантінгтон назвав це «третьою хвилею» демократизації, тоді як книга Френсіса Фукуями в 1992-му дістала пам'ятну назву «Кінець історії». Найбільшу перемогу в останньому з великих ідеологічних змагань, які ми тільки знали, здобули ліберальна демократія та капіталізм. Натомість тоталітаризм і комунізм зазнали найбільшої поразки. Холодну війну виграли гарні хлопці, у Москві відкрився «МакДональдз», і то був час для давно заслуженого святкування.

Але насправді в Росії все пішло не так. Кінець Холодної війни уможливив не просто економічний розвиток, але й вітальні обійми з боку демократичних сил світу. Навіть після розпаду Радянського Союзу Росія як найбільша та найпотужніша його республіка зберегла за собою багато привілеїв та позицій СРСР, а також

найбільший у світі ядерний арсенал, тоді як успішно змусила Україну, Білорусь та Казахстан його позбутися. Росія посіла місце Радянського Союзу в Раді безпеки ООН. Окрім того, попри постійні необґрунтовані російські скарги на якесь приниження з боку Заходу, переможці в Холодній війні не вимагали від неї жодних репарацій. По суті, Сполучені Штати та ще кілька країн надали Росії так потрібні їй гарантії за кредитами та іншу допомогу як безпосередньо, так і через Міжнародний валютний фонд (МВФ). Росії навіть заплатили за виведення її військ із Німеччини. Це не було звичайною доброчинністю. У колапсі та хаосі у величезній країні з ядерним арсеналом ніхто не був зацікавлений.

Не було й жодних судових позовів чи комісій з урегулювання претензій до колишнього СРСР: ані міжнародних, ані внутрішніх. Після десятиліть геноцидів, масових переселень, ув'язнень та тоталітарних репресій було ухвалене рішення забути минуле й рухатися до світлого нового майбутнього без взаємних звинувачень. Звісно, багато нових лідерів та посадовців мали особистий інтерес у тому, щоб не надто заглиблюватися в жорстоке минуле. Я сам не пишаюся тим, що колись був членом Комуністичної партії, навіть якщо вступ до неї був прорахованим кроком, адже відсутність партійного членства могла зашкодити моїй шаховій кар'єрі, яка тільки починалася. (У січні 1990-го я з партії вийшов.)

Дуже скоро основною позицією політичних гравців стало «уникнення полювання на відьом», навіть якщо це означало лишити у владних кабінетах людей із руками по лікті в крові. Ще важливіше, що цілими лишалися корені могутнього російського апарату державної безпеки, хоча й під новою вівіскою та зі значно урізаними повноваженнями. Єльцин не хотів судових процесів, а тому архіви російського КДБ так і не були відкриті. Колишні посадовці отримали негласні обіцянки фінансової безпеки та імунітету від переслідувань в обмін на сприяння передаванню влади. Ту саму формулу використав Єльцин, коли задумав зробити Володимира Путіна своїм наступником у 1999 році.

Західні держави одноставно погодилися на цю сумнівну «димову завісу». Дивовижно, як швидко навіть багато запеклих

ПРОЛОГ

«яструбів» Холодної війни готові були все пробачити й забути одразу після припинення існування СРСР. «Полювання на відьом» означає переслідування через надумані претензії та/або відсутність доказів. Але як бути, коли є безліч справжніх відьом та доказів відьомства? Не забувайте, що мавзолей Леніна посеред Красної площі так і не прибрали.

Я розумію почуття радісно схвилюваних людей по обидва боки «залізної завіси». У нас з'явилася можливість дізнаватися про решту світу, подорожувати, читати газети, які були справді цікавими. Ми могли обговорювати актуальні політичні питання та навіть по-справжньому голосувати! Мало хто з росіян прагнув похмурих судових переслідувань, де б деталізували жахиття, що, як ми всі надто добре знали, коїлися в Радянському Союзі. Виявилося, що то було жакливою помилкою, за яку Росія та решта світу розплачуються й досі.

Насправді немає якогось одного певного моменту, коли Росія збилася на манівці й прихід Володимира Путіна або когось на кшталт нього став невідворотним. Не було й конкретної поворотної точки у відносинах Росії із Заходом, яка б позначила перехід від конфронтації щодо прав людини до взаємодії. Це був повільний та поступовий процес. Не раз і не двічі Сполучені Штати та Європа запліщували очі на злочини та правопорушення Горбачова, Єльцина та Путіна, сподіваючись, що все минеться само собою. Зокрема, президенти США завжди занадто покладалися на окремі особистості в Росії замість того, щоб підтримувати структурні та інституційні реформи, які гарантували б збереження демократії.

Прийняття Заходом авторитаризму в колишньому СРСР насправді почалося ще до того, як той повністю став колишнім. 1988 року свята віра в моральне верховенство свободи особистості та вільного ринку Рональда Рейгана змінилася на обережний прагматизм Джорджа Буша-старшого. До початку 1991-го зі Східної Європи потужно задули вітри змін, і Горбачов почав втрачати контроль над програмою своїх непевних реформ. Буш тоді зробив усе можливе, щоб підтримати намагання Горбачова втримати ці-

лісність СРСР, виголосивши 1 серпня 1991 року свою ганебну промову «Котлета по-київськи», якою розлютив багатьох українців, застерігаючи їх від надто активного руху до незалежності від СРСР.

Відчайдушні спроби Горбачова зберегти соціалізм та Радянський Союз урешті-решт повністю провалилися, перетворивши його на Заході на випадкового героя. Анітрохи не збираюся його хвалити, як дехто, за те, що він не послав сумнозвісні танки на придушення антикомуністичних повстань, що спалахували тоді по всьому Радянському блоку. Адже Горбачов якраз послав війська до Латвії та Литви, де, на його переконання, міг діяти безкарно. Він просто не хотів ризикувати там, де це було небезпечно, і не бажав закінчити, як комуністичний диктатор Румунії Ніколае Чаушеску, про чие швидке повалення та страту в грудні 1989-го люди ще не встигли забути.

Виступаючи в європейському парламенті у вересні 1991-го, я порівняв Горбачова з французьким королем Людовиком XVI, який також скликав парламент та відмовився використати силу проти революціонерів, сподіваючись, що вони збережуть йому життя. У цьому Горбачову пощастило трохи більше, ніж Людовіку, незважаючи на майже аналогічний рейтинг його підтримки власним народом. Можна також провести аналогію з останнім російським царем Миколою II, який так само спробував відтермінувати революцію та зберегти своє автократичне правління шляхом поверхових реформ. Він скликав парламент, видав Конституцію, але все одно погано скінчив. (Не можу також не відзначити, що і Горбачов, і Микола II, і Людовик XVI — усі мали інтелігентних, впливових та непопулярних у народі дружин: Раїсу, Олександру та Марію-Антуанетту. Раїса, безумовно, знала про жорстоку долю, що спіткала інших, і я можу уявити, як вона захожувала свого чоловіка уникнути застосування сили, аби збільшити їхні шанси на втечу неушкодженими, і з її хутрами теж.)

Натомість Борис Єльцин був у душі справжнім популістом, попри типову кар'єру партійного функціонера. Він підтримував популярність у народі активними діями та амбіційними політичними реформами. Виступаючи ж за кордоном, дістав слабку

підтримку та знав це, а тому мав звичку різко переходити від погроз до зачаровування іноземних лідерів. Єльцину вдалося зберегти регіональну сферу інтересів, незважаючи на жакливу слабкість Росії на світовій арені протягом 1990-х. Те, що він досяг у цьому успіху, говорить на його користь — і сильно дискредитує Білла Клінтона та інших лідерів Великої сімки, які дозволили цьому статися.

1990-ті роки — це ціла низка величезних втрачених можливостей для демократичних сил світу. Адже економічна, військова та моральна переваги тоді були зосереджені на боці Заходу значно більше, ніж будь-коли в історії. Проте замість того, щоб розвинути цю перевагу шляхом, наприклад, реформування ООН за рахунок потужної нової концепції прав людини, її змарнували. Сполучені Штати та їхні європейські союзники мали можливість та важелі впливу, щоб здійснити величезне просування позитивних реформ, — можливість, якою вони ефективно скористалися для перемоги в Холодній війні. Натомість одразу після падіння Берлінської стіни вони майже повністю переключилися на інші підходи, зосередившись на економічних стимулах та політиці взаємодії, які були цілком ефективними в Східній Європі, але провалилися проти чітко визначених автократів, таких як Володимир Путін.

Щоразу, коли Путін починав наступ на демократію в Росії або втручався в справи сусідніх держав, Захід мав можливість дати йому відсіч. Натомість щоразу Путін отримував нагороду у вигляді ще тісніших зв'язків із провідними демократіями світу і, що важливіше, більший доступ до їхніх прибуткових ринків. Звісно, не можна сказати напевно, що сильний опір вільного світу змінив би або зупинив путінський курс на диктатуру. Але я вважаю, що було б саме так.

Путін — не ідеолог. Він та наближені до нього люди зосередили у своїх руках величезні кошти, і погроза неможливістю вільно насолоджуватися ними на Заході могла б стати дуже дієвою. На відміну від їхніх радянських попередників, Путіну та його союзникам уже недостатньо останньої моделі лімузину ЗІЛ та чудової дачі на Чорному морі. Вони хочуть правити, як Йосип Сталін, а жити, як Роман Абрамович — приятель Путіна, який викидає величезні

гроші, купуючи відому англійську футбольну команду та яхти розміром із футбольне поле. Путінські олігархи подорожують світом і тримають свої кошти за кордоном, що дає західним урядам реальні важелі впливу, якби ті насмілилися ними скористатися.

Це було ще більш справедливим на початку першого президентського терміну Путіна, коли він тільки випробовував межі дозволеного. Як і всі природжені диктатори, він поважає лише силу. Путін робить крок, озирається навкруги, принохується, а потім, якщо немає жодних негативних наслідків, робить наступний. З кожним успіхом він набуває більшої впевненості, і зупинити його стає все важче. Для таких, як Путін, невиразні висловлення занепокоєння від дипломатів та міністрів закордонних справ є найзеленішим світлом. По суті, подібні дипломатичні перешіптування просто не можуть мати велике значення в його інтерпретації. Зрештою, якби Сполучені Штати були справді занепокоєні, вони б зробили щось, а не лише говорили про це, нічого не роблячи.

Діапазон мотивів «миротворців» коливається від нерозсудливого оптимізму щодо справжньої природи Путіна до цинічного політичного кар'єризму, який вбачає у войовничій та багатій на енергоносії Росії надто складну проблему для розв'язання. Для багатьох західних лідерів легше вдавати, що Росія не становить жодної проблеми, ніж визнати, що розв'язати її буде важко або й узагалі неможливо. Окрім того, є категорія таких лідерів, як Сільвіо Берлусконі та Гергардт Шредер, для яких співпраця з Путіним уже стала звичайним бізнесом.

Незважаючи на спробу ребрендингу методу умиротворення під маркою «взаємодії», його сморід неможливо приховати. Актуальний і сьогодні показовий урок Чемберлена та Даладье, які приїхали на зустріч із Гітлером у Мюнхені в 1938 році. Даючи диктаторові те, що він хоче, ви ніколи не завадите йому хотіти більшого. Це лише переконує його, що ви не маєте достатньо сил, аби завадити зробити бажане. Інакше, думає собі диктатор, ви б повстали проти нього із самого початку.

Попереджувальних знаків щодо природи та намірів Путіна було цілком достатньо. Своім приходом до влади він завдячував

жорстокій реакції на вибухи житлових будинків у 1999 році — терористичні акти, які за підозрами багатьох людей були провокацією в стилі підпалення Рейхстагу. (Але, на відміну від Рейхстагу, там пролилася справжня кров.) Килимові бомбардування та тортури цивільного населення по всій Чечні були подані як частина глобальної війни з терором, що було цілковитою вигадкою. Пізніше зневага Путіна до цінності людського життя підтвердилася двома випадками захоплення заручників. Перший стався у 2002-му, коли органи безпеки, пустивши досі невідомий газ, убили десятки людей у московському театрі, де йшов мюзикл «Норд-Ост». Другий стався в Беслані у 2004-му, коли федеральні війська, застосувавши зброю, підірвали школу з узятими в заручники дітьми, що призвело до сотень смертей.

Основними причинами сприйняття режиму Володимира Путіна як успіху були підйом цін на нафту до 2008 року на понад 700 відсотків, а також швидке підкорення Кремлем незалежної преси. Ще на початку своєї першої президентської каденції Путін засвоїв, що контроль «четвертої влади» є просто необхідним, аби контролювати й три інші. Цей урок був винесений із громадського обурення поганим проведенням операції з порятунку екіпажу ядерного підводного човна «Курськ», що затонув після вибуху на борту під час навчань у Баренцевому морі в серпні 2000 року. Замість пошуку винних у військовому відомстві або розчищення авгієвих стаєнь російської бюрократії Путін відкрив полювання на вільну пресу.

Медіа-ресурси активно переходили у власність дружніх до Путіна сил та його найближчих помічників. У червні 2000 року власник НТВ Володимир Гусинський провів три доби у в'язниці та був змушений поступитися своєю компанією. Фактично типовим для того часу «методом переговорів» його змусили підписати передачу компанії в інші руки, перш ніж дозволили вийти. У квітні 2001-го Гусинський утік до Ізраїлю, а його канал був прийнятий та поглинутий кремлівським пулом. За іронією долі сьогодні НТВ є, мабуть, найбруднішим з офіційних пропагандистських рупорів проти деяких дуже непоступливих конкурентів у сфері медіа. При цьому так звана «м'яка цензура» супроводжувалася більш звичними яви-

щами на кшталт списків небажаних імен та заборонених тем. Влада ЗМІ була централізована таким самим чином, що й політична, і з тією самою метою — розкрадання країни без народних повстань.

Корупція доби Єльцина врізалася в колективну пам'ять Росії лише тому, що ми дізналися про неї з тогочасної преси. У 1990-х роках олігархи-конкуренти вели один проти одного справжні війни у своїх ЗМІ. Це не була чесна чи гідна боротьба, але більшість фактів впливала на поверхню, і тисячі чесних журналістів працювали над тим, щоб донести правду до російської громадськості. Під владою ж Путіна на поверхні з'являлися лише незчисленні хвалебні статті про нього та його адміністрацію.

Західна реакція на ці швидкі кроки до деспотії у вже звичній манері зводилася до прес-релізів із висловленням занепокоєння, тоді як щодо іншого усе йшло як завжди. Путіна вітали як повноправного члена Великої сімки, що мала б представляти великі промислові демократії. Для тих, хто виправдовує це запрошення розмірами та впливом Росії, зазначу: Китай не є членом цього клубу. Включення Росії від початку було нагородою за демократичні реформи й мало б бути анульоване одразу після згортання цих реформ Путіним. Багато про що говорить і той факт, що членство Росії не було скасоване, аж поки Путін не вторгся в Україну та не анексував Крим у березні 2014-го.

Сильні опортуністичні інстинкти Путіна підказали йому зробити, мабуть, найважливіший телефонний дзвінок його життя 11 вересня 2001 року. Він став першим іноземним лідером, який зателефонував президентові Джорджу Бушу-молодшому та запропонував повну підтримку одразу після терористичних атак. Зробивши це, він заслужив симпатію й довіру Буша та презумпцію невинуватості на сім довгих років. (Ситуацію довелося змінити, коли Росія вторглася в Грузію у 2008-му, але саме по собі це було відображенням того, наскільки Путін зріс у своїх амбіціях та впевненості за часів правління Буша.) Путіну вдалося навіть зобразити Росію союзником США, — зокрема в Афганістані, — паралельно активно працюючи проти інтересів США та Європи, де тільки можливо.

Здатність Буша-молодшого протистояти численним правопорушенням Путіна була ще більш обмежена його випадковим коментарем, що пролунав кількома місяцями раніше, коли ці два президенти вперше зустрілися в Словенії 16 червня 2001 року. Саме після цієї зустрічі Буш дав свою відому оцінку: «Я зазирнув цій людині у вічі. Я знайшов її дуже відкритою та вартою довіри, і ми дуже добре поспілкувалися. Я зміг відчуті її душу». Після цього коментаря Буш уже не міг притягти Путіна до відповіді, не визнавши серйозного прорахунку у своїй характеристиці, а вміння визнавати помилки ніколи не було його сильною рисою. Заради справедливості слід зазначити, що після 11 вересня Буш та Сполучені Штати дістали новий набір пріоритетів. Але все одно дещо дивно, озираючись назад, що адміністрація з досвідченими ветеранами Холодної війни, як-от Чейні, Рамсфелд та експерт із Радянського Союзу / Росії Кондоліза Райс, повністю провалилася в справі хоч якого-небудь тиску на Путіна.

Утім, як говорить приказка, як би погано не було, завжди може бути ще гірше. Барак Обама обійняв посаду президента США майже зовсім без досвіду зовнішньої політики, зіткнувшись із величезними внутрішніми викликами. Він також мав чіткий мандат від американського народу, випалений довгими непопулярними кампаніями в Афганістані та Іраку: зайнятися внутрішніми американськими справами та дати решті світу спокій. Було мало шансів, що ідеаліст-новачок Обама кине Путіну хоч якийсь значний виклик, навіть попри приєднання до його зовнішньополітичної команди експерта з Помаранчевої революції Майкла Макфола.

Те, що трапилося, було значно гіршим, ніж я очікував. Адміністрація Обами повним ходом запустила свій план перезавантаження, причому Гілларі Клінтон навіть презентувала Лаврову символічну кнопку. Уявіть, який сигнал ця тепла спроба примирення подала Володимирові Путіну. (З технічної точки зору адресатом сигналу був Дмитро Медведєв, але не будемо відволікатися на такі дурниці.) Якщо сьогодні час від часу здається, що Путін скептично налаштований щодо доволі потужної міжна-

родної реакції на його вторгнення в Україну в 2014 році, мабуть, це відбувається тому, що він просто очікує на наступну кнопку перезавантаження.

У своїх мемуарах 2014 року Гіллари Клінтон говорить дуже багато на захист «перезавантаження» й пояснює, що вона ніколи не захоплювалася Путіним. За іронією долі у своїх мемуарах вона постфактум дотримується тих самих принципів, що і її політичні опоненти: Джордж Буш-молодший, Кондоліза Райс, Дік Чейні та Дональд Рамсфельд. Майже в один голос, часто дуже подібними фразами, усі вони кажуть, що знали Путіна як поганого хлопця, але не мали іншого вибору, окрім як співпрацювати з ним. (Як я розповім далі, Буш-молодший найбільше розводиться про можливість своєї помилки в Путіні.)

Я понад десятиліття з усіх майданчиків та передових статей кричав про справжню путінську природу та амбіції. Тому мені просто обурливо бачити стільки впливових американських політиків, які погоджуються зі мною одразу, як ідуть із посадки. При цьому у своїх книгах вони зовсім не пишуть про те, що саме повинні були б зробити інакше, аби вплинути на поведінку Путіна, коли мали для цього владу. Там не знайти думки, що Сполучені Штати, можливо, запізнилися зі своїм тиском на Путіна. Адже вони почали погрожувати ізолювати, виполоти, як бур'ян, його та наближених до нього мільярдерів, тобто застосувати батіг, лише після того, як той з'їв усі їхні пряники.

Коли уряд США нарешті таки зробив хоча б обмежені кроки у відповідь на численні порушення путінського режиму, це сталося вже після того, як Путін здобув майже абсолютну владу в Росії та відчув свою цілковиту безкарність. І ті кроки навіть не йшли від адміністрації. Закон Магнітського, що накладає санкції на активи та подорожі деяких російських посадовців через порушення прав людини, просував американсько-британський інвестор Білл Браудер. Одного з адвокатів його інвестиційної групи в Росії Сергія Магнітського у 2008 році заарештували ті самі корумповані співробітники правоохоронних органів, чиї масштабні злочини він розкрив. Через рік чоловік

ПРОЛОГ

помер у слідчому ізоляторі після страшного побиття та ненадання належної медичної допомоги.

Цей закон у певному сенсі став для Браудера інструментом відплати, і спочатку до його чорного списку потрапили лише ті російські посадовці, які були прямо причетні до переслідування та смерті Магнітського. Показово, що адміністрація Обами від самого початку виступала проти цього закону й підписаний він був лише в межах законопроекту, внесеного до палати представників. Цей законопроект також нормалізовував торговельні відносини з Росією, що раніше певним чином обмежувалися відомою поправкою Джексона-Веніка 1974 року.

Навіть після вторгнення в Україну 2014 року адміністрація Обами дотримувалася, на диво, обережної позиції Європи щодо застосування санкцій проти Росії та союзників Путіна. Незважаючи на величезну підтримку обома партіями Конгресу більш активних дій, — зокрема щодо постачання Україні озброєння та навчання її військових, — Обама продовжував вторити Меркель, Оланду та іншим європейським лідерам, які говорили про «пошук мирного рішення», коли війна вже йшла повним ходом. Вони наполягали на зверненні до Путіна як до доброчесного учасника переговорів навіть після того, як у березні 2015-го він сам із задоволенням визнав, що брехав про роль російських військ у захопленні Криму роком раніше.

Я не вірю, що Меркель та Обама такі забудькуваті, особливо Меркель, яка народилася в комуністичній Німецькій Демократичній Республіці. Тож єдиним поясненням є те, що вони все ще вважають Путіна проблемою такої політичної гостроти, що просто легше її не помічати. І в цьому навіть може бути сенс особисто для них на деякий час. Мабуть, бажають лише відтермінувати повну катастрофу, поки спокійно не підуть із посади й не залишать розбиратися з Путіним своїм наступникам. У будь-якому разі це є моральною капітуляцією, що веде до дуже реальних і серйозних утрат.

КІНЕЦЬ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ ТА РОЗПАД СРСР

Усередині літа 1989 року я дав довге інтерв'ю журналу, що просто-таки уособлював загниваючий Захід в уяві радянських людей, — «Плейбою». Але в Радянському Союзі подив викликала не лише назва журналу, у якому вийшло інтерв'ю. Незважаючи на дедалі ширшу атмосферу *гласності*, відкритості між Америкою й СРСР та поступовий відхід від політичних репресій за часів перебудови Михайла Горбачова, моя щира критика радянського суспільства, а особливо моє захоплення Америкою й американцями стали чимось скандальним. Тоді здавалося ще малоімовірним, що через п'ять місяців, 9 листопада, упаде Берлінська стіна, а вже місяць по тому Горбачов та президент Джордж Буш-старший проголосять, що СРСР та Сполучені Штати більше не вороги. Але навіть за таких швидких змін навколишньої дійсності мої тодішні коментарі здалися декому в Кремлі схожими на зраду.

«ПЛЕЙБОЙ»: «Ви говорите, як американець.

Американці завжди прагнуть перемоги».

КАСПАРОВ: «Це типова людська риса, і це доводить, що американці є дуже близькими до істинної природи людини».

Для радянських чиновників, просякнутих міфом про моральну перевагу комунізму й радянської людини, подібні коментарі були доволі серйозними. У нинішньому світі це може здаватися дивним, а то й катастрофічно жорстоким, але соціалістична ідеологія та моральність становили дуже вагомий частину арсеналу Холодної війни. Коли радянські спортивні функціонери напустилися на мене за бажання залишити в себе призи за шахові перемоги, вони проклинали не лише мою непокору, але й відсутність у мене соціалістичної солідарності. Слова про те, що сусіди в Баку сприймуть моє бажання володіти виграним у Німеччині «Мерседесом» як нормальне та здорове, уважали тоді радикальними та підривними.

Звісно, моє інтерв'ю не стало аж таким публічним скандалом, як поява оголеною в тому самому журналі російської актриси Наталії Негоди на початку року, після її ролі в стрічці «Маленька Віра», що шокувало ханжеське радянське суспільство. Її фото та моє інтерв'ю у виданні, що було все ще забороненим у СРСР, а також спровоковані ними сконфужені відгуки чітко характеризували період перебудови. Пробні кроки нашої країни до більшої відкритості піддавали танталовим мукам, але ми й раніше знали, що нас можуть покарати, а реформи згорнути. На той час більше не було жодних чітких правил і все більше й більше людей знаходили в собі сміливість перевіряти, де саме проходять межі в цей момент.

1987 року Горбачов сказав, що хоче побудувати «соціалізм із людським обличчям» за методом Олександра Дубчека, на що я відповів, що монстр Франкенштейна також мав людське обличчя. Комунізм іде проти людської природи й може триматися лише на тоталітарних репресіях. Без зовнішньої допомоги або величезної кількості природних ресурсів на кшталт нафти репресії призводять до економічного застою. А тоді — моральний та духовний застій суспільства, де успіх та перевага окремої особистості ледь не під заборону.

Безумовно, сталися конкретні події, що допомогли виявити фатальні вади комуністичної системи та спонукали Горбачова

до його відчайдушних спроб реформувати й урятувати країну. Однією з них стала аварія на Чорнобильській атомній електро-станції в Україні у квітні 1986 року. Те, як ліквідовували наслідки цієї аварії, виявило страшені рівні некомпетентності, корупції та брехливості влади, немов у якійсь банановій республіці. (Ми з Анатолієм Карповим віддали на допомогу жертвам Чорнобиля призовий фонд нашого матчу за звання чемпіона світу 1986 року.) Окрім того, була ще радянська війна в Афганістані, що до 1989 року тривала вже десятиліття й виявилася так само неефективною, непопулярною та дорогою, як і більш пізня операція США та НАТО.

Завдяки переважно зростанню впливу на радянських людей новин, ідей та думок, особливо із зовнішнього світу, радянський істеблішмент опинився перед дилемою. Якщо чиновники реагуватимуть, як завжди, і суворо каратимуть за незначні проступки, вони втрачатимуть довіру як реформатори та підтверджуватимуть слова критиків, що радянське суспільство є відсталим і застійним. Але вони також розуміли, що якщо дозволятимуть трохи критики, це заохочуватиме говорити інших. Тому реакція чиновників ставала дедалі більш розгубленою та непослідовною. Саме різноманітні прояви цієї дилеми й стали тим, що врешті розвалило Радянський Союз, незважаючи на відчайдушні спроби Горбачова втримати його купи.

Ще задовго до падіння Берлінської стіни багатьом із нас по «неправильний» бік «залізної завіси» стало зрозуміло, що важливі зміни неминучі. Ми не мали жодної гадки, якої форми вони набудуть або з чого можуть початися, але це був цілком новий досвід для більшості радянських людей — серйозно та відкрито обговорювати все, що стосується політичної трансформації або нового напрямку для країни. І ми були невпевнені, чи то є реальні демократичні реформи, чи просто відволікання на кшталт «однопартійної демократії», аби допомогти Горбачову зібратися із силами проти старої радянської гвардії та виграти час для його провальної економіки. Люди на вулиці говорили про етнічне насильство, що вже супроводжувало

рухи за незалежність у багатьох республіках. Ми гадали, чи не почнуть мільйони людей помирати з голоду, перш ніж економічні реформи нарешті відбудуться.

26 березня 1989 року в СРСР пройшли перші реальні вибори з часів його утворення в 1922-му. Новостворений 3^{ій}зд народних депутатів був покликаний надіти демократичну личину на Верховну Раду Радянського Союзу — орган, який усе ще зосереджував у своїх руках реальну владу. Але Комуністична партія здобула лише 85 відсотків місць (замість звичних 99,9 відсотка), і серед незалежних бунтівників з'явився Борис Єльцин, який із небаченим доти результатом переміг за округом у Москві кандидата від Горбачова.

За іронією долі лічені експерименти СРСР із демократії спочатку мали найбільший вплив за межами Радянського Союзу, а саме в Польщі. Видовище справжніх виборів у СРСР, хай навіть неоковирних та поверхових, дало полякам поштовх для їхнього власного, значно більш ґрунтового експерименту. Замість того, щоб прийняти мрію Горбачова про соціалістичну реформу, Польща повністю скинула своїх комуністичних господарів, а решта країн Варшавського договору швидко наслідувала її приклад.

Нинішні деспоти багатьох колишніх радянських країн пережили це, зрозуміли небезпеку «шпарин у стіні», тобто дилеми свободи слова, і дуже тяжко попрацювали, щоб уникнути цього у своїх країнах. Путін та інші пострадянські диктатори розглядають те, що сталося з режимом Горбачова, як негативний приклад. Ось чому вони так жорстко реагують на політичну критику навіть у маленькому блозі або на одного-єдиного протестувальника з плакатом.

Сучасні диктатури вчилися на помилках своїх попередників. Вони знають, що якщо не зробити випускний клапан, утворюється вибухова енергія. Тому й створили простір для дивного різновиду контрольованої незгоди. Радіостанції та веб-сайту «Ехо Москви» дозволяють транслювати й публікувати критичні матеріали про Путіна, тоді як менші та не такі поступливі

майданчики для незгоди, як-от мій новинний сервіс «Kasparov.ru», з російського Інтернету виганяють. Я був головою «Еха» протягом 1991—1996 років, коли ця радіостанція була незалежною. Тепер вона, усе ще зберігаючи опозиційний характер, належить медіа-групі державного енергетичного гіганта «Газпром» і працює, знаючи, що в будь-який момент «Ехо» можуть закрити.

Аналогічно і з мітингами протесту: їх можна реєструвати та можна проводити, але їхні організатори та учасники однаково можуть зазнати переслідувань. Це все частина продуманої сучасної гри в псевдodemократію та псевдовибір, що також включає вибори із заздалегідь визначеними результатами та однакості телевізійних каналів, де лише трохи відрізняється позиція щодо того, як чудово Путін дає всьому раду.

«Кольорові революції», пов'язані з продемократичними рухами в Грузії 2003-го (Революція троянд) та Україні 2004-го (Помаранчева), також викликають страх серед автократів, які вживають попереджувальних контрзаходів проти молодіжних рухів, неурядових організацій з іноземними зв'язками та, здавалося б, зовсім дрібних майданчиків для свободи слова на кшталт незалежних радіостанцій. Але саме радянський досвід по-справжньому налякав Путіна та решту й продовжує далі формувати їхній світогляд і поведінку. І лише мій власний досвід як радянського та російського громадянина дозволяє мені розуміти путінські кроки та мотиви.

Дуже важко описати життя в комуністичній державі тим, хто ніколи в такій не жив. Людський дух — гнучка річ, і він схильний підлаштовуватися під обставини, як тільки може, аби не втратити будь-яку надію. Існує також солідарність знедолених, яка пояснює, чому розповіді про багатий Захід мали таку руйнівну силу в СРСР. Адже значно важче зберігати стійкість перед бідами, коли ви бачите, що ваші сусіди живуть значно краще за вас. Це людська природа, основа споживчого капіталізму вільного ринку, а також причина того, чому комунізм був і залишається таким помилковим та чужорідним.

Улітку 1989 року, коли я давав інтерв'ю журналу «Плейбой», моя власна сміливість була продуктом молодості, успіху, подорожей та життя, проведеного на здоровій відстані від Москви. Того року мені виповнилося лише двадцять шість, і вже з 1985-го я був чемпіоном світу з шахів. Я був національним спортивним героєм у схибленому на шахах СРСР і все ще жив у своєму рідному місті Баку в Азербайджані, одній із закавказьких республік, що разом із Вірменією та Грузією була найвіддаленішою крайньою точкою розлогої радянської імперії. (Як я люблю жартувати, виступаючи в Сполучених Штатах, я народився на Далекому Півдні, одразу за Грузією.) Заходячи в Каспійське море за дві тисячі кілометрів від Москви, Баку здавалося віддаленим колоніальним форпостом, яким, по суті, і було.

Звідти, з мого тренувального табору на березі моря, промовляючи до інтерв'юера, я мав упевненість сказати: *«Усі люди мають однакові нормальні людські прагнення. Сьогодні у світі можуть бути дві політичні сфери, але нормальний спосіб життя існує лише в одній із них, і це не тут, у Радянському Союзі. Життя тут є тим, що я міг би назвати викривленим відображенням нормального. Це як жити в будинку із дзеркал. І єдиний спосіб вибратися — розбити ці дзеркала. Протягом багатьох років я мав відчуття, що щось не так навколо нас тут, у Радянському Союзі; коли я подорожував Заходом, це відчуття лише посилювалося. Я прагну того самого, що й усі інші, — нормального життя, коли людина може добре жити та мати можливість для нормального самовираження. Для мене дуже важливо спробувати принести нормальне життя моєму народу. Денне світло».*

Сьогодні я пишаюся тими словами, адже вони засвідчують, що я був послідовним у своїй боротьбі. І через двадцять шість років я відданий ідеї принесення «нормального життя» тим, хто живе в будинку із дзеркал диктатури. Трагедія в тому, що ця боротьба все ще є необхідною в Росії через багато десятиліть після краху Радянського Союзу.

Свого часу побутувала безліч міфів та непорозумінь щодо розпаду СРСР, але цього й слід було очікувати. Ті самі західні експерти, політики та науковці, які не бачили передумов для падіння Берлінської стіни, поки німці не ринули потоком через кордон, були також сліпі до того, як швидко сили, випущені назовні реформами Горбачова, можуть вийти з-під його контролю.

Моя популярність та природна відкритість часто давали мені можливість обговорювати політику з людьми, рейтинг яких у цій царині був значно вищим за мій. Мене завжди дивувало, як сильно вони перебільшували стабільність комунізму в Європі, а також самого СРСР. Неначе забували, що стіна, зведена руками людей, тими ж руками може бути зруйнована.

Мені на згадку спадало декілька випадків. У жовтні 1989 року я відвідав одну вечірку, де обговорював майбутнє Європи з Генрі Кіссінджером та Джонатаном Бушем — братом тодішнього президента. Вони сміялися й навіть трохи покепкували з мене, коли я сказав, що до кінця року в Європі може не залишитися жодного комуністичного режиму. Навіть зауважили щось на кшталт того, що я просто типовий молодий усезнайка, чії шалені думки базуються на оптимізмі та загальній атмосфері змін, а не на роках вивчення та аналізу. І, можливо, вони мали рацію, але і я теж.

На початку 1990 року після багатообіцяючої зустрічі з редколегією «Волл-Стрит Джорнал», що вилилася в тривалу співпрацю, редактор Боб Бартлі запросив мене виступити в «РЕНД Корпорейшн» у Лос-Анджелесі. Там голова «РЕНД» сказав, що мені варто познайомитися з його другом Брентом Сковкрофтом, радником Буша з національної безпеки та ветераном великої політики, який обіймав ту саму посаду ще за часів президента Форда в 1970-і. На тій зустрічі в Білому Домі я також познайомився з Кондолізою Райс — експертом щодо Росії, яка потім стала директором радянського департаменту при Раді національної безпеки США.

Вони питали мене про Бориса Єльцина, який тоді був головним критиком та конкурентом Горбачова в Росії. Вони на-

зивали Єльцина шибайголовою й п'яницею, а я у відповідь міг лише питати, про що саме вони хочуть почути: про його характер чи політичне майбутнє. Мене шокувало, що ці експерти здавалися зовсім необізнаними щодо політичних реалій у Росії, де Єльцин явно набував популярності, а Горбачов лише розпорошував сили та втрачав її. Було зрозуміло, що вони спілкуються лише зі своїм добрим другом Горбачовим та іншими людьми всередині Кремля. Зрештою саме там були влада та ядерна зброя.

На цій більш офіційній зустрічі краще було промовчати, але мене вразило, якими спокійними та неуважними політики здавалися щодо того, що, на моє переконання, було цунамі змін, яке накочувало на Східну Європу та СРСР. Їх значно більше цікавила механіка реформ, які пропонував Горбачов, аніж той факт, що всі люди на вулицях від Берліна до Владивостока наразі відчували прагнення та здатність відкрито скаржитися на своїх політичних лідерів. Я сказав Сковкροфту, що Єльцина, безумовно, оберуть до російської Верховної Ради в травні й що він зможе скористатися депутатським мандатом, аби й далі кидати виклик Горбачову. Не думаю, що Сковкροфт мені повірив, і розумію, що він та Білий Дім більше турбувалися про збереження добрих стосунків із Горбачовим, аніж про щось інше.

Зосередження на турботах Кремля та Горбачова означало недооцінку широко дестабілізаційного впливу єльцинської битви «Росія проти СРСР», що й згодом визнає Сковкροфт у книзі 1998 року, написаній разом із президентом Бушем: «У ретроспективі, коли Єльцин почав заперечувати владу Союзу та партії й заново стверджувати політичний та економічний контроль Росії над республіканськими внутрішніми справами, він атакував самі підвалини радянської держави, розхитував корені її політичної структури». Саме так, і йому це вдалося. Непогано для шибайголови!

У квітні 1990 року в автівці, що їхала повз французькі села, я сказав інтерв'юєрові Фреду Вайцкіну, який надалі збирався

стати біографом: «Комунізм помер. Наступного року, у 1991-му, Радянський Союз перестане існувати. Це точно. Запам'ятайте мої слова. Наступного року «імперії зла» вже не буде. Ми матимемо в моїй країні приватну власність. Багато республік здобудуть незалежність». Переповідаючи цю розмову у своїй книзі «Смертельні ігри», Вайцкін додав, що мої передбачення здалися йому «необґрунтованими, навіть легковажними», адже вони мали так мало спільного із загальноприйнятою думкою тих днів.

Думаю, приблизно тоді я й почав виробляти імунітет до вирячених очей та піднятих брів інтерв'юерів, експертів та політиків. Цей імунітет продовжує добре служити мені й сьогодні. Безумовно, мої передбачення не стовідсоткові, але я краще говоритиму від душі, ніж стримуватимуся через те, що про мене можуть подумати інші, особливо щодо важливих тем. Я не мав жодних сумнівів, коли кричав, де тільки міг, про явну загибель комунізму та потребу в посиленні тиску Заходу заради демократичних реформ у СРСР.

Особливо мене розлютило те, що в Західній Європі та Америці Горбачова вітали, наче чемпіона світу зі свободи. Насправді ж, як я сказав Вайцкіну того вечора у Франції, «Горбачову вдалося переконати Захід, що його боротьба є боротьбою гідної людини за краще майбутнє. Це брехня. Він останній голова комуністичної держави, який намагається врятувати все, що зможе».

Саме так і було й залишається досі, незважаючи на Нобелівську премію миру та понад два десятиліття ревізійістської брехні Горбачова. Але я також мав особисті причини для ворожості до людини, яка стала першим та останнім президентом Радянського Союзу.

Річ у тому, що між моїм рідним Азербайджаном та Вірменією завжди існувала велика напруженість, але під кінець існування Радянського Союзу масштаб міжетнічного протистояння став безпрецедентним. Із розвитком регіональних рухів за незалежність протести та жорстока риторика також посилилися.

Радянська гегемонія тримала конфлікт між цими двома територіями під контролем, але коли Москва заплущила очі, регіон вибухнув як політичними рухами, так і насильством. Після погрому вірмен у Сумгаїті в лютому почалася дворічна кровна ворожнеча та еміграція вірмен. Як потім і в Баку, реакція офіційного Кремля була непевною, і, коли почалося насильство, війська прибули запізно. Як сумно пожартував тоді один письменник, британські війська швидше дісталися до Фолклендів, аніж радянські міліція та війська до Сумгаїта.

1988 року вірменське населення мого рідного міста Баку становило близько чверті мільйона. На січень 1990-го єдиними вірменами, що залишалися в місті, переважно були члени змішаних родин включно з моєю. Тим не менш у Баку спалахнуло насильство, і протягом семи довгих днів та ночей місто та його околиці тероризували банди, що закликали вигнати всіх вірмен. Було вбито понад сто людей, а ще близько тисячі поранено. Мені тоді дуже пощастило найняти літак та допомогти рідним, друзям і всім, кому зміг, утекти під покровом ночі.

Цієї трагедії цілком можна було уникнути. У місті розквартировувалося одинадцять тисяч солдатів радянських внутрішніх військ, але вони не мали наказу втручатися. Минувло близько тижня після того, як у нападників закінчилися жертви, аж поки генерал Олександр Лебедь не ввів радянські війська й не було встановлено військового стану. На той час майже всі з п'ятдесяти тисяч вірмен, які залишалися в Баку, уже втекли. Неможливо уявити, що напади могли бути так ефективно скеровані в місті такого розміру без усеосяжної внутрішньої інформації та координації.

Я вважаю, що Горбачов хотів, щоб спалахи насильства стали приводом для посилення прямого контролю над цими гарячими точками радянської імперії. Він дозволив подіям іти своїм ходом, а потім послав війська, щоб усіх придушити та силою наставити лояльних Москві лідерів. Цей погром призвів до моєї єдиної зустрічі з Горбачовим у Кремлі через кілька днів після входження армії Лебеда до Баку 20 січня. Я хотів поговорити

про 120 людей, які були вбиті, та десятки тисяч, які були змушені покинути рідні домівки. Що він збирається робити з розгортанням збройної конфронтації між азербайджанцями та вірменами? Але Горбачов проігнорував цю лінію обговорення й лише питав у мене, хто має стати новим першим секретарем Комуністичної партії Азербайджану.

Я продовжував робити все, що міг, аби допомогти привернути увагу до подій у СРСР. Я оголосив, що, якщо виграю в 1990 році матч за звання чемпіона світу з шахів проти Карпова, то продам свій приз і витрачу гроші на створення фонду для вірменських біженців із Баку, що я й зробив. Вийшло приблизно десять мільйонів рублів, 300 тисяч доларів на той час. Ми з мамою переважно керували цим фондом із мого дому в Москві, де мені доводилось особисто контактувати з численними біженцями. Їхні болючі розповіді лише посилили мою антипатію до Горбачова.

До речі, напередодні матчу 1990 року, п'ятого поспіль проти Карпова, що проходив у Ліоні та Нью-Йорку, стався інцидент щодо того, який прапорець стоятиме на столі біля мого імені під час ігор — радянський серп і молот чи відроджений дореволюційний російський триколог. Визнаю, це може прозвучати надто тривіально. Але для мене, як і для радянської культури, одержимої символами, політикою та шахами, це було дуже важливо. До розпаду Радянського Союзу залишався ще понад рік, і організатори матчу в Нью-Йорку дуже не хотіли його політизувати або засмутити радянських чиновників. Зрештою, це не фільм «Роккі» з американським переможцем — грали двоє росіян. (Як американці, зокрема, воліли називати всіх радянських людей, як би неправильно це часто не було. Американський чемпіон світу Боббі Фішер якось заявив, що збирається «побити всіх росіян» на турнірі, коли насправді його супротивниками були естонець, латиш та вірменин!)

Я ж якраз хотів політизувати матч, тому наполіг на своїй вимозі й на певний час отримав своє. Після чотирьох ігор оби-

два прапорці були прибрані зі столу через протести радянської делегації. Тоді я почав надягати на решту ігор помітний значок із російським прапорцем. Як би я не любив шахи й скільки б вони для мене не зробили, я завжди знав, що в житті є більш важливі речі. На щастя, моя «нелояльність» до богині шахів Каїсси рідко коштувала мені за шаховою дошкою так багато, як це могло бути. Незважаючи на потрясіння від подій у Баку та відволікання на російську політику, які дуже почастишали під час підготовки до зустрічі з Карповим, мені вдалося виставити чергову перемогу в матчі за звання чемпіона світу. І я зробив це, демонструючи біло-синьо-червоний прапор демократії та спротиву.

Навіть ті західні критики, які визнають, що Горбачов ніколи не прагнув кінця комунізму чи СРСР, усе ж вихваляють його за «те, що не послав танки», коли почала розвалюватися «залізна завіса» й радянські республіки побігли від Москви, як вода з гори. Проте я б відмовив Горбачову навіть у такій малій порції слави. По-перше, він таки використав військову силу в кількох місцевостях, особливо в Прибалтиці. Так, він міг наказати радянським військам згорнути вибори, заарештувати лідерів опозиції та відкрити вогонь по протестувальниках. Але чи послухалися б вони? Навіть якби деякі з них підкорилися наказам Москви та повбивали тисячі людей, це лише прискорило б власний жорстокий кінець Горбачова, а він точно не був самогубцем.

Для Горбачова також було б дуже нерозумно почати ризиковану військову операцію в Угорщині або Чехословаччині, коли він мав потурбуватися про стабільність у самому СРСР. Адже коли горить ваш дім, ви не відправите пожежників до сусідів. Окрім того, скрізь виникали проблеми з продуктами харчування, а також вибухали політичні рухи за незалежність. Горбачов не послав танки лише тому, що намагався силою втримати СРСР купи, адже усвідомлював, що було вже запізно, і розумів, що це може коштувати йому власної голови. І вже до середини 1991 року, коли все повністю почало розвалюватися,

він дістав удар у відповідь. Це сталося після того, як радянські війська вбили десятки та поранили сотні людей поблизу теле-радіоцентру у Вільнюсі в січні 1991-го, коли литовці відмовилися відступитися від їхньої декларації про незалежність (яку Литва прийняла в березні 1990-го першою з радянських республік). Єльцин, на той час уже президент Російської Федерації, негайно засудив насильство й закликав до виведення всіх радянських військ із Прибалтики. Іноземні лідери також засудили придушення спротиву, і Горбачов зрозумів, що може втратити симпатії Заходу та мільярди доларів допомоги, яких він потребував, щоб мати хоч якусь надію зберегти владу.

Радянський Союз не мав республік, коли офіційно розпався 25 грудня 1991 року. (До речі, ця дата не спричинила особливого резонансу в Росії, де Різдво святкували на православний лад 7 січня, якщо взагалі святкували.) Російський президент Борис Єльцин досяг успіху в поступовому перетягуванні влади від Горбачова та переході керівництва й контролю до Росії. Три прибалтійські держави, Вірменія та Грузія на той час уже давно проголосили свою незалежність і були прийняті в ООН. Для решти ж шлюзи відкрив невдалий путч 19—21 серпня.

Сподівання Горбачова сформувати новий Союз розлетілися на друзки, коли стало відомо, що старі реакціонери в його уряді оголосили надзвичайний стан, щоб не допустити підписання 20 серпня нового союзного договору, який мав офіційно перетворити СРСР на федерацію незалежних республік. Планували, що під час путчу Горбачов буде відрізаний від засобів комунікації на своїй дачі в Криму, але я вважаю, що путч задумав він сам або принаймні радо взяв у ньому участь. Замість того щоб бачити, як його влада продовжує танути, Горбачов, мабуть, сподівався, що матиме можливість повернутися на зміцнену позицію після «переговорів» із путчистами, коли вони зроблять брудну роботу з придушення політичних опонентів на кшталт Єльцина. Як я розповідав на початку, путч не мав народної або військової підтримки й провалився за сімдесят дві години. Після його поразки навіть республіки Середньої

Азії, що прагнули приєднатися до нового союзу, швидко вийшли за двері слідом за Україною й Білоруссю та проголосили свою незалежність. Матінка Росія й сама проголосила державний суверенітет 12 червня.

Гарною новиною для Горбачова було те, що Захід витратив чимало часу на заперечення позитиву подій, які мали б уважати просто чудовими. Після розчарування від обговорення мого рідного краю з американськими експертами було не дивно, що президент Буш часто здавався більше стурбованим, аніж оптимістичним перспективою розпаду Радянського Союзу. Так, для нього ця імперія була злом. Але злом, яке він та всі в його адміністрації дуже добре знали. Буш також уважав, що може розраховувати на Горбачова (хоча за спиною того стояв КДБ і він ніколи ніким не обирався) порівняно з темною конячкою — популістом та всенародно обраним Борисом Єльциним.

У цих дивних намаганнях підтримати давнього ворога була задіяна не тільки риторика. На забезпечення життєдіяльності СРСР Заходом були виділені мільярди доларів допомоги та кредитних гарантій. Тільки Німеччина надала пакет допомоги в розмірі 8 мільярдів, що стало частиною угоди про її об'єднання. До 1992 року фінансові зобов'язання Німеччини перед Росією сягали 45 мільярдів доларів і включали гроші для виведення російських військ та навіть зведення для них житла в Росії.

Сполучені Штати також почали надавати допомогу ще задовго до того, як з'явилися перші зрозумілі результати демократичних реформ у Москві. 12 грудня 1990 року президент Буш оголосив про пакет допомоги вартістю понад 1,3 мільярда доларів у вигляді кредиту та кредитних гарантій і тимчасово відклав дію поправки Джексона-Веніка, що передбачала жорсткий контроль ведення справ із СРСР. Чотири місяці по тому Буш затвердив іще 1,5 мільярда доларів допомоги у вигляді сільськогосподарських кредитних гарантій. Сполучені Штати також надіслали медичну допомогу безпосередньо Прибалтиці після придушення там повстання радянськими військами, а також Україні для жертв аварії на Чорнобильській АЕС.

Упродовж наступних кількох років багатостороння допомога й кредити Росії та іншим радянським республікам із боку Америки і її колег із Великої сімки лише збільшувалися, причому Росія була найбільшим їхнім одержувачем. У березні 1993-го, відчуючи потребу підтримати уряд Бориса Єльцина, на який тиснув парламент, Велика сімка розробила план допомоги й зібрала 43 мільярди доларів. Японія теж піддалася тиску колег у Великій сімці й не затримала свою допомогу розміром близько 2 мільярдів для спірних Курильських островів. МВФ та Світовий банк також відкрили свої гаманці, причому Світовий банк виділив свою найбільшу в історії проектну позику в 610 мільйонів доларів для допомоги у відбудові російської нафтової промисловості. Росія навіть не змогла освоїти всю запропоновану допомогу через нездатність досягти потрібного рівня економічних реформ. На щастя, цього все одно виявилось замало та запізно, щоб утримати СРСР купи.

Окремо протягом 1990-х мільярди доларів надходили також із метою убезпечення радянської ядерної зброї й пов'язаних із нею програм у Росії, Україні, Білорусі та Казахстані. Це важко назвати якимось інакше, ніж розумні інвестиції, адже останнє, що хотілося б комусь бачити, так це відсутність нагляду за ядерною зброєю й матеріалами або ж розпорошених по світу радянських науковців-ядерників у пошуках роботи.

Усі ці цифри доволі нудні, але вони важливі для протиставлення популярному російському міфу про жертвовність, який поширюється путінською пропагандою та його антиамериканськими, антинатовськими симпатиками по всьому світу. У цьому міфі йдеться про те, що Захід принизив Росію, коли СРСР був у занепаді, і це викликає в людей образи та недовіру. Підкреслюється, що переможці в Холодній війні «втратили Росію» спершу через ненадання достатньої допомоги, а потім через надто агресивне розширення НАТО. Обидва звинувачення є очевидною брехнею. Як я детальніше опишуватиму далі, Захід радше аж занадто прагнув пробачити та забути минулі злочини й небезпечний потенціал свого давнього ворога.

Насправді багато західних лідерів втрапили в пастку ідеї, що Росія «надто велика, аби програти» й має бути підтримана за всяку ціну, навіть коли стало зрозуміло, що вони намарно викидають великі гроші в прірву пострадянської корупції та безгосподарності. Небезпеку усунення путчистами Горбачова або ризик повернення до влади комуністів та поразки Єльцина вважали надто серйозними. Короткий путч у серпні 1991 року (чи то реальний виступ старих функціонерів проти Горбачова, чи його власна відчайдушна постановка) призвів до негайного збільшення американської допомоги. Так само, коли російська Дума виступила проти реформ Єльцина в 1993-му, Сенат США відповів негайним наданням пакета допомоги в розмірі 2,5 мільярда доларів, що до того затримувався.

У свою книгу «Анатомія фашизму» Роберт Пакстон включив таку чітку дефініцію: «Переконання, що чиясь група є жертвою, — почуття, що виправдовує будь-яку дію без правових чи моральних обмежень проти її ворогів, як внутрішніх, так і зовнішніх». Міф про приниження росіян із боку Заходу, особливо Америки, ідеально відповідає моделі жертовності. Брехливе твердження, що Росія оточена ворогами, які прагнуть загальмувати її розвиток, підливає олії у вогонь дедалі більш фашистської путінської пропаганди. З подібних же причин путінський режим так само схилений на радянських стражданнях і перемозі в Другій світовій війні, як і Радянський Союз. Разом із претензією на жертвність (у цьому разі виправдану), зосередження на Другій світовій війні відповідає прагненню Кремля називати всіх його ворогів фашистами, попри будь-які докази зворотного. Його дивна логіка каже: «Ми перемогли фашистів у Другій світовій війні, а тому всі, хто нам протистоїть, є фашистами».

За іронією долі витоки відкату Росії до тоталітаризму слід шукати в тому, що Захід якраз забагато, а не замало робив із поваги до спадщини СРСР як могутньої держави. Росії дозволили успадкувати місце Радянського Союзу в Раді Безпеки ООН, хоча ця організація, створена для збереження статус-кво

ЗИМА НАБЛИЖАЄТЬСЯ

Холодної війни, натомість мала б бути реформована, щоб відобразити тепер перевагу вільного світу. Не було жодних вимог щодо люстрації, — розслідування та судового переслідування або хоча б звільнення радянських посадовців за їхні злочини, — а Горбачова на Заході взагалі ледь не канонізували.

Не зовсім це схоже на приниження, якщо, звісно, не враховувати ніяковість від того, що Росія конче потребувала мільярдів доларів у вигляді допомоги від колишнього суперника — суперника, якого цілі покоління радянської пропаганди змальовували безсердечним та нищівним. СРСР програв Холодну війну, а програші болючі. Це переживання, відчуття переможеного, було наслідком нездатності забути країну, що зникла в нас з-під ніг. СРСР програв Холодну війну, але це була перемога не просто для Сполучених Штатів та Заходу, але й для росіян та всіх радянських громадян, а також усіх, хто жив за «залізною завісою». Ми отримали свободу жити, говорити та думати, як самі того хотіли. Справжньою втратою стала наша нездатність викорінити систему КДБ та швидко залишити позаду дні «минулої слави», як це вдалося більшості європейських країн із соціалістичного блоку. Це зробило Росію та інші колишні радянські держави вразливими перед міфом про приниження, а також для людей на кшталт Путіна, які прагнуть їх експлуатувати.

УТРАЧЕНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Здається, сьогодні багато хто забув, що падіння «залізної завіси», закінчення Холодної війни та розпад Радянського Союзу були окремими подіями. Тісно пов'язаними, безумовно, але до того часу, як СРСР офіційно перестав існувати, Берлінська стіна вже була зруйнована понад два роки. 1989 року по всій Центральній та Східній Європі поширилися різноманітні антикомуністичні революції та рухи за незалежність, першим із яких стала польська «Солідарність» у квітні. Ця хвиля накрила Угорщину, Східну Німеччину, Чехословаччину, Болгарію, Румунію та Албанію.

Я пригадую, як радянські ЗМІ висвітлювали ці приголомшливі події з типовими для періоду гласності проявами шизофренії. Теоретично преса на той час була вже вільною, але телебачення все ще залишалося під централізованим контролем Кремля. Наприклад, програми, де повстання в Прибалтиці обговорювали в недостатньо критичний спосіб, могли раптово зникнути з ефіру. Окрім того, саме у відповідь на ці політичні зміни на радянському телебаченні почала з'являтися більш агресивна форма пропаганди замість просто дозованих новин та легких розваг. На 1985 рік друковані ЗМІ пройшли довгий шлях із часів партійного рупора — газети «Правда» — і періодика вже мала достатньо сміливості для точного висвітлення

падіння одного за одним комуністичних режимів у Європі. Зміна влади там відбувалася напрочуд мирно. Був лише один сумнозвісний виняток — страта огидного румунського диктатора Ніколае Чаушеску, який наказав своїм військам відкрити вогонь по антиурядових протестувальниках, унаслідок чого було вбито близько тисячі ста людей.

У будь-якій дискусії про «дух 1989 року» слід також згадати протести та масові вбивства на китайській площі Тяньаньмень, особливо після візиту Горбачова до Пекіна в травні в самий розпал протестів, за три тижні до того, як на придушення демонстрантів були кинуті танки. До речі, диктатори, схоже, значно краще вчать на прикладах з історії, ніж демократи. «путіни» цього світу побачили лише, що Горбачов був надто слабким, аби втримати СРСР купи, а з Тяньаньмень винесли урок жорстокої сили.

Значно більше крові (на жаль, прогнозовано) невдовзі пролилося в Югославії, яка, хоч і була комуністичною, протягом десятків років далеко не в усьому підтримувала Радянський Союз. Після смерті в 1980 році пожиттєвого диктатора Йосипа Броза Тіто важка ляда, якою він наклав багато етнічних та територіальних суперечок у цій дуже неоднорідній балканській державі, почала тріщати. Федеральний контроль був уже дуже слабким, коли до Югославії докотився загальноєвропейський антикомуністичний рух, який призвів до перших у країні багатопартійних виборів. Але замість того, щоб усіх заспокоїти, ці вибори лише підкреслили непримиримі розбіжності в жажливому клубку республік та між їхніми етнічними й релігійними групами. Етнічна албанська більшість у Косовому мала претензії до сербів, а сепаратистські партії в Словенії та Хорватії обіцяли проголосити незалежність, тоді як сербський лідер Слободан Мілошевич працював над зміцненням федеральної системи, яку значною мірою контролював. То був рецепт катастрофи, що скоро стала першим випробуванням для системи глобальної безпеки після Холодної війни.

Маючи й без того достатньо проблем, що вже проросли з революцій 1989-го, НАТО та західні сили з легкістю проігнорували початкові фази війни в Югославії, сприймаючи їх як внутрішні проблеми країни. Адже Європа мала визначити, як дати раду 130 мільйонам зубожілих нових друзів та їхнім недосвідченим демократичним урядам. Адміністрація президента Буша була зосереджена на СРСР, а із серпня 1990-го до лютого 1991-го — на першій війні в Перській затоці та її наслідках. Створена заради вигнання іракського диктатора Саддама Хусейна з Кувейту коаліція на чолі із США була примітна тим, що стала першою, у якій дві супердержави виступили на одному боці з часів закінчення Другої світової війни. Досі Радянський Союз був головною опорою Хусейна, тому спільна заява США та СРСР з осудом його вторгнення стала ще одним сигналом, що Холодна війна пішла на спад. (Хоча пізніше виявилося, що Горбачов підстрахувався, лишивши міністрові закордонних справ Едуарду Шеварднадзе просувати цю заяву самотужки.)

Урешті-решт свою роль відіграли моральна чистота та впертість Рональда Рейгана. 1976 року він програв праймеріз однопартійцеві-республіканцю Джеральдові Форду, але досяг успіху в запровадженні до партійної платформи принципу «моральності в зовнішній політиці». Не буде перебільшенням сказати, що це скромне досягнення змінило світ, як і мою долю. Як і вимагав Рейган, Стіна була повалена й «імперія зла» розпалася. Менші ж проблеми лишилися меншим людям.

Хоч я й не є прихильником Буша-старшого через його надмірну лояльність до Горбачова й свого часу критикував його за безпорадність, адміністрація цього американського президента провела чималу роботу з розчищення завалів одразу після руйнування Країни Рад. Він мав досвідчену та компетентну команду із зовнішньої політики, і відсутність у неї бачення та сміливості до та під час розпаду СРСР не стала на заваді, коли почалося врегулювання наслідків. Тому скоро сам Буш, Джеймс Бейкер, Брент Сковкрофт, Дік Чейні та решта його команди,

хоч і зі скрипом, почали роботу з «шибайголовою» Єльциним із практичних питань ядерної безпеки та економічних реформ.

Я б іще посперечався з тим, як проводили ці економічні реформи та надавали пакети допомоги, хоч за будь-яких обставин це було надзвичайно важким завданням. Історія того, як диктатури лівого спрямування переходили до демократії з ринковою економікою, є коротенькою добіркою сценаріїв для фільмів жахів. Адже комунізм схожий на автоімунне захворювання: сам по собі він не вбиває, але послаблює систему настільки, що жертва залишається безпомічною та нездатною боротися з будь-чим. Він підриває людський дух на особистому рівні, перекручуючи цінності успішного вільного суспільства.

Не є збігом, що автократії правого спрямування набули значно кращого досвіду, відмовившись від політичних репресій та досягнувши демократичного й економічного успіху. Режими в Чилі, Португалії, Іспанії, Південній Кореї, Тайваню були радше владою заради влади без більш глибокої ідеології. Коли вони впали й у більшості випадків там відбулися вибори, то виявилось, що в цих країнах все ще достатньо поваги до загальнолюдських цінностей свободи особистості. Їхні корені були достатньо здоровими для розквіту. Зазвичай же комуністична ідеологія вражає і гілки, і корені, а ще отруєє сам ґрунт. Багато країн Східної Європи досі не може її позбутися, незважаючи на стабілізаційний вплив та масштабну фінансову підтримку, яку надає їм Європейський Союз протягом десятиліть. Для деяких країн виполоти бур'ян комунізму все ж було психологічно легше через те, що той розглядався як побічний продукт ненависної радянської окупації, і вони з радістю його позбулися.

Звичайно, це навряд чи виправдовує диктатуру будь-якого типу. Я вірю відомій фразі Черчилля: «Демократія є найгіршою формою правління, якщо не зважати на всі інші, які зазнавали перевірки». Але це лише частково пояснює, чому колишні республіки СРСР так сильно опиралися та чому режими Куби й Північної Кореї виявилися такими стійкими. Річ у різниці

між скаргами людей на несвободу та переконанням, що на свободу вони не заслуговують.

1992 рік побачив початок поміркованих дебатів щодо того, як має виглядати новий світовий порядок. Адже більше не існувало розколу між двома супердержавами. Може, це буде однополярний світ, де Сполучені Штати з більшістю Європи на буксирі визначатимуть хід подій і диктуватимуть свою волю? Чи, може, це буде багатополарний або й зовсім неполарний світ без жодного центру морального тяжіння? Маючи величезну армію, надпотужну економіку та відсутність будь-якої політичної опозиції, США фактично були світовим гегемоном, хотіли вони того чи ні. Справжнім питанням було те, як вони збираються скористатися цим впливом.

2015 року, після двох виснажливих та невдалих воєн, при низькій фінансовій кризі, швидкого підйому Китаю та очевидної безпорадності Америки в різних гарячих точках світу легко забути, як сильно Сполучені Штати домінували в 1990-ті. 1992 року економіку США оцінювали в 6,5 трильйона доларів. Вона майже вдвічі перевершувала японську, утричі німецьку та в цілих тринадцять разів китайську. Росія ж ледве входила до першої двадцятки країн, де й перебувала, аж поки ціна на нафту не злетіла настільки, що проштовхала її до першої десятки. Баланс у військових витратах та можливостях іще більше схилився в 1990-х на користь США та НАТО, коли виявилося, що легендарна радянська військова машина настільки ж застаріла та слабка, як і решта економіки країни. Порівняно невеликий військовий бюджет Китаю аж до 2000-х можна було до уваги не брати.

Ще важливіше, що перемога в Холодній війні дала Сполученим Штатам і решті вільного світу ідеологічну перевагу. Демократія й капіталізм тріумфували, тоталітаризм і соціалізм програли. І знову сьогодні все це здається очевидним та невідворотним, але протягом багатьох десятиліть ідеологія комунізму була серйозним викликом ледь не в кожній країні світу. З розпадом СРСР суперечка була закінчена. Навіть двадцять

п'ять років по тому до соціалістичної риторики вдаються переважно автократи-популісти, котрі прагнуть перерозподіляти багатства країни між своїми наближеними та мають залежну від природних ресурсів застійну економіку.

Команда Буша-старшого вже почала позбуватися риторики безпардонної американської винятковості та морального лідерства часів Рейгана. Багатство й сила Америки ненадовго проявилися в першій війні в Перській затоці, хоча навіть там Бушу довелося добряче попрацювати, щоб подати зупинення агресії Саддама Хусейна як прагматичний крок широкої коаліції. Проте Буш справді сміливо й чітко наголосив на важливості американського лідерства. Згодом він указував на потребу «нового внутрішнього консенсусу щодо ролі Америки у світі», щоб уникнути ізоляціонізму та протекціонізму, зауважуючи: *«Нинішня міжнародна арена, попри свій неспокій, нагадує чистий аркуш, що рідко трапляється в історії, і участь Америки ніколи не була такою важливою. Якщо Сполучені Штати не є лідером, то й лідерства там не буде. Це наш головний урок, який треба засвоїти з цього найкривавішого в історії століття. Якщо ми не зможемо бути гідними нашої відповідальності, якщо уникатимемо ролі, яку лише ми можемо взяти на себе, якщо байдуже відступимо від нашого обов'язку перед світом, одного дня ми знову заплатимо найвищу ціну за наші неуважність та короткозорість»*.

Браво! Цей пасаж нагадує наполегливість та чіткість Рейгана, якщо не харизму. На жаль, Буш сказав ці натхненні й пророчі слова у своїй книзі «Світ став іншим», написаній у співавторстві зі Сковкрофтом 1998 року, а не коли обіймав президентську посаду. Схоже на те, що цей завершальний розділ виявив його жаль через те, що сам він не відігравав цю роль сильніше, коли був президентом.

Буш проминув чудову нагоду усунути Саддама від влади й покарати його за напад на Кувейт. Разом із приреченням Іраку ще на десятиліття терору та тиранії це подало сигнал іншим честолюбним завойовникам. Улітку 1992 року ми почули закли-

ки західних політиків піддати міжнародному трибуналу югославського диктатора Слободана Мілошевича за його агресію в Хорватії та Боснії. Як, коли Саддам був ще живий та при владі?

Це відсилає нас назад до Югославії. На перший погляд там усе було зрозуміло. Прямі американські інтереси не були зачеплені, тому посилати війська не було вагомих причин. Але Буш, чия сліпа підтримка територіальної цілісності Югославії підживлювала впевненість Белграду, що можна ризикнути почати військові дії, забув, що кожна невинна жертва війни послаблює демократію й дає нову силу начебто стихлому тоталітаризму. Якщо в добу світового військового домінування демократичної супердержави ми могли пасивно спостерігати відродження нацистських практик, — концентраційних таборів та етнічних чисток, — це означало, що слова Буша про «новий світовий порядок» були порожньою демагогією, призначеною для наївної внутрішньої аудиторії.

Буш зіграв на страху тривалого протистояння на Балканах у в'єтнамському стилі, ігноруючи фундаментальні зміни на світовій арені. На цьому етапі за спиною Югославії вже не було радянської загрози, тому Буш міг би швидко вплинути на події значно меншими силами, ніж знадобилися б у минулому.

Як стало очевидно лише через роки, після багатьох десятків тисяч смертей, повітряних ударів НАТО було достатньо, щоб знищити таке поняття, як війська «Великої Сербії». Знищення з повітря сербського важкого озброєння змусило Белград зіткнутися з війною, що відтепер велася на рівних умовах із Боснією та Хорватією. Але Буш показав, що механічна підтримка «політики ООН» означала для нього більше, ніж збереження десятків тисяч життів, та більше, ніж чинення сильної протидії агресії.

Югославія також показала потребу в новій політиці для нової доби після Холодної війни, і те, що адміністрація Буша не змогла запропонувати таку політику. Коли заступник держсекретаря США Лоуренс Іглбургер відвідав свого давнього друга Мілошевича в Белграді в лютому 1990 року, він був

шокований неможливістю дійти згоди. На той час із Європи надходило стільки добрих нових, що балканська порохова діжка була відсунута на задній план навіть після того, як Ігл-бургер повернувся зі своєї поїздки з попередженням, що «це значно гірше, ніж хто-небудь думав, і це буде значно кривавіше, ніж ми гадали».

Буш швидко втратив шанс виправити помилки під час свого другого терміну через американський електорат, що миттю повернувся спиною до зовнішньої політики. Він програв людині без досвіду зовнішньої політики, людині, чий слоган «Це економіка, дурню» ефективно витіснив із виборчої кампанії зовнішню політику та Холодну війну. (Росс Перо, який посів третє місце, не віддав свої голоси нікому й нічим не допоміг Бушу.) Буш точно не був Вінстоном Черчиллем, але кінець його перебування на посаді після закінчення Холодної війни дуже нагадував те, як британські виборці швидко повернулися спиною до Черчилля після того, як він привів країну до перемоги в Другій світовій війні.

Я був і залишаюся прихильником використання всіх доступних інструментів для зупинення агресорів на кшталт Хусейна та Мілошевича, зокрема військової інтервенції. У цьому я послідовно на боці тих, хто постраждав від насильства, та проти тих, хто пролив кров першим, незалежно від їхньої етнічної чи релігійної приналежності. Тому мої симпатії були чітко на боці обложених боснійців та хорватів, незважаючи на довготривалу підтримку Росією сербського націоналізму. З 1993 до 1995 року я провів низку благодійних акцій, аби привернути увагу до проблеми й зібрати кошти для хорватських і боснійських біженців, зокрема сеанс одночасної гри в оточеній боснійській столиці Сараєво в липні 1994 року.

Протягом усього 1992 року сербські воєнізовані формування вбивали мирних громадян і тероризували мусульманське населення. Буш наполягав на тому, що діяти потрібно через ООН, але це мало прогнозовано абсурдні й трагічні результати. Наприклад, накладене на регіон ембарго на постачання зброї

переважно завадило боснійцям захищатися проти сербів, які й так були добре озброєні.

Наступного дня після президентських виборів у США, 4 листопада 1992 року, я написав передову статтю для «Волл-Стрит Джорнал», що, по суті, стала відкритим листом до президента США, старого чи нового. Я написав, що не маю сумнівів, що серйозне попередження Мілошевичу від Джорджа Буша могло б зупинити агресію й криваву етнічну війну в Югославії. Весь світ бачив кадри з Кувейту та Іраку, що показували наслідки американського військового вторгнення, і всі знали, що Сполучені Штати здатні на великі військові здобутки, якщо на це була їхня воля.

Я також закликав повернутися до сильного морального лідерства й покінчити з лицемірством, коли стабільність ставили вище від демократії та свободи: «Наближення глобальних змін вимагає сильного морального лідерства, і лише США є достатньо могутніми та політично кредитоспроможними, щоб ухвалювати рішення та вживати заходів, необхідних для нового світового порядку... Чистої води ідеалізм, скажете ви? Можливо, але я хочу вірити, що вчора Америка обрала лідера світу».

На жаль, як ми знаємо, Америка обрала Білла Клінтона. Кампанія Клінтона 1992 року вміло використала поточну рецесію та кінець Холодної війни для прикриття відсутності в нього кваліфікації на міжнародній арені. Клінтон дав усім зрозуміти, що є представником нового покоління, яке хоче покінчити з минулим та всіма важкими зобов'язаннями по всьому світу, і американський народ, здається, на це погодився. Якщо потрібні якісь символи, то основною музичною темою кампанії Клінтона була пісня з рядками «Не припиняй думати про завтра» та «Учора вже пішло».

Жахиття в Югославії стали відомі західним ЗМІ якраз тоді, коли Клінтон став президентом. Фото таборів боснійських сербів для інтернованих, переповнених схожими на скелети в'язнями, одразу нагадували людям кадри звільнення концтаборів Дахау та Бухенвальд. У серці Європи знову відбувалися етнічні

чистки. Проте, усе ще гаючи час разом з ООН та Європою, Клінтон не зумів переконати лідерів Франції Франсуа Міттерана та Великої Британії Джона Мейджора зняти ембарго на постачання зброї. Окрім того, новий президент відмовився почати односторонні військові дії без дозволу своїх партнерів із НАТО в Європі.

Коли ж НАТО нарешті втрутилося через понад два роки, почавши перші у своїй історії військові дії, приблизно 140 тисяч людей уже померли, а мільйони стали біженцями. Навіть коли миротворчі сили ООН були вже на місці, геноцид та скоординовані акти насильства тривали. Можливо, ви пригадуєте артилерійські обстріли ринку в історичному центрі Сараєва в лютому 1994 та серпні 1995 років, коли загалом було вбито понад сто цивільних осіб, а ще більше поранено. Кадри другої з цих варварських атак спонукали нарешті НАТО розпочати повітряні удари проти військ боснійських сербів. Разом із липневим наступом об'єднаних сил Боснії та Хорватії, які звільнили Кнін та Біхач, ці удари НАТО допомогли примусити Мілошевича підписати Дейтонські угоди та покласти війні край.

Тим часом Росія підтримувала своїх «сербських братів» та допомагала відкласти дії Заходу, як вона зробить це знову в 1999-му під час операції НАТО проти сербських військ, що атакували косовських албанців. У випадку Косова Клінтон уже не зволікав із військовим втручанням. Він навіть виступив 24 березня 1999 року перед американським народом по телебаченню із сильною промовою щодо причин початку бомбардувань літаками НАТО сил Мілошевича. Читаючи це сьогодні, я просто вражений тим, наскільки звернення Клінтона могло б і мало б бути застосоване до нинішніх подій в Україні.

Його б варто переглянути та зачитати повністю, але я наведу лише кілька ключових рядків: *«Ми діємо, щоб захистити тисячі невинних людей у Косовому від нарощення військового наступу. Ми діємо, щоб попередити більш масштабну війну, розсіяти пороху діжку в серці Європи, що вибухала вже двічі в цьому столітті з катастрофічними наслідками. І ми діємо,*

щоби бути разом із нашими союзниками заради миру. Діючи зараз, ми підтримуємо наші цінності, захищаємо наші інтереси та просуваємо справу миру».

Клінтон продовжив пояснювати, — він завжди був майстром пояснень, — чому Косово має значення, чому це віддалене місце, про яке рідко хто з американців узагалі чув, було життєво важливим для інтересів США та чому було важливо діяти швидко, поки не стало ще гірше. У Косовому, як і з нинішнім вторгненням Путіна в Україну, жодна країна НАТО об'єктом нападу не була. Але Клінтон продовжував: *«Якби ми та наші союзники дозволили цій війні тривати без жодної реакції, президент Мілошевич сприйняв би наше коливання як ліцензію на вбивство... Уявіть, що могло б статися, якби ми та наші союзники вирішили натомість просто пошукати інший шлях, коли ці люди були вбиті просто на ґанку НАТО. Це могло б дискредитувати НАТО, наріжний камінь, на якому базується наша безпека вже впродовж 50 років... Якщо ми засвоїли щось зі століття, що прямує до завершення, то це те, що коли Америка збирається бути заможною та безпечною, нам потрібна заможна, безпечна, неподільна та вільна Європа».*

Знову браво! Поставити «Україна» замість «Косово» та «Путін» замість «Мілошевич», і президент Обама міг би повторити це майже дослівно на мою велику втіху. І знову це потужне ствердження важливості морального лідерства, а також застосування сил США та НАТО для захисту невинних життів прозвучало б непростачно пізно. Потужний заключний параграф книги Буша-старшого, яку я цитував раніше, про ухилення Америки від виконання її обов'язків та індиферентний відступ, безумовно, став сигналом для Клінтона, який на час її видання перебував посередині свого другого президентського терміну. І, нарешті, після вагань щодо Боснії та недооцінки геноциду понад 800 тисяч людей у Руанді 1994 року в передостанній рік свого восьмирічного правління Клінтон був готовий застосувати непереборну міць Америки для правильних справ без затримки.

ЗИМА НАБЛИЖАЄТЬСЯ

Через сімдесят дев'ять днів після початку кампанії з бомбардування літаками НАТО сербські війська були виведені з Косова й близько мільйона людей дістали можливість повернутися до своїх домівок. Згадайте про Косово, коли почуєте від когось популярний аргумент, що надання Україні зброї може лише «загострити конфлікт» або «призвести до Третьої світової війни». Звісно, сценарії та опоненти різні — Росія не Сербія, а Путін — не Мілошевич. Але урок у тому, що з упевненого застосування сили може вийти багато доброго як у конкретний момент, так і з відстроченим ефектом і що зволікання та порожні балачки мають реальні наслідки, підживлюючи майбутню агресію.

Сезонні цикли історії формують і формуються політикою та планами людей. Жорсткі стратегії ізоляції й стримування часів Холодної війни поступилися політиці взаємодії та надмірної безтурботності. Зміна орієнтирів допустила безперешкодне зростання загроз та організацію геноцидів на багатьох континентах, тоді як величезна міць вільного світу не справдила сподівань. Одна з цих безперешкодних загроз досягла своєї руйнівної мети 11 вересня, хитнувши маятник назад до інтервенції та невідворотно гострої реакції. Дві виснажливі війни, що стали її наслідком, допомогли привести до влади президента США з мандатом не на що інше, як на зміну орієнтирів і політику взаємодії. Обама просто максимально використав свій мандат, як робили майже всі його попередники. Що ж до Європи, то вона спочивала на лаврах так довго, що їй просто важко піднятися, стикаючись із ксенофобією й терором усередині та агресивною Росією ззовні. І ще раз: часи змінюються, і новим загрозам уже дозволили розквітнути й вийти за їхні кордони.

НЕВИДИМИ ВІЙНИ

Більшість європейських країн населені переважно етнічними групами, які жили там століттями. Незважаючи на десятки років імміграції, що збільшилася з розширенням Євросоюзу та послабленням кордонів, у Франції все ще живе повно французів, а в Німеччині — німців. Кордони багатьох країн Центральної та Східної Європи неодноразово силою переносили протягом усього XX століття. Звісно, більшість народів щасливо живе сьогодні в мирі. Проте навіть попри те, що в 1990-х багатьом із них дозволили нарешті йти своїм шляхом до незалежності, усе ще лишається кілька давніх суперечок або спірних територій.

Суперечки переважно виникають через угоди, що сварять між собою дружніх сусідів, або через внутрішні рухи за незалежність усередині стабільної демократичної держави, де етнічні претензії обговорюються в пресі чи виносяться на голосування без проявів насильства. Наприклад, багато каталонців в Іспанії й багато шотландців у Великій Британії можуть не погоджуватися з наявним територіальним устроєм своїх країн, як і багато квебекців у Канаді.

У Сполучених Штатах ситуація зовсім інша. Це міжконтинентальна країна, побудована «з нуля» мільйонами іммігрантів з усіх частин світу на кістках її корінного населення. (Подібну

історію має Аргентина.) Я виявив, що жорстоке поводження з корінним населенням Америки не є сьогодні популярною темою для обговорення в Сполучених Штатах, і не важко зрозуміти чому. Як і рабство, вона непокоїть та бентежить багатьох американців, саме тому була популярною темою для інструктажу в СРСР. Для комуністичної ідеології було дуже важливо показати, що ми стали першими в усьому, зокрема й морально (та інтелектуально, тому й шахи так сильно просували на щастя для мене).

Радянська пропаганда була також експертом із «якщодотизму» — терміна, вигаданого для опису того, як радянські лідери мали б відповідати на критику радянських звірств, примусових депортацій та ГУЛАГу. «Як щодо поводження американців із корінними американцями та рабами?» — або щось подібне. Здебільшого це був дешевий жалюгідний риторичний трюк, спрямований на «переведення стрілок» та зміну теми. Оскільки Путін відродив так багато радянських методів та традицій, «якщодотизм» сьогодні знову популярний завдяки російським загонам тренуваних інтернет-тролів. Майже жоден мій критичний твіт про Росію не обходиться без кількох негайних відповідей, у яких ідеться, що Сполучені Штати (чи Ізраїль) робили щось подібне або й гірше чи щось зовсім непов'язане, але також цілком погане. Ця техніка є завжди популярною в лідерів і прібічників автократії, бо вони не готові відповідати за свої власні злочини. Наприклад, арабські держави часто говорять так, наче поводження Ізраїлю з палестинцями якось виправдовує їхні власні репресивні режими.

Радянські чиновники мали багато вагомих причин для прагнення змінити тему. Фактично десятки мільйонів причин, що стало зрозуміло, як тільки СРСР почав розвалюватися. Твори Олександра Солженіцина вже задокументували жахіття, що коїлися в СРСР за Леніна й Сталіна. У СРСР ці твори були заборонені, а їхній автор жив в екзилі не лише тому, що вони суперечили словам радянського керівництва, а через його висновки. Він виклав сильні аргументи, що вся радянська система

могла функціонувати лише за рахунок примусу та загрози ув'язнення, а також безкоштовної праці, яку забезпечували виправні табори. Але, як виявилось, заради умиротворення своєї строкатої імперії дехто був здатен відродити й розвинути сталінські методи, і це могло знову загрожувати Росії та світу.

Сполучені Штати називають «плавильним тиглем» або «салатною мискою». Ці вислови описують, як різноманітні хвилі іммігрантів перемішалися разом, створивши гордовитих американців. За кумедною традицією, яка пішла, мабуть, ще з першого корабля, що досяг скелі в місті Плімут після «Мейфлавера», кожне покоління полюбляє скаржитися, що остання група іммігрантів є значно гіршою, ніж була їхня власна, що вони не працюватимуть чи не асимілюватимуться або так чи так не дотягнуть до них. І все ж, попри те, що Америка є країною, посталою на завоюванні, та попри всі суперечки, вона продовжує замішувати свій народ, наче тісто, перетворюючи інгредієнти нової імміграції на яблучний пиріг. Я щиро захоплююся цією рисою, адже сам приїхав лише нещодавно й тепер маю зелену карту, незважаючи на доволі сумнівний досвід роботи на кшталт «тринадцятий чемпіон світу з шахів» та «продемократичний активіст».

Радянський Союз був зовсім іншим утворенням, і кулінарні метафори тут не працюють. Я б сказав, що СРСР був чудовиськом Франкенштейна з розрізненими частинами тіла, з якогось дива пришитими до російської голови. Замість асимілювання до спільної ідентичності більшість цих зовсім різних республік були втиснуті в межі спільної радянської комуністичної культури (якщо це слово взагалі можна вжити) неприкритою силою тоталітарної бюрократії та ЗМІ. Усе, що більшовики говорили про очевидну перевагу марксизму-ленінізму, державний терор і військову силу, ставало основним інструментом для побудови та збереження радянської імперії.

Цілковиту нездатність СРСР відійти за сімдесят довгих років від спадку вторгнень і репресій чітко продемонструвало завзяття, з яким за першої ж можливості різні республіки почали від'єднуватися від гнилої голови Кремля. Навіть Україна,

прабатьківщина перших східних слов'ян, проторуська національна держава, що мала так багато спільного з Росією, швидко попрямувала до виходу, повністю руйнуючи сподівання Горбачова на новий союз.

У багатьох випадках спрацьовував також фактор прагнення влади. Регіональні бюрократи й партійні боси мріяли стати самодержцями та усвідомлювали, що матимуть більше влади й більше можливостей напихати свої кишені в незалежних державах, навіть якщо їхні економіки та режими залишалися великою мірою залежними від Москви. Тому навіть середньоазійські республіки, що попередньо погоджувалися на новий проект СРСР Горбачова, зрештою його покинули.

П'ятнадцять колишніх радянських республік, швидко визнані ООН незалежними державами, були найменшою з російських проблем. Ще п'ять країн, які проголосили свою незалежність приблизно тоді ж, коли й ці п'ятнадцять, так і не змогли її здобути. Більшість із них відома на Заході лише через той факт, що вони лишаються спірними регіонами, де час від часу вибухає насильство. Абхазія та Південна Осетія в складі СРСР були напівавтономними регіонами Грузії, і обидві заявили про свою державність, коли Союз почав розвалюватися. Після постійних конфліктів ці національні утворення залишилися частинами Грузії, і пізніше Путін це використав, щоб спровокувати війну з цією країною у 2008 році. Обидві тепер є, по суті, окупованими російськими територіями, хоча все ще визнаються ООН як частини Грузії.

Придністров'я та Гагаузія мали дещо подібний досвід у складі СРСР та заново незалежної Молдови. (Сподіваюся, їхні жителі та експерти пробачать мої спрощення з практичної точки зору.) Путінська Росія так само влізла на ці автономні території, як завжди й скрізь, де утворювався вакуум влади. 1991 року незалежною державою проголосив себе також Нагірний Карабах — спірна протягом тривалого часу територія між Азербайджаном та Вірменією. Нині він має офіційний статус азербайджанської території, але де-факто є незалежним і, по суті, функціонує як частина Вірменії.

Але ми ще не закінчили, і наостанок я приберіг найгірше. Гадаю, лише справжні фахівці знають таку назву, як Ічкерія. Вона тепер зрідка використовується, та й на моїй пам'яті так було навіть тоді, коли ще діяла її повна назва — Чеченська Республіка Ічкерія. Тобто якщо вона взагалі колись існувала, а це, звичайно, є питанням, що призвело до двох війн, тисяч терористичних актів та сотень тисяч смертей, переважно серед цивільного населення, причому майже винятково в межах кордонів Росії.

Більшість людей сьогодні чули про Чечню, і завжди з негативного боку. Ця назва асоціюється з експортом жорстоких бандитів, бойовиків та терористів. Нещодавно вона знову звучала в новинах, коли виявилось, що підричники Бостонського марафону брати Царнаєви були американськими чеченцями. Крихітна Чечня з її мільйоном населення, переважно мусульманами, пережила дві жакливі війни за незалежність від Москви. Перша розпочалася наприкінці 1994 року, коли Єльцин утомився від консолідації антимосковських сил у невизнаній республіці на чолі з Джохаром Дудаєвим. З огляду на давню традицію самовпевнених лідерів великих країн атакувати невеликі місцеві сили в горах російський наступ виявився складним завданням і згодом перетворився на повномасштабну війну тривалістю двадцять місяців. За цей час загинуло приблизно сто тисяч цивільного населення та близько двадцяти тисяч російських військових. Порушення російськими військами прав людини стали справжньою епідемією, а чеченці почали брати заручників за межами Чечні.

Жорстокість цієї війни й жакливе руйнування чеченської столиці Грозного радикалізували ціле покоління чеченців, яке вже не мало любові до Росії. Свого часу, у 1917 році, Чечня та її сусіди (Інгушетія на заході та Дагестан на сході) уже проголошували незалежність від Росії як об'єднана гірська республіка, проте через чотири роки були силою втягнуті до Радянського Союзу. Незважаючи на славетну участь мешканців цього регіону в Другій світовій війні проти нацистів, у 1944 році Сталін депортував у Казахстан майже всіх чеченців та інгушів —

близько півмільйона осіб. 1957-го в межах процесу десталінізації їм дозволили повернутися на рідну землю, але величезна кількість депортованих на той час уже померла від голоду або була вбита.

Не є збігом, що більшість спірних та конфліктних регіонів розташовані на Кавказі. (Окрім Молдови, що лежить на захід від Чорного моря між Україною та Румунією.) Регіон є надзвичайно строкатим і має у своїй історії незліченну кількість кривавих протистоянь, як давніх, так і нових. Цей дуже неспокійний край простягається від мого рідного Азербайджану на Каспійському морі до Грузії на Чорному морі (з Вірменією посередині), а на півдні межує з Іраном і Туреччиною. На півночі, з російського боку кордону, він включає в себе Дагестан, Чечню та Інгушетію, а також Кабардино-Балкарію (де розташована гора Ельбрус, найвища в Європі) і далі сягає калмицьких степів. Це земля понад п'ятдесяти етнічних груп, десятків мов та майже всіх різновидів релігії.

Росії ніколи не подобалася думка про те, щоб дозволити Чечні та її надміру гарячим сусідам стати незалежними. І не тому, що вони були б зручними «боксерськими грушами», які легко лупцювати. Та й ресурсів мають небагато. Проблема в тому, що в разі незалежності вони одразу здобудуть права та гарантії незалежних держав, зможуть вільно укладати союзи, підписувати угоди та скаржитися в ООН — усе, чого ці країни позбавлені сьогодні й через те не здатні контролювати потік насильства. Мати справу з проблемним російським регіоном погано. Мати ж справу з проблемною сусідньою країною значно гірше — цей урок радянські лідери добре засвоїли в Афганістані.

Не хочу тут виправдовувати Єльцина, але відокремлення майже неможливим робив також інший фактор — відсутність чітких кордонів. СРСР складався з республік, і кордони між ними були доволі чіткими. Коли СРСР розпався, було дуже мало конфліктів між новими державами щодо географії. Але всередині Росії кордони ніколи так чітко не проводили, адже вони не мали аж такого значення всередині великої республіки. Тому, коли Чечено-Інгушський регіон проголосив у 1991 році

свою незалежність, ніхто не був певний, що саме це мало означати. Лідери руху наполягали, що нова країна має простягатися аж до Ставрополя, на двісті кілометрів на захід від Грозного, і було важко відхилити їхню вимогу або запропонувати альтернативу, що ґрунтувалася б на якійсь конкретиці. Де Чечня починалася й де закінчувалася? І як щодо сусіднього Дагестану? То була скринька Пандори. Чечня була також унікальна тим, що на її рух за незалежність не було зовнішніх впливів. Решта мали сусідів, які тиснули так чи інакше за чи проти незалежності. Але чеченський бунт був повністю внутрішнім.

Так і кортить забігти наперед, до другої чеченської війни, що привела до президентства маловідомого прем'єр-міністра на ім'я Володимир Путін. Перша війна не лише встановила підмурок для другої, але й стала важливою ілюстрацією легкового поводження Заходу з Росією протягом 1990-х. Завдяки магії електронних книг я можу сказати вам, що в мемуарах Білла Клінтона «Мое життя» Чечня згадана аж чотири рази на понад тисячу сторінок. Навіть якщо не брати до уваги першої половини цієї книги, що описує події, коли він іще не став президентом, це вражає. Це також є точним відображенням того, яке місце Чечня та інші гарячі точки світу посідали серед інтересів Клінтона, поки він був при владі, зокрема під час його першої каденції. (Геноцид у Руанді 1994 року заслужив трохи більше згадувань, переважно у формі каяття за те, що президент США не зробив нічого, аби втрутитися.)

Не те щоб тоді перша чеченська війна взагалі ігнорувалася. Правозахисники та західні ЗМІ висвітлювали ті звірства максимально детально. Із наближенням виборів 1996-го нездатність російських військових приборкати регіон так швидко, як обіцяли, стала проблемним питанням для Бориса Єльцина, змушуючи його говорити про це під час появи на публіці. Пам'ятайте, то був час, коли Росія ще мала вільні медіа. Невдовзі після того, як до влади прийшов Путін, саме слово «Чечня» було практично заборонено вживати в російській пресі. Єльцин навіть пішов на деякі незручні кроки, виступивши разом із

Клінтоном на прес-конференціях у 1995 та 1996 роках, де відповідав на запитання про Чечню, переважно заперечуючи прояви насильства, незважаючи на величезну кількість повідомлень про військові злочини.

Це надзвичайне відчуття — читати записи тієї прес-конференції сьогодні. Російський президент змушений відповідати на складні запитання від російської преси! Можна пробачити, якщо ви не пригадаєте такого ніколи раніше в російській історії. Під час прес-конференції в Москві 10 травня 1995 року, вислухавши заперечення Єльцина, один репортер перейшов прямо до суті.

РЕПОРТЕР: «Президенте Клінтон, ви щойно почули, як президент Єльцин описує ситуацію в Чечні словами, що можуть суперечити новинам про масові вбивства, які надходять із тієї частини країни. І я хочу спитати: яка ваша реакція на його відповідь? Чи ви її приймаєте? Якщо ні, то чому та який вплив ці повідомлення про жорстокі речі там можуть мати на країни, що прагнуть приєднатися до НАТО? А також що ви мали б сказати йому про це?»

У відповіді Клінтона йшлося про те, як втрати серед цивільного населення та тривалі військові дії в Чечні «сильно стурбували решту світу та вплинули на ставлення багатьох країн у Європі до того, що тут відбувається, а також до майбутніх відносин». Він сказав, що переконував Єльцина укласти угоду про припинення вогню та «зробити це якнайшвидше», зауваживши, що «це було для них [Росії] теж нелегко».

Зрештою що міг вдіяти американський президент або Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) з кривавою громадянською війною в Росії, де переміщували, катували та вбивали десятки тисяч цивільних? Одна думка впливає зі сказаного раніше на тій самій прес-конференції, коли в президента Клінтона запитали, що він збирається робити з продовженням підтримки Росією іранської ядерної програми.

РЕПОРТЕР: «Чи будете ви протидіяти погрозам республіканців урізати іноземну допомогу Росії?»

Що?! Так, отакою була ситуація в 1995-му! Сьогодні, рівно двадцять років по тому, збудована Росією іранська ядерна програма знову на перших шпальтах переважно з тієї самої причини — страху, що Іран будує ядерну бомбу. І все це починалося, коли американські гроші допомагали Росії триматися на плаву (а Єльцину — переобратися в 1996 році). Безумовно, слід було обговорити потенційну залежність такої допомоги від припинення підтримки іранської ядерної програми або масових убивств у Чечні. По суті ж, таку залежність лише побіжно обговорювали в обох палатах Конгресу США в 1995 та 1996 роках.

Російське агентство з атомної енергетики «МинАтом» (яке у 2007-му змінив «РосАтом») приносило відчайдушно потрібну країні вільно конвертовану валюту та працювало з просто-таки тривожним рівнем невідповідності. Його шеф Віктор Михайлов уклав таємну угоду з Іраном на постачання газової центрифуги, що мала б забезпечити виробництво збройного урану, причому зробив це, навіть не попереджаючи Єльцина. Це шахрайське агентство також мало підтримку міністра іноземних справ Євгенія Примакова, який сприяв тісним політичним та економічним зв'язкам з Іраном.

У своїй книзі Клінтон розповідає, що коли він уперше зустрівся з Єльциним у Кремлі під час візиту, вони «вдарили по руках», що Єльцин публічно оголосить, що Росія не передаватиме Ірану жодних ядерних технологій, які можна було б використати з військовою метою. Як і домовлялися, той зробив це на прес-конференції, але офіційно Єльцин не забороняв передачі технологій подвійного призначення аж до серпня 1996-го, більш ніж за рік.

Багато членів Конгресу були обурені та висунули додаткові умови щодо обмеження допомоги Росії, якщо вона продовжуватиме підтримувати іранську ядерну програму та воювати з цивільним населенням. Але адміністрації Клінтона вдалося

включити до законопроекту про допомогу Росії спеціальне положення, яке мало «дозволити президентові відхилити це обмеження, якщо він вважає, що це в інтересах національної безпеки США». Адміністрація стверджувала, що було неприпустимим обумовлювати допомогу Росії конкретно бажаною поведінкою щодо Ірану або Чечні, оскільки «ця програма допомоги була покликана сприяти реформістським елементам у Росії та, як наслідок, полегшити трансформацію, що мала б гарантувати більш тісне співробітництво в майбутньому».

Фактично цей параграф виправдовує все, прибираючи із зовнішньої політики елемент моралі. Заради примарної надії на «більш тісне співробітництво в майбутньому» адміністрація Клінтона була готова відкласти іранську ядерну програму та масові вбивства в Чечні подалі. І проблема була не в грошах: кілька мільярдів доларів не роблять і не руйнують жодної країни, хоча Єльцин, безумовно, потребував усієї допомоги, яку він міг одержати, адже наближалися президентські вибори 1996 року. (Я сам тоді підтримав його кандидатуру.) Замість того, щоб прив'язати допомогу й зовнішню політику до аморального винищення цивільного населення в Чечні, Клінтон висловив занепокоєння, зробив кілька непевних припущень, що це може спонукати інші країни вступати до НАТО (як згодом і сталося) та назвав це внутрішньою справою Росії.

Клінтон та Європа втратили шанс провести для Росії межі прийнятної поведінки майже скрізь, окрім Прибалтики. У Середній Азії та різних зонах конфлікту на Кавказі Захід мовчки підтримував російський вплив. Як повідомила в жовтні 1994 року газета «Нью-Йорк Таймс», за два місяці до вступу російських військ у Чечню Захід відмовився надати цій новоствореній державі своїх миротворців, дозволивши російським військам увійти, щоб розв'язати спровоковані ними ж конфлікти.

Свого часу Рейган та його моральна зовнішня політика вказали правильний шлях, але тепер цей шлях повністю відкинули. Він не базувався на тому, що можна зробити в односторонньому порядку. Наприклад, ніхто не міг навіть уявити, що Сполучені

Штати або НАТО можуть прямо допомогти чеченським сепаратистам. Важливим елементом було показати чітко та послідовно, що мають значення і права людини, і людські життя. Клінтон натомість так сильно сподівався на «більш тісне співробітництво», що просто не міг заявити, що винищення цивільного населення й допомога державі-спонсору терористів, які створюють ядерну програму, неприйнятні.

Це свідчення аморальної пасивності також забиває додаткові цвяхи в труну міфу про російське приниження. Клінтон постійно поводитися з Єльциним якнайкраще, надавав Росії інформацію щодо Ірану, почав масову демілітаризацію Європи й навіть допоміг роззброїти інші колишні радянські держави, створивши враження гарантій із боку Росії. 1994-й став роком, коли лідери Росії, України, США та Великої Британії сіли поруч за довгим столом в Угорщині для підписання того, чому судилося стати відомим як Будапештський меморандум про гарантії безпеки.

Цей короткий документ мало схожий на докладний договір чи навіть гарантію безпеки, але його наміри та завдання були зрозумілими. Під сильним тиском із боку Росії та Сполучених Штатів Україна відмовлялася від третього за обсягом ядерного арсеналу у світі. Взамін український президент Леонід Кучма хотів отримати від Клінтона, Єльцина та Джона Мейджора публічне зобов'язання, що вони «поважатимуть незалежність, суверенітет та наявні кордони України» й «утримуватимуться від загрози або використання сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України».

Коли Росія вторглася в Крим, а потім анексувала його в березні 2014 року, вона, вочевидь, порушила цю угоду. На жаль, як і щодо інших підписантів, меморандум не передбачає засобів примусу, і єдиною обіцяною реакцією є звернення до Ради Безпеки ООН «у разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї».

Під час моєї розмови з першим українським президентом Леонідом Кравчуком у Києві наприкінці 2014 року він непохитно

стояв на тому, що Сполучені Штати здали Україну Путіну, відмовившись від зобов'язань, які Клінтон узяв на себе в Будапешті. За його словами, саме Клінтон навіть більше за Єльцина постійно тиснув на нього та президентів Казахстану й Білорусі, аби ті поступилися своїми ядерними арсеналами. Поза сумнівом, це було гідною метою та гідним досягненням на той час. Але про що це говорить, коли двадцять років по тому Україна є практично безпомічною проти гігантської ядерної військової машини Володимира Путіна, а Сполучені Штати кажуть Україні: «Вибачте, але треба було уважніше читати в Будапешті?»

Відповім на своє власне запитання: «Це говорить світу, що американські обіцянки безпеки не мають жодної цінності (та й британські за великим рахунком)». Єдиним завданням Будапештського меморандуму було продемонструвати будь-якому потенційному агресорові, — уся увага, звісно, спрямована на російського ведмеда по сусідству, — що Сполучені Штати беруть Україну під своє ядерне крило. Якщо така демонстрація нічого не варта й мати власну ядерну зброю є єдиним способом убезпечитися від агресії, то іншим країнам не знадобиться багато часу, щоб на повній швидкості кинутися її добувати. Японія та Тайвань покладаються на Америку щодо стримування Китаю. Південна Корея покладається на Америку щодо стримування Північної Кореї.

І, усвідомлюють вони це чи ні, половина держав Близького Сходу відмовлялася від гонитви за ядерною зброєю для захисту від Ізраїлю лише завдяки довгій тіні Америки. Проте важко уявити, що таке стримування триватиме дуже довго, якщо президент Обама продовжує реагувати на російську військову агресію слабкими санкціями, нічого не вартими переговорами та висловлюванням глибокого занепокоєння.

Оскільки Білл Клінтон усе ще залишається доволі публічною фігурою, треба запитати, що він думає про індиферентне ставлення Обама до документа, який Клінтон підписав у Будапешті. Особливо з урахуванням того, що вони є членами однієї партії, а Гілларі Клінтон працює в кабінеті Обама на посаді державного секретаря. Мабуть, нікому з репортерів у Будапешті

не спало на думку запитати в Клінтона, що його адміністрація робитиме, якщо Росія введе до України танки, як вона це зробила тепер, але я дуже хотів би почути його відповідь сьогодні.

Існує непереборна тенденція шукати в історії лише великі моменти. Хоч вони справді є, та довготривалі процеси й схеми зазвичай значать більше за будь-яке одне рішення чи подію. Коли ми говоримо про крах російської демократії та політику умиротворення з боку Заходу, яка його пришвидшила, важливо розглянути кожен момент, що увійшов до загальної схеми.

Буш-старший підтримував Михайла Горбачова аж до останнього — до гіркого кінця СРСР. Адміністрація Білла Клінтона була аналогічно закохана в Бориса Єльцина та підтримувала його замість ясної й послідовної політики тиску заради економічних реформ і демократії в Росії. Як я опишуватиму в наступному розділі, Буш-молодший зробив ту саму помилку щодо Путіна, поставивши на особистість, а не на демократичні інституції, правила й принципи, яких Росія так сильно потребувала. Західним лідерам завжди здавалося, що вони знайшли когось, хто подобався або з ким могли спрацюватися, тому й хапалися за нього обома руками. Коли ж результати передбачувано не могли задовольнити нереалістичні сподівання, відіграти назад було вже незручно або й неможливо.

Тим часом авторитет і кредит довіри Америки на світовій арені протягом усіх 1990-х років поступово сходили нанівець. Наприкінці Холодної війни Сполучені Штати виглядали дуже могутніми, але насправді виявилися доволі кволими, схожими на чарівника країни Оз, коли завісу було відсунуто. До 1999 року, коли Клінтон нарешті зрозумів це в Косовому, завісу було не лише відсунуто, а й зірвано та спалено. Катастрофа гелікоптера «Чорний яструб» у Сомалі, геноциди в Югославії та Руанді, допущення нападу Росії на Чечню й обмеження розширення НАТО: кожна з цих подій стала ударом по глобальній стабільності та її нібито гарантам в Сполучених Штатах Америки та Європейському Союзі.

Далекі від імперських амбіцій та прагнення до гегемонії, на відміну від Росії та Китаю, Сполучені Штати просто відступили. Особистий кредит довіри Клінтона також швидко танув. У січні 1998 року газетні заголовки вибухнули скандалом із Монікою Левінські. Улаштований у ЗМІ цирк, судовий процес і загроза імпічменту стали дуже сильним ударом для американського уряду та народу. Пізніше того ж року Клінтон іще раз зіпсував свою репутацію, коли наказав завдати ракетного удару по об'єкту в Судані, який виявився мирною фармацевтичною фабрикою.

Як би не було зручно покласти всю провину за крах російської демократії на Путіна, правда є більш складною. Повернення Росії до диктатури не було раптовою катастрофою. Радше багато невеличких, швидких кроків в одному напрямку нагадували поступове зісковзування. Це так само, як під час аналізу завершеної шахової партії, який ми називаємо «постмортем», говорити, що все йшло просто чудово, поки не сталося те чи інше. Зазвичай це абсурдно та шкідливо для процесу чесного аналізу. Звісно, бувають величезні окремі помилки за загальом гарних позицій, але в дипломатії вони навіть більш рідкісні, ніж у шахах на чемпіонаті світу.

Сьогодні це часто є каменем спотикання в розмовах із моїми друзями, що мають більш дипломатичний склад розуму. Вони озираються на російсько-американські відносини понад двадцять років тому, і ті не виглядають такими вже поганими, тому повна катастрофа 2014-го здається раптовим шоком. Але, як я часто попереджав принаймні протягом останніх п'ятнадцяти років, нещодавній вибух Путіна репресіями й насильством готувався поступово весь час і лише прискорився численними компромісами та вдаванням із боку Заходу, що все чудово. Не кардинальна зміна курсу Обамою спровокувала Путіна, не якісь різкі зміни в ставленні до Путіна чи успіхів Росії спричинили вторгнення в Україну. До цього все й йшло, і єдиним питанням було, чи змінять західні лідери свій спосіб запобігання такому вибуху. На жаль, як ми тепер знаємо, відповідь негативна.

Якщо дорога до пекла вимощена добрими намірами, то компроміси щодо принципів є ліхтарями на цій дорозі. Як я вже зізнався, я підтримував переобрання Єльцина в 1996 році, незважаючи на його дедалі більш недемократичне ставлення до російських інституцій та незалежності наших виборів. Єльцин тоді скористався адмінресурсом для боротьби з викликом Комуністичної партії, що все ще була здатна налякати реформаторів. Після парламентських виборів 1995-го вона контролювала російську Думу, тому загроза була не уявною. Єльцин же був дуже непопулярним, маючи менше 10 відсотків підтримки на початок року, лише за шість місяців до виборів у червні.

Курс адміністрації Єльцина на звинувачення всіх критиків та опозиціонерів у намаганні завести Росію назад у темне минуле ставав усе менш ефективним з огляду на спад економіки. Зовнішній світ також не бачив у Єльцина великих шансів на перемогу. У лютому голову Комуністичної партії Зюганова прийняли, неначе рок-зірку, на Світовому економічному форумі в Давосі, не дець там, а в самому серці капіталістичного чудовиська. Звісно, Зюганов абсолютно не розумів, що робити, і як президент став би явною катастрофою, але здавалося, що це таки станеться. І рік була не просто в голосуванні людей своїми гаманцями в скрутні часи. У Росії панувало реальне відчуття розгубленості та зневіри, і природною мішенню для них був президент.

І тут ми підходимо до однієї з найскладніших концепцій для пояснення іноземцям російського відкидання демократії. Коли радянські люди обдумували розпад країни та подальше майбутнє, демократія не була для більшості з них дуже добре визначеним чи цілком зрозумілим поняттям. Так, ми прагнули свободи, прав та всіх інших речей, що приходять із відкритим суспільством, але для більшості це все були абстракції. Що справді викликало в нас заздрість до Заходу, так це можливості, особливо можливість покращити нашу долю економічно. Вільний світ мав вибори та гроші, а ми не мали ні того, ні іншого, тому здавалося, що ці речі йшли разом: така собі комплексна угода. Тож коли ми радісно кинулися на вибори в 1991 році,

щоб обрати Єльцина вперше, це було так, неначе багато росіян очікували, що урни для бюлетенів спрацюють як банкомати: запхайте ваш бюлетень усередину й отримайте гроші! Пізніше це концептуальне непорозуміння полегшило авторитаристам на кшталт Путіна згортання громадянських прав за рахунок заяв, що демократія провалилася, що все це було шахрайством Заходу заради експлуатації Росії тощо. Економічна ситуація теж не дуже допомагала. Якщо й є щось гірше за порожні полиці в магазинах, то це полиці, повні дорогих нових продуктів, які ви не можете собі дозволити купити.

Ми трохи протверезіли до часу оголошення дострокових парламентських виборів у 1993 році, після конституційної кризи, що ледь не знесла уряд. У вересні Єльцин спробував розпустити Верховну Раду, на що, згідно з Конституцією, він не мав повноважень. У відповідь парламент оголосив імпічмент Єльцину, який, зрозуміло, відмовився визнати цей акт непокори. Після тижнів акцій протесту з обох боків та вуличного насильства Єльцин задіяв спецназ, і будівля парламенту була заблокована. Ніхто точно не знав, що може статися. На вулицях тоді відбулися серйозні сутички, унаслідок яких близько двохсот осіб загинуло, а ще кількасот було поранено.

Разом із рештою світу я здалеку спостерігав усю цю колотнечу по «Сі-еН-еН». 7 вересня 1993 року якраз розпочався захист мого титулу чемпіона світу проти Найджела Шорта в Лондоні, що, як і заведено було тоді, тривав шість тижнів. Як і в 1990-му, мені було важко зосередитися на шахах, коли моя країна знову стояла на порозі революції. На щастя, я швидко відірвався в тому матчі та міг грати з меншим психологічним напруженням. Я навіть почувався достатньо комфортно, щоб дати кілька інтерв'ю щодо ситуації в Москві, у яких сказав, що Єльцин бореться за вільне майбутнє Росії.

Після довгих днів насильства та емоційних переговорів усіх сторін вирішальним чинником стала вірність Єльцину російської армії. То було просто неймовірне видовище, коли 4 жовтня Білий Дім (як ми називаємо будівлю російського

парламенту) почали обстрілювати з танків, і його верхні поверхи охопило полум'я. Спецназ узяв будівлю штурмом та придушив протести на вулицях. Повернувши собі контроль, Єльцин не гаяв часу й проштовхнув конституційну реформу, що зменшила повноваження парламенту та створила дуже сильну президентську вертикаль, яка переслідує нас і сьогодні. Звісно, користі від тодішнього парламенту було небагато, але в країні з таким крихким громадянським суспільством важливо мати якомога ширший розподіл влади.

1996 року Єльцин користувався низьким рівнем підтримки народу, але міг розраховувати на багатьох олігархів, які завдячували йому своїми багатствами, а також на фінансову підтримку Заходу. Незважаючи на все ще недосяжний для більшості партій ліміт витрат виборчої кампанії в 3 мільйони доларів, згідно з проведеним пізніше розслідуванням, на кампанію Єльцина пішло десь від одного до двох *мільярдів* доларів. Ще важливіше відзначити величезну позику від Міжнародного валютного фонду в лютому. 10,2 мільярда доларів дозволили уряду Єльцина виплатити давно заборговані зарплати й пенсії.

Якби це було все, — сумнівне фінансування та приготовані політики, — навряд чи завдало шкоди тривалістю в увесь термін перебування Єльцина при владі. Але був іще вплив ЗМІ та неприкрите шахрайство на виборах — зброя, яку дуже важко заховати знову після використання. Цього вистачило, щоб забезпечити невеличкий відрив Єльцина від Зюганова в першому турі — 35 відсотків проти 32. Між двома турами — 16 червня та 3 липня — у Єльцина стався серйозний серцевий напад — потенційно небезпечна ситуація, яку успішно приховали від публіки завдяки співучасті уряду та мас-медіа. У підсумку Єльцин виграв перегони, набравши 54 проти 40 відсотків зі ще більшими доказами масових порушень, які стали відомі пізніше.

Навіть знаючи тоді про все, що відбувалося, навряд чи я міг прагнути іншого, ніж повернення в президентське крісло Єльцина. Адже в 1996 році Геннадій Зюганов іще не був «опереточним комунякою», яким він є сьогодні для Путіна. Він був

комуністичним реваншистом, який із кожним своїм кроком виступав проти ліберальних реформ і міг бути небезпечним, здобувши президентську владу. Існувала реальна можливість того, що вибори, які привели б його до влади, стали б для нас останніми виборами на тривалий час. Проте урок 1996 року полягає в тому, що інституції мають значити більше, ніж людина. Кампанія Єльцина підірвала ледь не всі підвалини демократичного суспільства, яке вже не змогло відновитися. Його ж наступник швидко опанував репресивні та корупційні інструменти цієї кампанії й прилаштував їх до щоденного вжитку. Путін не був комуністом, але він був радянським реваншистом в усіх відношеннях.

Гадаю, я маю й до себе застосовувати ті стандарти, під які регулярно підганяю лідерів вільного світу, коли доцільність і особисту близькість так часто ставлять вище від виховних заходів. Страх перед невідомим, страх втратити надійного союзника часто доводить демократичних лідерів до крайнього ступеня лицемірства. А це приводить їх до підтримки «дружнього» диктатора проти його народу, як нещодавно показала доволі прохолодна зустріч руху Арабська весна, улаштована в адміністрації Обама та в більшості країн Європи. Я вже давно виступаю проти цього з огляду на те, як вітали Путіна на зустрічі Великої сімки, попри його утиски громадянських свобод, але це аж ніяк не суто російська проблема.

Мої думки з цього приводу ще більше викристалізувалися під час роботи на посаді голови Фонду захисту прав людини, а також під час Форуму свободи в Осло, організованого Фондом та його засновником Тором Гальворссеном. Ми запрошуємо дисидентів з усього світу розповісти про їхній рух за свободу та їхню боротьбу. Спільною темою є те, наскільки небезпечно та деморалізуюче може бути для так званих лідерів вільного світу применшувати чи ігнорувати свої зобов'язання або, як часто трапляється, відкрито підтримувати авторів репресій. Багато разів європейські та американські відвідувачі були зди-

вовані, дізнавшись про те, що їхні уряди активно підтримують деякі з найбільш репресивних режимів у світі.

Можливо, я ідеаліст, але точно не наївний. Я розумію, що кожен демократично обраний голова держави зробить усе потрібне, щоб захистити інтереси — свої або свого народу. У зовнішній політиці це іноді означає потискати руки, на яких кров, або торгувати з країною, де жакливі умови праці. Проте ми можемо вимагати прозорості та відповідальності за ці угоди. Це не обов'язково має нам подобатися, і ми можемо показати нашим політикам, що це має змінитися.

Диктатори сьогодні дуже добре усвідомлюють силу вільного світу. Ось чому майже всі вони грають у демократію з бутафорськими виборами та іншими елементами театру, щоб залишити гарні відносини з найбільшими світовими економіками та арміями. На жаль, вільний світ є надто непоінформованим, черствим або байдужим, щоб скористатися своїм впливом. Його лідери насолоджуються перевагами взаємодії з диктатурами, — нафтою з Близького Сходу, газом із Росії, усім іншим із Китаю, — тоді як диктатори використовують одержані гроші на фінансування репресій. Але не всі диктатури однакові.

Продемократичні сидячі протести в Гонконзі, що почались у вересні 2014 року, спричинили спекуляції на тему, чому такі рухи на кшталт «захопи Волл-Стрит» досі не постали проти диктатури Володимира Путіна в Росії. Неоковирне порівняння в найкращому разі; гонконгські студенти, які ледь могли пригадати перехід у 1997 році з-під влади Великої Британії до Китаю, уже встигли призвичаїтися до свого особливого статусу щодо дотримання прав і принципів демократії порівняно з рештою Китаю. Полум'я ж російської демократії спалахнуло лише ненадовго, перш ніж Путін його розтоптав, а мемуари про хаос та корупцію 1990-х більшість росіян не надихають.

Більш конкретною відповіддю є те, що комуністичній диктатурі в Китаї потрібен її народ, особливо молоді та освічені люди. Гонконг усе ще є великою та стратегічно дуже важливою частиною китайської економіки. Ця економіка також майже

повністю залежить від споживачів у вільному світі, споживачів, які мають значно більше інформації про протести, ніж майже всі мешканці жорстко цензурованого Китаю. Якби в Гонконзі сталися масові вбивства, як свого часу на площі Тяньаньмень, повідомлення про це, передані по всьому світу на мільйонах китайських айфонів, могли б перетворити «Зроблено в Китаї» на криваву марку. Бойкоти ж китайських товарів можуть зашкодити китайській економіці достатньо, щоб призвести до широкомасштабних хвилювань.

З другого боку, Путіну немає користі від народу Росії, особливо від її молодих та освічених людей. Він та його хунта давно перетворили країну на нафтову державу, а експорт природних ресурсів на ненажерливий світовий ринок не вимагає підприємців чи програмістів, не кажучи вже про письменників та професорів. При цьому бойкот нафти й газу вимагає скоординованої політичної волі — субстанції, як тепер знає Путін, значно більш рідкісної у вільному світі, ніж платина та діаманти в Сибіру.

Десятиліття економічної та політичної взаємодії із Заходом та покращення рівня життя були покликані лібералізувати ці диктатури й забезпечити важелі впливу на них. Але важелі корисні, лише якщо їх застосовувати. Окрім того, вони мають два кінці. Європа купує чотири п'яті обсягу російського експорту енергоносіїв, що дає величезний економічний важіль впливу на Путіна, який зробив російську економіку повністю залежною від нафти та газу. Але замість активної розробки альтернативних джерел постачання, щоб мати можливість застосувати цей важіль у протистоянні з Росією, Європа тремтить та кричить «Пробі!», коли Путін шантажує Східну Європу постачанням газу з наближенням зими.

Населення Китаю та Росії має подібні соціальні угоди зі своїми диктаторськими урядами: економічна стабільність в обмін на права людини для громадян. Обидві держави мають жорстко цензуровану пропаганду замість новин, бутафорські вибори та мінімум свободи слова й зібрань. Зліт до небес цін на нафту протягом 2000-х років дозволив Путіну виконати

хоча б лише навколо Москви та Санкт-Петербурга свої обіцянки щодо підвищення пенсій і зарплат. І нафта також пояснює, чому постійним пріоритетом для нього є підтримка нестабільності на Близньому Сході, що не дає цінам падати. Китай починав зі значно нижчої позиції, але зумів вивести мільярд своїх громадян із бідності, перетворивши всю країну на світову фабрику. Глобалізація й економічна інтеграція з багатими вільними країнами зробили можливими обидва сценарії — і російський, і китайський.

Реальність полягає в тому, що більшість споживачів у розвиненому світі воліють не знати, звідки надходять їхні телефони та газ, поки ціни є низькими. Якщо ви знаєте, то повинні діяти, тому краще не знати. Випадковий скандал щодо нелюдських умов праці на китайських фабриках (або прав жінок у Саудівській Аравії) дозволяє окремим лібералам почуватися краще, коли «Найк» чи «Еппл» оголошують про розслідування. Але все це швидко забувається до часу випуску наступних кроків чи нового гаджета.

І знову ви можете задуматися: чи є приклад Китаю таким уже поганим? Чи мали б ми приректи цей мільярд живих душ на бідність та голод заради політики? Це є співчуттям невинного, але це також є хибним вибором, який диктатори полюбляють ставити перед світом. Це є хибним вибором між свободою і їжею, між репресіями і стабільністю. Немає жодних причин, чому б Китай не міг насолоджуватися подібним або й більшим економічним успіхом із більш ліберальним режимом. Фактично є багато доказів того, що демократичні країни живуть краще. Не слід опускатися до неправильного вибору. Репресії можуть починатись як засіб для досягнення мети, але це завжди не закінчується нічим іншим, окрім репресій.

Протести в Гонконзі стали також спростуванням того, що я глузливо називаю генетичною теорією демократії. Протягом багатьох років мені говорили, що росіяни (араби чи китайці) просто генетично не схильні до демократії. Вони «потребують сильної руки» або «люблять жорсткого лідера». Це просто одна

ЗИМА НАБЛИЖАЄТЬСЯ

з багатьох теорій, які народжені у вільному світі люди використовують для маскуванню їхньої переваги, їхньої бездіяльності та їхнього сорому. Як це може бути правдою, коли Тайвань населений тим самим народом, що й Китай, але є процвітаючою демократією? Як щодо Східної й Західної Німеччини, Північної й Південної Кореї?

Є безліч причин, чому демократії не вдається пустити корені або чому деякі військові путчі досягають успіху, а інші — ні. Жодна з цих причин не ґрунтується на етнічній приналежності або географії. Наші уряди створюють люди, як і наші традиції та переконання. Як сказав відомий американський економіст Мілтон Фрідман, «суспільство не має цінностей, їх мають люди». Ми повинні визначити, що цінуємо та за що варто боротися, а потім — найважливіше — повинні за це боротися. Якщо ми не зможемо зробити це, то програємо тим, хто вірить в інші, гірші речі. Ми програємо тим, хто не вірить у цінність людського життя чи свободи і хто прагне боротися за поширення своїх темних поглядів щодо людства на інших.

Ми можемо задекларувати права, які плекаємо, невід'ємними або універсальними, але це не означатиме, що ми автоматично отримаємо право на демократію або навіть базові права людини. Ні, за ці речі треба боротися. І якщо, щоб нагадати про це світу, потрібні хоробрі студенти з Гонконгу, тоді їхній протест досяг успіху, яким би недовгим він не був.

НАРОДЖЕНИЙ НА КРОВІ

1999 року в Європі точилися дві війни, обидві — продовження воєн, що завершилися лише за кілька років до того, та обидві зі значним впливом на майбутнє Росії. Друга з них відбувалася в Чечні, і саме вона відіграла ключову роль у приході Володимира Путіна до влади. Про першу я вже розповідав: війна за югославське Косово, де етнічна албанська більшість намагалася вибороти незалежність від переважно сербського центрального уряду, усе ще контрольованого нерозкаяним та необмеженим у своїх діях Слободаном Мілошевичем. 1995 року бомбардування літаками НАТО врешті змусило його підписати Дейтонські угоди, тим самим закінчивши війну в Боснії. Але косовські албанці продовжили боротьбу проти репресій та з нетерпінням чекали на свою незалежність.

1998 року Армія визволення Косова (АВК) почала регулярно атакувати сербські сили безпеки, отримавши у відповідь жорстокість і нерозбірливе придушення, якими серби були добре відомі ще з подій у Боснії. До вересня чверть мільйона албанців були виселені зі своїх домівок, причому багато людей залишилися без жодного прихистку. Рада Безпеки ООН видала резолюцію, у якій прозвучала найвідоміша фраза зі словника дипломатичної безпорадності — «глибоке занепокоєння». У жовтні на місце прибула миротворча місія НАТО, але вона

майже не досягла тривалого ефекту, бо обидві сторони порушили режим припинення вогню майже одразу.

Як і під час подій у Боснії, знадобилися масові вбивства цивільного населення, щоб спонукати західні держави до дії. У січні 1999 року сорок п'ять фермерів із числа косовських албанців були зігнані разом та вбиті в селі Рачак. Отоді вже Клінтон без зволікань виступив перед американським народом з обґрунтуванням військового втручання. Після цього почалися повітряні удари й обстріли югославських військ крилатими ракетами НАТО, які тривали близько трьох місяців. (В одному трагічному випадку, щоправда, розбомбили китайське посольство в Белграді, де загинуло троє людей. НАТО тоді звинуватило в інциденті застарілу мапу.)

До квітня лідери країн НАТО обговорювали введення наземних сил, які мали багато що змінити. Росія відкрито захищала сербську сторону конфлікту, тому початок наземної операції військ НАТО, особливо американських, як частина наступу міг викликати в Росії нездорову реакцію. Російська зброя та інша допомога також знаходили свій шлях до Сербії. Пізніше у звітах було виявлено, що головною причиною, чому Мілошевич протримався так довго, було сподівання, що Єльцин введе війська на його підтримку.

Помилкові розрахунки Мілошевича ґрунтувалися на переконанні, що конфлікт із Заходом зміцнить його позицію в Сербії та що доведені до розпаду біженці дестабілізують сусідні республіки, зокрема Албанію, Македонію, Чорногорію, а може, навіть Боснію і Герцеговину. Балкани знову опиняться у вогні, і західна громадська думка не дозволить НАТО послати наземні сили. Тоді головну роль у розв'язанні хаосу відіграватиме сербська армія, яка й забере собі всі лаври та військові трофеї.

Події, на щастя, розвивалися не так, як він сподівався. Престиж вільного світу врятували об'єднані дії основних демократичних сил. Приголомшлива повітряна кампанія та ефективна організація таборів біженців подали чверті світу зрозумі-

лий сигнал, що Захід здатен підкріпити свої моральні заяви передовою логістикою, якої тоталітарні режими просто не мали.

Косово також продемонструвало, що ООН у її тодішній формі була непридатною, коли йшлося про розв'язання подібних криз. Не треба Нострадамуса, щоб передбачити долю косоварів, якби вирішувати проблему з Мілошевичем залишили ООН, де Росія та Китай мають право вето.

Це повертає мене до ролі Росії в подіях на Балканах. У західних столицях здавалося необхідним віддати належне Борисові Єльцину та його послові для спеціальних доручень Вікторові Чорномирдіну за переконання Мілошевича прийняти умови, продиктовані НАТО. (Те, що Велика сімка так швидко стала Великою вісімкою, дещо прояснює, якого роду плату це мало.)

На мій погляд, ця публічна оцінка містила серйозні вади. Якби кількома місяцями раніше Мілошевич підписав мирну угоду в замку Рамбуйє, він міг би запобігти появі понад мільйона біженців, загибелі тисяч невинних цивільних та руйнуванню Сербії. Натомість президент Мілошевич відмовився підписувати цю угоду за відкритої підтримки Росії, що категорично протестувала проти присутності в Косовому міжнародного миротворчого контингенту.

Пізніше, після того, як сербські війська вже були розбиті повітряними силами НАТО, Росія змінила свій погляд на введення іноземних сил до Косова й вирішила відігравати роль «неупередженого» посередника. Уявіть, що хтось заскакує до потяга лише за кілька секунд до відправлення, а потім сперечається з кондуктором щодо ціни на квиток.

Якщо припустити, що Росія справді мала серйозний вплив на рішення Белграда, тоді уряд Єльцина має нести й частку відповідальності за впертість Мілошевича в провадженні його кривавої політики етнічних чисток. Якщо ж вплив Росії перебільшений, то на чому тоді базувалася надто стурбована човникова дипломатія заступника державного секретаря США Струоба Телботта?

Європейські та американські лідери ще раз довели своє прагнення заспокоїти его та тривогу «великої сили» Росії, і заради

чого? То була класична форма заохочення нападника, навіть якщо за часів Єльцина це вважалося не таким уже й великим злочином. Росія все заперечувала та діяла саморуйнівним чином, що також мало негативний вплив за кордоном, показуючи поганий приклад іншим країнам. Якби західні сили проявили твердість щодо справжнього статусу Росії та використали це як важіль впливу для заохочення прозорості й реформ, сьогодні ми всі могли б жити значно краще.

Натомість зі своїм сербським союзником у руїнах та Єльциним, який показав себе масовим убивцею, російська адміністрація та російські медіа відчайдушно намагалися знайти якийсь аспект, що врятував би їхню гідність. Тоді як росіяни на Далекому Сході та північних територіях країни тієї зими були глибоко занепокоєні тим, що їм може не вистачити їжі й пального, російський уряд активно працював над спорядженням десяти тисяч миротворців для Косова.

У своїй передовій статті у «Волл-Стрит Джорнал», написаній після подій у Косовому, я присвятив кілька слів схваленню західних лідерів за їхні рішучі дії. Закінчив же нагадуванням, що якщо вони не об'єднують свої сили заради створення більш стабільного світового порядку, Косово може стати не останнім місцем, де знадобиться така інтервенція. Адже Організація Об'єднаних Націй була створена в 1945 році саме для цементування політичного ладу, сформованого після перемоги союзників. Але дуже швидко вона стала органом компромісів, у якому супердержави могли легко ветувати будь-яку резолюцію, що суперечила інтересам їхніх підопічних. З розпадом Радянського Союзу ця система вже більше не слугувала меті міжнародного миру та стабільності.

Штучно створені компроміси ООН були вже зайвими, а часто й небезпечними. Справді, чітке дотримання резолюцій ООН президентом Бушем у 1991 році вберегло врешті Саддама Хусейна та подовжило кризу в Перській затоці на невизначений час. Залучивши Росію як арбітра (за іронією долі, посередником там був обраний Євгеній Примаков, як і в Іраку) та вимагаючи

дозволу ООН на будь-яку дію Альянсу, Мілошевич намагався зіграти в ту саму гру.

Усе це ще раз потвердило, що світ потребує міжнародного механізму прийняття рішень, не обтяженого ідеологічним багажем Холодної війни. Мета ООН заморозити статус-кво між двома ядерними супердержавами застаріла. Демократія переважила, і час уже було визнати це офіційно й затвердити таку перевагу. Звинувачення Слободана Мілошевича військовим трибуналом стало чудовим першим кроком до такого нового світового порядку. Проте, як ми тепер знаємо, кілька цінних кроків буде зроблено згодом.

У своїй визначній книзі про війни в Югославії американський журналіст Девід Гелберстам написав цікаві рядки про те, що привело Мілошевича до краху, а, зрештою, і до смерті в газській в'язниці у 2006 році під час трибуналу над ним за військові злочини: *«Мілошевич примудрився зберегти переконання, яке мали багато тоталітарних діячів до нього. Він вірив, що якщо демократії діють повільно, це є ознакою слабкості; якщо вони багаті, то вони також загнивають. Окрім того, оскільки їхні політики та громадяни бояться сплатити ціну війни, їх можна залякати. Одного разу він сказав міністру зовнішніх справ Німеччини Йошиці Фішеру таке: "Я можу пережити смерть — багато смертей, а ви — ні"».*

Урешті-решт його помилка була доведена, але лише після сотень тисяч загиблих, а ще мільйонів поранених і травмованих. На жаль, ми можемо додати до першого речення Гелберстама «та багатьох тоталітарних діячів після нього». Такий самий безжальний підрахунок у своїх взаєминах із вільним світом провів і Путін після його вторгнення в Грузію у 2008-му та в Україну сьогодні. Терористи всіх мастей використовують таке обґрунтування. Вони вірять, що демократичні країни — повільні багаті лякливі демократії — не здатні протистояти підривникам-самогубцям та кривавим бійням. Вони також уважають, що цінності сучасного світу водночас є і його слабкістю, і загрозою їхньому виживанню. І вони праві щодо обох

цих міркувань. Наше завдання — подолати слабкості, не втрачаючи цінностей, яких так бояться вороги вільного світу.

Різновид зла, який уособлював Мілошевич, завжди важко було зрозуміти. Він був культурним, інтелігентним та вмів подати себе іншим людям так, аби полестити їм і змусити йому довіряти. За деякими даними, зовнішньополітична команда Буша-старшого була спантеличена тим, як «їхній друг» Мілошевич перетворився з добропорядного банкіра та бюрократа на вогнедишного сербського націоналіста, який обстоював політику етнічних чисток проти своїх громадян. Це підказує ключове питання цієї книги, а також нашого нинішнього світового порядку: «Монстрами народжуються чи стають?»

Я не маю наміру відкривати дебати в стилі «Природа проти виховання» про генетику психопатів або довготривалий вплив складного дитинства на особистість. Я витратив надто велику частину свого життя, ставлячи та відповідаючи на запитання про витоки мого шахового успіху, і єдиним висновком, у якому я впевнений, є те, що із самого дитинства мені пощастило знайти гру, що ідеально відповідала моїм талантам. Тому я з радістю залишу ці теорії психологам і генетикам.

Зараз мені йдеться про потенційне зло проти реалізованого зла, а також про роль суспільства в тому, щоб не дати першому стати другим. На якому етапі інші мають узяти на себе частину відповідальності за злочини вбивці? За злочини, яким вони могли б запобігти? Не в сенсі, звісно, що вбивця не несе відповідальності за свої дії. Уже й так забагато виправдань знаходять для злочинців різного ґатунку, неначе поняття особистої відповідальності можна виключити, коли вдається вигадати мотив. Путінське вторгнення в Україну не стає більш стерпним, якщо повірити, що він був наляканий розширенням НАТО, ніж якщо в це не вірити. Говорити українцям, що вони спровокували Путіна, відмовляючись від нього та прямуючи до Європи, — це однаково, як казати сексуально переслідуваній жінці, що вона має носити довші спідниці. Не треба плутати, хто саме є кривд-

ником, а хто — жертвою! Якщо ми не в змозі зберігати цей баланс моралі й наші уявлення про те, що є правильним, а що — неправильним, ми стаємо надто вразливими для пропаганди.

І практичною стороною питання є попередження. Безглуздо відмовлятися від оборони лише тому, що ми будемо морально праві, якщо нас почнуть атакувати. Безумовно, треба засуджувати, переслідувати та карати порушників, але не треба полегшувати їм завдання. Гарним уроком тут є сучасна казка Орсона Веллса про скорпіона та жабу. Жаба перевозить скорпіона через річку на своїй спині, переконана його логічними аргументами, що він її не вжалить, бо інакше обоє помруть. Посеред річки скорпіон жалить жабу, і та, помираючи, питає: «Де ж логіка? У цьому немає логіки!» А скорпіон відповідає: «Я знаю, просто не зміг стриматися. Такий уже в мене характер».

Практична мораль полягає в тому, що не слід довіряти скорпіонові через логіку й що ваше право не дуже допоможе вам, коли ви помрете. Іншим уроком є те, що не всі діють у спільних найкращих інтересах або навіть у своїх власних найкращих інтересах і що істинна природа може переважити логіку та інстинкт самозбереження. Я думаю про це щоразу, коли чую, як європейські дипломати говорять про бажання досягти взаємовиграшного сценарію з Путіним щодо України.

Таке ставлення варте захоплення до певної міри, і в цьому полягає саме визначення дипломатії: хоча б сказати, що вашою метою є обопільний вигравш. Було б дуже добре, якби всі кризи чи конфлікти можна було закінчити взаємною вигодою або принаймні взаємним задоволенням. Але думка, що так може статися з Путіним або з ІДІЛ, ігнорує істинну природу ворога. Єдина мета Путіна — залишитися при владі, і заради цього він пішов навіть проти такої потрібної йому співпраці з вільним світом. Зараз Путіну потрібні конфлікт і ненависть, і як ви вестимете з ним переговори, не зраджуючи ваші ідеали й ваш народ? Аль-Каїда та ІДІЛ прагнуть викоринити й знищити сучасний світ прав та свобод. Як плюралістичне ліберальне суспільство зможе вести переговори з таким баченням світу до взаємної вигоди? Воно не зможе.

Коли ж логіка зосередження на взаємній вигоді постійно провалюється, це час спробувати щось інше. Ми не приречені підставляти свої спина світовим скорпіонам знову та знову, сподіваючись, що наступного разу вони нас вже точно не вжлять.

Мало хто з людей є справді скорпіоном — повним психопатом. З часу закінчення епохи монархій та імперій сходження політичною драбиною до найвищих щаблів вимагає хоча б деякої майстерності та інтуїції. (Північна Корея є одним із небагатьох сучасних винятків, але там і результат очевидний.) Основним моментом у запитанні «Народжуються чи стають?» є потенційна нагода. Слободан Мілошевич міг би просто стати ще одним партійним босом, якби революції 1989 року не дали йому шанс пошукати більшої влади шляхом роздмухування ненависті. При цьому Мілошевичу дозволили процвітати в цій ролі достатньо довго, щоб спричинити перший геноцид на теренах Європи після закінчення Другої світової війни. Його слід було силою усунути від влади в 1995 році, але йому дали ще один шанс, який він, зрозуміло, інтерпретував як слабкість своїх опонентів та через кілька років завдав удару знову.

Як я вже писав на початку цього розділу, у 1999 році в Європі палали дві війни. Обидві були громадянськими, обидві точилися переважно через етнічні та релігійні чвари й обидві бачили жахливі військові злочини та прояви терору проти цивільного населення. А ще і в Косовому, і в Чечні війна стала частиною боротьби за політичну владу в далекій від них північній столиці.

На кінець літа 1999 року із західних політичних та фінансових кіл надійшов ледь помітний оптимістичний сигнал щодо Росії. Адміністрація Клінтона та міжнародні фінансові інституції оголосили уряд прем'єр-міністра Сергія Степашина таким, із яким вони можуть «мати справу».

Скидалося на те, що Росії вдалося не лише уникнути повного економічного колапсу, якого багато хто боявся під час фінансової кризи, але й її ринок почав відновлюватися приблизно до рівнів, що передували серпню 1998-го, а міжнародні кредито-

ри почали поступово повертатися. Але четверте звільнення уряду за менш ніж вісімнадцять місяців поклало край таким зовнішнім показникам здоров'я. Воно також довело помилковість політики Заходу щодо Росії. Помилково приймаючи зовнішні показники за справжній прогрес та покладаючи необґрунтовані сподівання на підтоптані політичні еліти, західні лідери сприяли політиці, що винагороджувала відсутність реформ, допомагала зміцнити корумповану й антидемократичну систему управління, а також, хоча й ненавмисно, карала російський народ.

Відставка Сергія Степашина навряд чи мала велике значення. Як і його попередники, уряд Степашина не зміг вирішити структурні проблеми, що не давали поновити зростання економіки та інвестиції на користь усієї країни. Єдиною справжньою його заявою про досягнення було запобігання подальшому падінню ціни рубля.

Вісім років так званих реформ зробили фантастично багато невеличку групу еліт, тоді як величезний та потенційно вибуховий сегмент російського населення залишився зубожілим. Комунізм у Радянському Союзі зазнав краху, коли переважна більшість його громадян усвідомила, якою жахливою була ця система для їхнього добробуту. І у випадку продовження злиднів існувала реальна небезпека нового усвідомлення.

Вимога змін, що вивела мільйони радянських людей на вулиці в 1989—1991 роках, поставала на переконанні, що на Заході є більш приваблива альтернатива. Західна допомога Росії також уважалася багатьма моїми співвітчизниками імперативом. Проте ця допомога не забезпечила великого стрибка до сучасних стандартів, на який так сподівалися росіяни. Основні звинувачення, безумовно, лягли на плечі російських лідерів: і так званих реформаторів, і тих, хто відкрито орієнтувався на створення нової російської еліти з майже такою самою владою та привілеями, якими насолоджувалися її радянські попередники.

Проте Захід не зміг зрозуміти, що пересічний росіянин швидше покаже пальцем на іноземні фінансові інституції та уряди, звинувачуючи їх у тому, що багато росіян сприймали за

корумповану й недієву капіталістичну систему. При цьому те, що справа була зовсім не в капіталістичній системі, до людей не доходило. Ця образа ускладнювалася тим, що Єльцин (а пізніше Путін) та інші високопосадовці постійно використовували антизахідну риторику, щоб відвести будь-яке звинувачення від самих себе. Усе це сприяло антиреформаторським настроям, що робили впровадження справжньої ринкової економічної системи ще складнішим.

Реформатори та західні держави, залучені до цих реформ, зробили велику помилку, відповідаючи на критику. Замість того, щоб відкрити Єльцину й російському суспільству правду про корупцію та реальні причини зупинки прогресу, вони намагалися вдавати, що все буде чудово. Замість прозорості та дієвих ліків, яких потребувала Росія, нас годували плацебо й казали, що ми скоро одужаємо. То була доволі знайома нам форма лікування ще з часів СРСР. І знову на перший план виходить різниця між прямою адміністрацією Рейгана та нерішучістю його наступників. Насправді не було жодної потреби йти на компроміс щодо своїх принципів заради того, щоб «мати справу» з російським режимом.

Замість розробки детального плану дій та взаємодії з російським народом, як це було під час Холодної війни, Захід лише мав справу з нашим усе більш корумпованим керівництвом, навіть ще довго після того, як стало зрозуміло, що воно не представляє народ. 1990-ті роки були вікном можливостей, коли росіяни могли отримати доступ до широкого спектра нецензурованих ЗМІ. Ми мали б слухати різні думки й брати участь у дебатах. Натомість антизахідна риторика та потоки брехні Єльцина й Путіна про те, чому реформи не працюють, не викликали в нас жодних заперечень.

Західні уряди мали б прояснити, що їхні платники податків більше не гарантуватимуть підтримку кредитів та інвестицій у Росію з боку комерційних інституцій. Гучний та чіткий сигнал із Заходу мав би полягати в тому, що Вашингтон припинив би вказувати російським можновладцям, як вони мають витра-

чати державні кошти. І тоді, щоб російські еліти не робили з державними коштами, — крали їх, переказували на рахунки в іноземних банках, — наприкінці вечірки їм довелося б нести відповідальність перед власним розчарованим народом. Натомість кожна «мотузку», яку Міжнародний валютний фонд, Сполучені Штати та Європейський Союз прив'язували до їхньої фінансової допомоги, російські посадовці використовували як виправдання, щоб звинуватити в усьому Захід. Публічне ж обрізання цих мотузок зміцнило б пошкоджені лінії комунікації між пересічними росіянами та вільним світом.

Були й вужчі, проте не менш важливі способи, якими Захід міг би доносити свої інтереси до російського народу. Мені доводилося мати з цим справу частіше, ніж більшості людей, тож я ставлюся до цього спокійно. Але будь-якого росіянина, який терпів погане поводження в західних посольствах під час одержання візи або незручність під час митного контролю в західних аеропортах, можна було пробачити, коли він купувався на поширювані комуністами й націоналістами розповіді про всесвітню антиросійську змову.

До розпаду радянської імперії призвела не поблажливість Заходу до радянських лідерів, а послідовна й принципова боротьба за ліберальні демократичні цінності. Підлаштування під вимоги старіючих радянських керівників ніколи не давало позитивних результатів. Справжня віддача надходила від послідовних зусиль із налагодження з росіянами контакту, таких як діяльність радіо «Вільна Європа» / «Свобода» та «Голос Америки», які багато радянських громадян уважали найбільш надійними джерелами інформації про нашу власну країну.

У серпні 1991 року, коли до влади прийшла адміністрація Бориса Єльцина, більшість росіян були готовими до партнерства з цивілізованим світом. Проте до 1999 року такі настрої зникли, що стало сумним наслідком наполегливих націоналістичних кампаній політичного керівництва Росії. Більше жодних ритуальних молитов про добрі стосунки не лунало, який би російський лідер не приходив до влади. Наприкінці 1990-х

Захід мав кілька добрих нагод вплинути на феодальні чвари російських правлячих еліт. Але спочатку він мав скористатися шансом повернути собі довіру пересічних росіян, з якими, зрештою, було пов'язане майбутнє країни, а він цей шанс втратив.

Це відчуття напруженої й гострої атмосфери в Росії в серпні 1999 року підводить нас до розуміння травматичних подій вересня. З часу закінчення першої великої війни Чечні з російськими військами минуло три роки, але хаос і насильство в цьому регіоні так повністю й не припинилися. Навесні 1999-го Чечня перебувала, по суті, у стані внутрішньої ворожнечі. Більшість регіону за межами столиці Грозного контролювали польові командири, а основним джерелом прибутку було викрадення людей заради викупу. До речі, викрадення й убивство чотирьох іноземних інженерів 1998 року (трьох британських та одного з Нової Зеландії) стало топ-новиною по всьому світу. Той випадок виявився чинником позбавлення чеченського народу найменшого шансу на міжнародну симпатію, поки там кояться жахіття.

Час від часу російські політики били в барабани війни щодо потреби піти «дати чеченцям урок», і пізніше з'ясувалося, що план вторгнення розробляв іще уряд прем'єр-міністра Степашина. Але греблю прорвало лише наприкінці серпня, коли чеченський польовий командир Шаміль Басаєв завів невеличку армію, до якої входили іноземні найманці, до сусіднього Дагестану. А потім, у вересні, протягом понад дванадцяти днів у різних російських містах сталися чотири вибухи багатоквартирних житлових будинків, які вбили близько трьохсот людей. Хоча менші за розмахом теракти траплялися й раніше, ці вибухи були професійно підготовленими, майже ідентичними та відрізнялися від будь-яких, здійснених чеченцями до того чи після.

Як ви можете собі уявити, громадськість була нажахана й розлючена. Федеральна служба безпеки (ФСБ, прямий наступник КДБ) звинувачувала в усьому чеченців, а Єльцин вимагав дій. І людиною, до якої він звернувся, був не Степашин, а його наступник Володимир Путін. Раніше цей новий прем'єр-міністр

працював директором ФСБ, але лише протягом року, перед своїм раптовим підвищенням якраз напередодні початку вибухів. До того у зворотному хронологічному порядку Путін був доволі маловідомим працівником адміністрації президента Єльцина, заступником голови Управління федерального майна та працівником мерії міста Санкт-Петербурга. А перед тим він служив офіцером розвідки КДБ у Східній Німеччині, поки не впала Берлінська стіна.

9 серпня 1999 року доволі маловідомий Путін стає на великий подив майже всіх головою російського уряду. Проте на цьому здивування не закінчилося. Якраз тоді Єльцин оголосив, що сподівається на Путіна як на свого наступника на президентських виборах 2000 року, а той публічно заявив, що візьме в них участь. Це одразу виокремило його порівняно з іншими чотирма прем'єр-міністрами, яких Єльцин змінив за попередні вісімнадцять місяців. На той час Росія стояла перед багатьма викликами, але головним пріоритетом нового уряду стало просування Путіна як беззаперечного майбутнього президента.

Після того події розвивалися дуже швидко. Як відомо багатьом головам держав, виграти війну або навіть просто вести її може бути чудовим способом виграти й вибори. Цей сценарій добре підходив Путіну, який був помазаником Єльцина в наступники та головою уряду. Та він був усе ще абсолютно невідомим російській громадськості, тому найкращий спосіб це виправити полягав у тому, щоб стати публічним обличчям нової війни в Чечні й почати полювання на терористів за підтримки будинків. Упродовж наступних кількох місяців Єльцин практично зник із поля зору (що не так уже й дивно, ураховуючи його серйозні проблеми зі здоров'ям), а Путін раптом з'явився скрізь.

Хоча передбачали, що мішенями російського наступу в Чечні стануть бойовики, які проникли в Дагестан у серпні, кампанія з бомбардування була грандіозною та нерозбірливою. Протягом кількох тижнів сотні тисяч чеченців змушені були тікати з рідної землі. У жовтні Путін оголосив наземний наступ, і десятки тисяч російських військ посунули на Грозний. Касетні

бомби й важка артилерія спричинили ще тисячі смертей серед цивільного населення та незчисленно більше біженців. Те, що мало б виглядати як антитерористична операція, перетворилося на тактику випаленої землі.

Ця кампанія в Чечні передбачувано вплинула на іншу кампанію — президентську. Заперечувати це означало б заперечувати очевидне. Попри всю її огидність, війна була популярна серед росіян, і навіть реформатори на кшталт Анатолія Чубайса гнули патріотичну лінію, підтримуючи військові зусилля. На дуже короткий момент навіть моє власне ставлення до дій уряду стало доволі схвальним.

Правда, у війні страждали невинні люди, а пізніше підтвердилися й тодішні підозри, що Росія використовувала надмірну силу та коїла військові злочини. Російська преса переважно контролювалась олігархічними прибічниками Єльцина, які також схвалили Путіна або, можна сказати, створили його, а тому вона демонструвала дуже рожеву картину розгортання подій. Російська громадськість теж купилася на офіційну версію, що за терористичними актами у вересні в Москві та Волгодонську стоять чеченці, навіть попри майже цілковиту відсутність доказів. (Детальніше про це трохи нижче.)

Але навіть знаючи те, що ми знаємо тепер, я визнаю, що підтримка росіянами своїх солдатів у Чечні не була тільки результатом промивання мізків. Багато чеченських повстанців були бандитами, які коїли злочини на російській території та чий методи можна було назвати лише середньовічними. Їхні дії також не обмежувалися Кавказом і періодичними терактами одразу за його межами. Чеченські злочинні угруповання активно діяли по всій країні, хоча було зрозуміло, що вони ніколи б не стали такими могутніми й небезпечними, якими були, без надійних «бізнес-партнерів» у Москві. Для більшості росіян військове придушення Чечні втілювало частину їхнього прагнення покінчити з чумою корупції та злочинності в містах, де вони жили.

Щодня нужденні росіяни читали про нових мільярдерів, що з'являлися завдяки вдалим оборудкам з урядом. Не треба ро-

зуміти, як працюють речі на кшталт приватизаційних ваучерів, позик під акції та фальшивих аукціонів, щоб усвідомити величезне шахрайство. Стурбована тим, що консерватори можуть згорнути реформи, реформаторська команда Єльцина на чолі з Гайдаром та Чубайсом почала з шаленою швидкістю розпродавати державне майно за абсурдно низькими цінами. Михайло Ходорковський та Борис Березовський, які вже були двома найбагатшими й найвпливовішими олігархами в Росії, придбали тоді свої величезні енергетичні компанії «Юкос» і «Сибнефть» за менш ніж 10 відсотків від їхньої реальної вартості.

Таке санкціоноване розкрадання тривало, звісно, і за Путіна, та триває й нині. Різниця лише в тому, що в 1990-х росіяни могли знайти про це інформацію. Медіа-ресурси належали різним політичним та бізнесовим групам, і хоча преса могла бути майже жовтою, вона принаймні висвітлювала позицію багатьох сторін, тому десь посередині простежувалася правда.

Іноді мене питають, чи був прихід Путіна неминучим. На це я відповідаю, що слід почати за десять років до того, як це ім'я стало відомим. Тоді, коли Єльцин зробив Путіна своїм беззаперечним спадкоємцем, росіяни вимагали стабільності й шукали крутого хлопця, який міг би протистояти злочинцям і західним впливам, що, як їм казали, загрожують країні та їхнім пенсіям. Щоб запобігти приходу до влади Путіна або *когось, схожого на нього*, у 1990-ті, потрібен був зовсім інший підхід із меншим умиротворенням Єльцина та його оточення та сильнішою підтримкою демократичних інституцій.

З наближенням виборів я схилявся до того, що безликий технократ на кшталт Путіна може бути якраз тим, кого тоді потребувала Росія. Я вірив, що російський уряд має випромінювати силу й упевненість у собі, а лише потім здобувати народну підтримку, потрібну для проходження крізь болючі економічні реформи. Після років розкрадання та відтоку капіталу було все важче й важче робити із Заходу цапа-відбувайла, звинувачуючи його в тому, як погано все йде. Рейтинг підтримки Єльцина знову впав, що стало ще однією причиною, чому він

та його прибічники-олігархи були готові знайти свіже обличчя для показу розчарованому народу Росії.

Вибухи житлових будинків, що налякали Росію у вересні, переконали навіть тих, хто вважав, що вона мала б дозволити Чечні піти своїм шляхом у 1991 році. У людей з'явилася думка, що чеченці заслужили на все, що потім отримали. Захоплення лікарні, підриви родичів солдатів — це були нелюдські акти, тому рукавички було скинуто. Громадськість вітала Путіна як свого нового гладіатора та насолоджувалася грубими, навіть вульгарними висловами, які він час від часу вживав, говорячи про те, що б зробив із тими, хто загрожуватиме Росії. «Ми будемо переслідувати терористів скрізь, — сказав він одного разу, — ...у туалеті спіймаємо, ми й у сортирі їх замочимо».

Це було справжнім перетворенням для сіренького закулісного бюрократа, який тримався лише на поспіхом опублікованій до передвиборчої кампанії біографії, де підкреслювалося його знедолене й важке дитинство, та на репутації крутого хлопця, а не хоч якій-небудь підготовці до проведення політичних реформ. І ця безликість була не випадковою. Перевага бути безликим полягала в тому, що головний прибічник Єльцина та головний змовник Борис Березовський міг використати будь-яке обличчя, що було потрібне.

Нам довелося спостерігати, як далеко можуть зайти Єльцин, Путін та їхні прибічники, щоб гарантувати обрання Путіна, коли ввечері 22 вересня в місті Рязань міліція перешкодила тому, що мало б стати п'ятим вибухом житлового будинку за місяць. Викликані місцевим мешканцем міліціонери не встигли зловити винних, але знайшли в підвалі три наповнені білим порошком п'ятдесятикілограмові мішки з-під цукру з приєднаним до них детонатором. Проведений наступного ранку хімічний аналіз показав, що це гексоген — та сама військова вибухівка, яку використовували в усіх попередніх вибухах.

А вже ввечері 23-го Путін зробив по телебаченню заяву, у якій хвалив місцеву міліцію та пильних громадян, які запобігли катастрофі. Він також коротко зауважив щодо продовження

повітряних ударів проти Грозного. Не було нічого, що могло суперечити драматичним новинам про зірваний терористичний акт у Рязані. А наступного дня сталося щось неймовірне. Директор ФСБ Микола Патрушев зробив заяву, у якій говорилося, що закладання бомби в рязанському підвалі було «навчанням» для перевірки пильності місцевих сил безпеки та мешканців! Він сказав, що там не було ніякої вибухівки, а мішки з-під цукру були справді наповнені цукром, а не гексогеном.

Ця фантастична історія знадобилася тому, що міліція й місцеве управління ФСБ у Рязані виявили та викрили надмірну участь ФСБ у спробі підризу. Адже в той вечір були відстежені підозрілі телефонні розмови зі штаб-квартирою ФСБ у Москві. Двоє заарештованих мали при собі посвідчення ФСБ і були звільнені з-під арешту за зверненням високопосадовця з Москви. Патрушев явно намагався приховати сліди діяльності своїх підлеглих, але в його історії було забагато прогалин.

Пригадаймо лише найочевиднішу суперечність, доступну на той час: якщо мішки були наповнені цукром, чому аналіз на місці показав гексоген та чому ФСБ швидко забрала мішки в Москву для подальшої перевірки, якщо вони знали, що то цукор? Поступово було зібрано достатньо доказів та нестиковок, щоб перетворити жакливу теорію змови про агентів у російському уряді, які масово вбивають людей із політичною метою, на справу, яку дуже важко спростувати, спираючись на факти. Наприклад, з'явилися дані про те, що деякі солдати з розташованої неподалік частини раніше спотикалися об мішки з-під цукру з «дивною речовиною», що виявилася гексогеном.

Колишній агент ФСБ Олександр Литвиненко на основі глибокого розслідування й аналізу цієї справи створив приголомшливу книгу «ФСБ підриває Росію». Пізніше, у 2006 році, того самого Литвиненка, який став запеклим критиком Путіна, було вбито в Лондоні рідкісною радіоактивною речовиною — полонієм-210. Незалежний слідчий ФСБ у цій справі Михайло Тrepашкін був заарештований за тиждень до початку слухань та ув'язнений на чотири роки. 2000 року російська Дума двічі

відхилила законопроекти про парламентське розслідування подій у Рязані. Усі докази та внутрішні документи щодо цього були потім закриті на підставі грифу таємності на сімдесят п'ять років. Хоча я й припускаю, що в більшості народжених у тоталітарній державі могла розвинутися здорова параноя, та все це здається надмірною реакцією як на три мішки цукру.

Звичайно, уряд спростовував будь-яке припущення, що вибухи були спеціальною операцією «під чужим прапором» із заподіянням шкоди самим собі, щоб посіяти в людях страх та ненависть. Щоправда, на той час ця теорія не набула великої популярності всередині Росії, адже сама думка про це була надто жакливою. 2000 року ідея, що уряд здатен на масові вбивства своїх людей, була надто шокуючою. Але на 2002 рік 40 відсотків росіян уже вірили, що до вибухів житлових будинків були причетні сили безпеки. Тоді ми мали вже більше інформації про рязанську справу та, що більш важливо, про Володимира Путіна. Підозра, що режим Путіна не має алергії на кров росіян, підтвердилася появою даних про масштаб руйнувань у Чечні, а потім і жорстоким втручанням уряду в ситуаціях із заручниками «Норд-Осту» та Беслана у 2002 та 2004 роках.

Схожа ситуація була й на Заході: хоча повідомляли про величезні невідповідності в офіційній версії подій у Рязані, ніхто просто не хотів чути правду. Це типова позиція для зручного боягузтва. Якщо ви визнаєте жакливу правду, то маєте діяти, тому простіше ігнорувати факти, прикидатися, що вони є «суперечливими», та казати, що ви «занепокоєні» цими «голосливими твердженнями». Цей фарс особливо доречний, коли ви почуваєтеся зобов'язаними удавати, що винний є вашим союзником і діє з найкращими намірами. Наприклад, європейські держави все ще не бажають визнати, що Путін оголосив війну в Україні. Навіть коли російські військові, без сумніву, збили цивільний авіалайнер над окупованою Східною Україною, представники ЄС, здається, ладні заперечувати провину Росії, як це роблять і самі росіяни. Адже, повторюся, якби вони визнали правду, то мали б діяти, а діяти ніхто не хоче.

І тому популярність Путіна продовжувала зростати. До жовтня 1999 року він уже випереджав надію опозиції Євгенія Примакова (одного з найбільш вдалих із багатьох колишніх прем'єр-міністрів Єльцина), був підтриманий Комуністичною партією та впливовим мером Москви Юрієм Лужковим. Вибори були призначені на червень, але Путіну не довелося довго чекати, перш ніж сісти в президентське крісло.

Проте спочатку були ще парламентські вибори в грудні, і на той час склалося відчуття, що росіяни вперше прийшли на виборчі дільниці так, як це робили в інших демократичних країнах: просто проголосувати за кандидатів, які найкраще уособлювали їхні погляди. Усі попередні вибори відбувалися в атмосфері кризи, особливо відчайдушна битва Єльцина за збереження влади 1996-го. Новосформований блок «Єдинство», зібраний урядом лише трьома місяцями раніше та схвалений Путіним, почувався цілком добре; достатньо добре, щоб завадити контролювати Думу комуністам.

Я відчував оптимізм, ґрунтований на порівняно нормальній картині виборів. У перегонах лідирували ефективні та дорогі політичні кампанії, відомі особистості й чинні члени Думи, а громадськість демонструвала здоровий консерватизм, обираючи вже знайомих чортів. Як я жартував тоді, поява агресивної теле-реклами й наклепів показувала, що ми, росіяни, швидко вчимося жити за американськими стандартами виборчої кампанії.

Мене непокоїло те, що Захід усе ще не показував ознак розробки тривалої стратегії щодо Росії. Збирався він поводитися з російським народом, як із дорослими людьми, здатними почути болючу правду, чи, може, західні лідери й далі говоритимуть через наші голови? Допомога й розуміння щодо Чечні були важливими, але не за рахунок примирення з антидемократичними практиками та просто-таки епічною корупцією.

Жахливі проблеми Росії не збиралися нікуди зникати за одну ніч. Як і більшість спостерігачів усередині та ззовні Росії, мене передусім хвилювали вже звичні небезпеки: корупція,

неефективність і бюрократія, що ускладнювали просування вперед будь-якого уряду. Незважаючи на сподівання, що більш темні, більш ідеологічні виклики залишилися позаду, через кілька днів після виборів я натякнув на свої сумніви в статті для «Волл-Стрит Джорнал». Я писав: «Немає жодних гарантій, що націоналізм вдасться взяти під контроль і він не підніметься настільки, щоб затьмарити ліберальні реформи. Кадебістські корені пана Путіна та сильна військова підтримка можуть легко виявитися зобов'язаннями, подолати які буде надто важко».

Як виявилось, я був наполовину правий за кожним пунктом. Спочатку Путін відмовився від ліберальних реформ, просто викинув їх за ворота. Після цього він лише відроджував націоналізм як політичний інструмент, коли це служило його меті. Військові більше не були таким чинником політики, як протягом тривалого часу раніше, а кадебістські корені Путіна стали якраз тим, що визначало майбутнє його самого та Росії.

Після вибухів житлових будинків, що роздмухали полум'я помсти, наступ на Чечню набрав сили. У грудні почалась облога Грозного, що тривала два місяці. Коли все було скінчено, приїжджі журналісти могли описати чеченську столицю лише як місце, що виглядало гірше за Берлін у 1945-му. Там не залишилося жодного цілого будинку, що у 2003 році дало Грозному сумнівний титул ООН «найбільш зруйнованого міста на землі».

Наслідки для людей були не кращими. По всьому регіону були розсіяні біженці, які жили в просто неможливих умовах. Російські війська ув'язнювали людей без суду й слідства. Тортури й убивства полонених були звичайним явищем. За словами надзвичайно хороброї російської журналістки Анни Політковської, яка щомісяця відвідувала Чечню під час другої війни, події там були «чіткою, очевидною, неймовірною всесвітньою зрадою людських цінностей. Декларація прав людини, протримавшись трохи більш ніж півстоліття, зійшла нанівець у другу чеченську війну».

Це було підтверджено, коли Європейський суд із прав людини почав видавати постанови проти російського уряду на

НАРОДЖЕНИЙ НА КРОВІ

користь окремих родин із багатьох тисяч чеченців, які зазнали тортур або й узагалі зникли після арешту.

Коли Політковська не перебувала в Чечні, документуючи особисті розповіді родин, роз'єднаних насильством і злочинами російських військових, або готуючи репортажі для «Новой газеты», вона їздила по всьому світу в пошуках активної підтримки міжнародними гуманітарними місіями, якої так і не знайшла. Після довгих років під страхом смерті в горах, переслідувань і погроз з усіх можливих напрямків Політковська була застрелена в під'їзді свого будинку в Москві 7 жовтня 2006 року, у день народження Володимира Путіна.

У травні 2000 року федеральне управління Чечнею було скасоване, коли президент Путін увів там своє пряме правління. Після призначення головою місцевого уряду Ахмата Кадірова боротьба продовжилася й продовжуватиметься у вигляді партизанських дій іще багато років. По всій країні відбуватимуться великі та малі теракти чеченських угруповань. І навіть після того, як насильство зменшиться до «прийнятного» рівня, світ усе ще облітатимуть відлуння того, що Росія зробила в Чечні. Головним експортом Чечні стали добре треновані й озброєні радикально налаштовані бойовики й терористи.

Так, я не помилюся, написавши «президент» Путін. Його інавгурація відбулася 7 травня 2000 року, за місяць до призначення дати проведення виборів. Єльцин витяг із рукава ще один сюрприз, несподівано пішовши у відставку 31 грудня 1999 року, зробивши Путіна виконувачем обов'язків президента та вимагаючи проведення виборів у тримісячний термін. Путін негайно подбав про найважливішу справу, забезпечивши безпеку й добробут Бориса Єльцина та його сім'ї. У той день, коли Путін вступив на посаду, був підписаний указ, що гарантував Єльцину та всім його родичам свободу від переслідувань. Це вказує на реальну причину вибору Єльциним свого наступника — самозбереження.

ПОЖИТТЄВИЙ ПРЕЗИДЕНТ

Несподіваний злет Путіна до виконувача обов'язків президента зняв будь-які сумніви, що ще лишалися щодо майбутнього результату виборів. Він не лише протягом трьох місяців буде найпомітнішою й найвпливовішою особою в Росії з підтримкою всього державного апарату, але й вибори пройдуть на три місяці раніше, ніж їх очікували. Увесь час до голосування 26 березня Путін постійно з'являвся на телеекранах, хоча й за одним винятком. Продовжуючи традицію Єльцина, він відмовився брати участь у будь-яких дебатах з іншими кандидатами.

Путін переміг, набравши 53,4 відсотка голосів, майже удвічі перевищивши результат Зюганова та уникнувши проблем, що могли початися, якби він не отримав більшості вже в першому турі. У ніч виборів я спостерігав за появою результатів по телебаченню разом із кількома американськими гостями, яким було цікаво побачити початок пост'єльцинської доби. Одним із них був конгресмен із Каліфорнії Кріс Кокс, який на той час уже став полум'яним адвокатом російської демократії та двосторонніх відносин, а також моїм особистим другом. Іншими моїми гостями того вечора були Джеймс Вулсі, колишній директор ЦРУ часів Білла Клінтона, та Олександр Гейг, перший державний секретар Рональда Рейгана. Я пам'ятаю, як уважно слідував тієї ночі за цифрами Путіна. Вони стабільно

трималися на рівні близько 47 відсотків, коли менш ніж за годину підскочили до 53 відсотків і потім уже не коливалися. Для Путіна було б дуже незручно, якби довелося проходити другий тур. Він був Обранцем, і час для невпевненості вийшов.

Це не означає, що Путін тоді не зміг би виграти абсолютно чесні вибори. Він би зміг. Люди були знервовані й прагнули стабільності та сили — якраз того, що обіцяв їм Путін. Різні ліберальні реформаторські групи, особливо партія «Яблоко» Григорія Явлінського, за якого голосував я, були зведені практично до ролі сторонніх спостерігачів. Більшості росіян і не спадало на думку, що більша централізація влади може призвести до втрати громадянських свобод. Ми все ще мали здебільшого вільні медіа з програмами, що відкрито критикували наших політиків та їхні ідеї. Блискуче сатиричне лялькове шоу «Куклы» роками не давало спокою Єльцину на НТВ. Уряд іще не був священною коровою, якою він невдовзі стане.

При цьому боротьба з тероризмом та фізична безпека були не єдиними пріоритетами виборців. Усі ще добре пам'ятали крах фінансової системи 1998 року. Хоча він був відносно нетривалим й у 2000-му економіка відновилася, досягнувши найвищого в історії зростання ВВП — понад 10 відсотків, у людей були серйозні побоювання щодо довіри банкам та іншим фінансовим установам, особливо через їхніх власників.

Олігархи, які стали просто неймовірно багатими в 1990-х, під час союзу з Єльциним, в очах громадськості були обличчям корупції, яке просто бісило пересічних росіян. Ми бачили їх на телебаченні та в газетах, обурювалися їхніми демонстративними статками, тоді як їхні бандити й охоронці влаштовували справжні битви на вулицях Москви. Кампанія під знаком «Закон і порядок» є одним із найстаріших кліше в історії виборів, але в Росії 2000 року вона мала реальну віддачу.

Іншою складовою настроїв на вулицях Росії була ностальгія за Радянським Союзом. Не за комунізмом, а за примарним відчуттям якоїсь втрати. Це важко пояснити, але 1990-ті роки не змогли поставити перед людьми нову мету, яка б замінила

це відчуття втрати, та не змогли забезпечити достатнє процвітання, щоб відволікти росіян від думок про минуле. Тому Путін і підтримувана ним атмосфера жалю за СРСР були якраз тим, чого потребував народ. Невеличке, проте важливе уточнення: росіяни насправді не хотіли повернення в радянські часи, вони просто не хотіли погано про них згадувати.

Прийшовши до влади, Путін здебільшого здавався незаплямованим корупцією та фінансовою руїною, що асоціювалися з адміністрацією Єльцина. Фінансова криза 1998-го змусила Єльцина навести в домі лад, і разом із поганим він повимітав і гарне. Команда економічних реформ на чолі з Анатолієм Чубайсом була просто-таки демонізована, іноді справедливо, а іноді не дуже. Чистка торкнулася також молодого єльциніста з команди Чубайса — Бориса Немцова. Колись Єльцин збирався зробити його своїм наступником, і надалі Немцов став одним із найсильніших голосів опозиції до згортання Путіним демократії в Росії. Ми з Борисом багато років тісно співпрацювали в антипутінському опозиційному русі, тому я вжахнувся, але не здивувався його вбивству в Москві 27 лютого 2015 року.

Потреби Бориса Єльцина були значно більш особистими. Навколо нього й членів його сім'ї виникало все більше звинувачень у корупції, причому не просто «родини», як називали ближнє коло олігархів та радників, а його справжніх родичів. Пертурбації в уряді 1998 року стривожили Єльцина й змусили його відчути свою вразливість. Річ була в тім, що, перш ніж він це усвідомив, у Думі набрали сили прихильники імпічменту, які поступово замінили в кріслі прем'єр-міністра Чорномірдіна на Примакова. Єльцину був потрібен наступник на президентській посаді, який був би вдячним і лояльним до нього, не мав своїх власних виборців та був би достатньо сильним, аби протистояти ворогам Єльцина, якщо ті візьмуться за нього.

Молодша донька Єльцина Тетяна була також його близьким радником і основною силою за тронем в останні роки каденції. Саме їй приписують вплив на батька щодо вибору Путіна. Тут спіраль історії переносить нас у 1933 рік, коли хворого прези-

дента Німеччини Пауля фон Гінденбурга син Оскар переконав призначити канцлером Адольфа Гітлера. І через лічені години після смерті фон Гінденбурга в 1934-му Гітлер очолив одразу дві гілки державної влади. За іронією долі, у своєму блізі у 2010-му Тетяна Юмашева (прізвище доньки Єльцина в шлюбі) стисло й обережно спробувала захистити свого батька та його спадок від спроб путінського режиму переписати історію 1990-х.

В іншому пакт про ненапад між Путіним та «родиною» тримався дуже добре. Фактично я вважаю, що Путін був обережним щодо повного руйнування російської демократії до самої смерті Єльцина. Незважаючи на всі свої вади й гріхи, Єльцин був справжнім борцем за свободу. Якби він відчув себе зобов'язаним засудити диктаторські маневри Путіна, це могло мати реальне відлуння, що докотилося б до виборів 2008-го. Але після смерті Єльцина 23 квітня 2007 року Путін явно вже не відчував жодних обмежень.

Єльцин заслуговує на те, щоб його пам'ятали не лише за пияцтво й виступ на танку під час спроби серпневого путчу. У грудні 1991 року західний світ із глибокою підозрою спостерігав, як Михайло Горбачов був змушений скласти свої повноваження президента СРСР. Мало хто тоді вірив, що Єльцин очолить революцію, яка врешті змете комуністичні установи та розвалить радянську імперію. Проте саме Єльцин, а не Горбачов вивів Росію із задзеркалля на сонячне світло. А потім, протягом болючого перехідного періоду, росіяни поступово втрачали ілюзії щодо осяйного майбутнього, що чекає на них просто за рогом. Корупція, бідність, злочинність і війна на Північному Кавказі робили щоденне життя в Росії доволі огидним, і основну провину за це люди покладали на Єльцина.

Але хто б зумів знайти простий шлях назовні наприкінці 1991 року, коли розпався Радянський Союз і єдиним важливим питанням було виживання як російської держави, так і її народу загалом? Таранної сили Єльцина виявилось достатньо, щоб зруйнувати в'язницю минулого, але йому не вистачило підготовки й креативності, щоб спроектувати палац майбутнього.

Попри всі виклики, у 2000 році росіяни жили в тій самій системі координат, що й решта цивілізованого світу, міряючи успіхи та невдачі свого життя за тими самими стандартами. Як і багато моїх співвітчизників, я завжди підтримував Єльцина й голосував за нього з великими очікуваннями з 1989-го до 1993-го року й тяжкими почуттями в 1994-му та 1996-му, коли єдиною його великою чеснотою залишилося стояння на заваді комуністичному реваншизму.

Розчарування росіян в останні два роки його перебування при владі зростало через нездатність Єльцина провести необхідні реформи та викорінити корупцію з політичного й економічного життя Росії. Але, відверто кажучи, ми не мали жодної реальної альтернативи. Оцінюючи плюси й мінуси правління Єльцина, хтось може сказати, що він не зумів видалити з російського ґрунту сім'я комунізму та КДБ, але принаймні не давав їм проростати на його очах.

Сьогодні Ленін усе ще лежить у мавзолеї на Красній площі, а дві заборони Комуністичної партії (у 1991 та 1993 роках), яка продовжує влаштовувати марші під знаменами Леніна й Сталіна, виявилися тимчасовими. Як завзятий антикомуніст, я був би останнім, хто виправдовує таку м'якість щодо залишків кримінальної радянської держави. Тим не менш я розумію, що Єльцину було нелегко завдати останнього удару по режиму, який підніс його на верхівку номенклатури.

Схоже на те, що найважливішою річчю, яку зробив Єльцин, було те, чого він не зробив, коли прийшов до влади. Після того, як у жовтні 1993 року були перегорнуті найчорніші сторінки посткомуністичної російської історії, та після кількох кривавих днів у Москві Єльцин відмовився зробити те, що майже безумовно зробили б його опоненти, — знищити іншу сторону. Уперше за всю російську історію новий правитель не розігнав переможених, щоб посилили свій контроль. Навіть більше: поступово вони взагалі були залучені до політичного процесу. Єльцин лише оголосив дострокові вибори й прийняв неза-
лежний парламент.

Ніде й ніколи ще такого не було, щоб професійний бюрократ буквально вистрибнув на передній край, озброєний прагненням руйнувати бар'єри та відчиняти двері, що були замкнені так довго. І все одно непослідовність Єльцина була безмежною. Він дозволив регіональним лідерам мати більше влади, але потім поринув у трагічну війну в Чечні. Він розпочав битву проти особливих привілеїв для еліти, але потім відкрив шлюзи олігархам для розкрадання країни. Сприяв вільним і чесним виборам, але врешті не міг допустити, щоб верховна влада здійснювалася через волевиявлення народу.

Було зрозуміло, що Єльцин не зможе лишитися при владі внаслідок чесних виборів і без зловживань. З цієї точки зору поліцейська держава Путіна була визначена наперед. Путін мав лише слідувати своїм інстинктам і плисти за течією. Єльцин провалив заключний та найважливіший тест. Крихкі демократичні структури, які він дозволив сформувати, не змогли пережити його власну потребу у владі й безпеці. Він не зумів створити стійкі інституції. Структури та свободи, що покладалися на його керівництво, існували лише тому, що він їм це дозволяв. У такої системи не було жодного шансу витримати відхід правителя, який її створив.

Найгірше, що його крах отруїв свідомість російського народу, налаштувавши людей проти того, що вони помилково вважали неконтрольованим капіталізмом і демократією. Олігархи, які дорвалися до влади, вичавили з людей усе добре. Росіяни не бачили жодних переваг у, здавалося б, чудових виборах та вільному ринку. Нова правляча еліта була сформована з числа старих бюрократів і нових технократів, яких об'єднувала байдужість до цінностей ліберальної демократії. Боротьба між ними наприкінці 1990-х років за визначення наступника Єльцина могла завершитися інакше, але демократія програла б у будь-якому разі. Вони швидко визнали, що вибори й вільні ЗМІ можуть лише загрожувати їхньому захопленню влади. Тому те, що відібраний Єльциним наступник вийшов із КДБ, абсолютно не було збігом.

Утрачені можливості були неминучими, зважаючи на масштаб змін та проблем, що постали перед Єльциним. Усе ще рано аналізувати, що він міг би зробити краще, але доволі просто порівняти, як усе змінилося з того часу, коли у 2000 році до влади прийшов Путін. Раніше в країні був хаос, але Єльцин ніколи не утискав свободу особистості. Путін же побудував усе своє президентство на протиставленні рокам правління Єльцина, у чому досяг значних успіхів. Уряд у повному складі перейшов під прямий контроль президента. Парламент колись двічі намагався оголосити імпічмент Єльцину, а тепер перетворився на ляльковий театр. Корупція олігархів проникла в стіни Кремля, де розрослася до приголомшливих розмірів. ЗМІ, що раніше могли вільно критикувати Єльцина, сьогодні повністю перебувають на службі в путінській адміністрації. Найбільші зміни ми бачимо в економіці. Там, звісно, простежується значне зростання, але людям від того не набагато легше. Хоча під час правління Путіна ціна на нафту виросла з 10 до більш ніж 100 доларів за барель, навіть за таких нечуваних енергетичних статків пересічний росіянин не бачить великого покращення стандартів свого життя.

Борис Єльцин мав забагато вад як для однієї людини, але він був справжньою людиною. У його плоті та крові були чесноти та пороки. Ми ж поміняли його на тінь людини, яка прагне лише тримати нас усіх у вічній темряві. Довгі черги росіян, які прийшли попрощатися з Єльциним у труні та віддати данину пошани в московському соборі, продемонстрували, що, попри багато невдач, люди відчували в його спробах можливість змін на краще. Це є повною протилежністю тому, що ми отримали в особі єльцинського наступника.

Після п'ятнадцяти років правління Володимира Путіна в Росії все ще існує напроцуд велике коло експертів, які обговорюють його істинну природу. Деяких здогадок варто було очікувати, зважаючи на відсутність документів про більшу частину його попереднього життя, а також суперечливі відомості й біо-

графічні дані про нього і його кар'єру. Навіть автобіографічні твердження та інтерв'ю, здавалося, були покликані ще більше заплутати й дезінформувати, що вони зазвичай і робили.

Історія попереднього життя Путіна не є предметом мого інтересу або темою цієї книги. Вивченням труднощів його лєнінградського дитинства та спробами відокремити факти від вигадок у його біографії займалися люди, які вважають такі речі більш корисними, ніж вважаю їх я. Підозрюю, є багато того, про що ніколи не вдасться дізнатися, поки Путін при владі, якщо взагалі колись вдасться. Тому процитую лише кількох авторів, чії думки й аналіз я поважаю, та перейду одразу до часів правління Путіна. Російська журналістка Маша Гессен знає про Путіна стільки, скільки це взагалі можливо, та з прихильною їй різкістю описує його характер у своїй досить цікавій біографічній книзі 2012 року «Людина без обличчя»: *«Як і більшість радянських громадян його покоління, Путін ніколи не був політичним ідеалістом. Невідомо, чи вірили його батьки в комуністичне майбутнє для всього світу, в остаточний тріумф справедливості для пролетаріату чи в якісь інші ідеологічні кліше, що зносилися ще до часів дорослішання Путіна; сам він ніколи навіть не згадував про своє ставлення до цих ідеалів... Як і інші представники його покоління, Путін замінив віру в комунізм, що більше не здавалася слушною чи навіть можливою, сподіваннями на інституції. Він був відданим КДБ та імперії, якій КДБ служив та яку захищав, — СРСР».*

Нещодавно вийшла нова біографія, яку я ще не мав можливості по-справжньому вивчити, — книга Фіони Гілл та Кліффорда Гадді «Містер Путін: оперативник у Кремлі». Уривок на початку книги привернув мою увагу як проникливе пояснення поведінки Путіна протягом більшої частини його публічного життя. Воно добре збігається з моїм описом Путіна як гравця в покер, який є майстром прочитання та прорахунку подальших дій своїх супротивників. Зважайте на цей опис, коли ми перейдемо до обговорення того, що думали про Путіна інші світові лідери під час їхніх зустрічей. Вочевидь, те, що він хотів,

щоб вони думали: «Путін мені зацікавлений у представленні конкретної версії реальності, ніж у баченні, як інші реагують на цю інформацію. Для нього інші люди є учасниками гри, яку він веде. Він вибирає ввідні дані — вони реагують. Він оцінює. Їхня реакція на його ввідні говорить йому, ким вони його вважають — але, реагуючи, вони також говорять йому, ким є вони, чого вони хочуть, що їх турбує. Зі свого боку Володимир Путін відкриває у відповідь дуже мало. Насправді він проходить довгий, часто добре продуманий, шлях, аби прибрати інших учасників із дороги. За час свого перебування на посадах президента та прем'єр-міністра він примітив на себе тисячі різних масок. З 2000 року пан Путін остаточно став артистом міжнародних політичних вистав».

Я б ще додав, що під тиском останніх кількох років характер Путіна та його гра почали зливатися. Коли ж він був змушений переключатися з підлабузництва перед провідними демократичними країнами на лють проти них, щоб не втратити внутрішню підтримку, на поверхню виходив справжній Путін, а нашарування масок часом сповзало. І річ не лише в тому, що Путін не в змозі опиратися своїй природі, як скорпіон на спині в жаби, а й у тому, що йому дозволяють розвивати й задовольняти цю природу.

Це є остаточною відповіддю на запитання «Диктаторами народжуються чи стають?». Як і з більшістю питань щодо природи чи виховання, уся суть у коливанні рівнів балансу. 2000 року Путін іще не знав, що хоче бути диктатором. (На відміну від Гітлера та Сталіна, які ще з ранніх робіт і заяв дали зрозуміти свої мрії аж занадто чітко.) Інсайдерські розповіді з 1999 року навіть нашттовхують на думку, що Путін був стримований перспективою завчасної відставки Єльцина й піднесення його до президентства.

Інстинкт підказував Путіну пов'язати себе з владою та здобути владу для самого себе. Усе, що він не контролював, не заслуговувало на його довіру. Тому він вирішив спробувати контролювати все. На відміну від державного тоталітаризму

Радянського Союзу, що передав увесь контроль системі, Путін був націлений на тоталітаризм однієї особи — самого себе.

Коли у 2000 році Путін став президентом, його оточувало багато інших потужних сил. Влада всередині та ззовні стін Кремля все ще належала різним радникам Єльцина (зокрема його доньці) та олігархам. Серед них були багаторічний *eternel grise* — «сірий кардинал» Єльцина Борис Березовський, а також його колеги Олександр Волошин і Роман Абрамович. Березовський був знайомий із Путіним багато років та вважається саме тією людиною, яка підняла його з посади простого бюрократу до прем'єр-міністра.

Хоча єльцинські реформи суттєво послабили вплив Думи на президента, вона все ще була важливим фактором, який не можна повністю ігнорувати. Медіа відчували на собі значний вплив уряду, але залишалося все ще багато альтернатив, тому політичні репортажі, хоча й були упереджені та різкі, не обмежувалися.

Оскільки я вже часто нав'язував свої передбачення, маю приділити трохи часу й своїм помилкам. Через два дні після вступу Путіна на посаду я виступив із панегіриком каденції Єльцина та спробував задати оптимістичний тон щодо майбутнього під владою Путіна. У моїй передовій статті у «Волл-Стрит Джорнал» від 3 січня 2000 року навіть не згадане кадебістське минуле Путіна чи жаклиний стан прав людини в Чечні. Я зосередився на спадку Єльцина та на складності будь-яких передбачень через усе ще невідомість Путіна широкому загалу. Окрім того, як усі патріоти, я прагнув найкращого для моєї країни. Іноземна підтримка та інвестиції були все ще дуже важливими для Росії, на що я, безумовно, зважав, коли писав ті рядки для газети. Отже, я відзначив: *«Переконаний, що Єльцин щиро вірив у необхідність зробити Росію повноцінною демократичною державою та хотів бути певним, що нова сильна особистість у Кремлі буде в змозі захистити дорожочінні демократичні реформи. Лише час покаже, чи зможе Путін бути гарним президентом. Але вже сьогодні ми можемо стверджувати, що за цих*

умов Єльцин поставив на правильну конячку... Напрошується запитання: «Як команда Путіна впорається зі зростанням економічних проблем у Росії?» — але, без сумніву, вони шукатимуть рішення в окреслених Єльциним конституційних межах. Таким чином вони сприятимуть кінцевому історичному тріумфу першого президента Росії».

Звісно, виявилось, що Єльцин хотів, аби сильна особистість у Кремлі захистила не дорогоцінні демократичні реформи, а статки, накопичені ним, його родичами й помічниками. І я просто не міг уявити, що самі конституційні межі стануть об'єктом такого швидкого й такого грубого наступу. Як і більшість людей, я уявляв, що Путін просуватиме свою власну команду й буде більш дисциплінованим за Єльцина, а не те, що він одразу поведе всю країну назад до тоталітаризму.

Тут ми підійшли до сил за межами Росії, західних адміністрацій та інвесторів, які наприкінці десятиліття практично опустили руки щодо Росії. Замість того, щоб застосувати свій значний вплив для повернення реформ і демократичних інституцій, провідні держави вільного світу обмежили свої інвестиції ядерним роззброєнням та іншою порівняно простою співпрацею. Хоч ви вже мали зрозуміти, що я не підтримую міф про російське приниження, якщо Захід справді мав інтерес щодо майбутнього Росії, то можна було б зробити значно більше.

Учасником і свідком багатьох подій навколо спроб реформувати та відновити російську економіку в пострадянські роки був Джордж Сорос. Його інвестиційний фонд став таким самим важливим чинником у багатьох відношеннях, як і Міжнародний валютний фонд. Він також був дуже розчарований слабкою та лицемірною політикою взаємодії Заходу наприкінці 1990-х. Ще до того часу, як Путін став президентом, Сорос уже бачив, що буде далі. Значно раніше за більшість оглядачів він зрозумів, куди Путін поведе країну. У лютому 2000 року цей відомий інвестор написав статтю для газети «Московские новости». Більша її частина була присвячена опису королівської битви за лаштунками великої політики між Чубайсом і Березовським та

критиці Заходу за те, що він вважав нездатністю адекватно підтримати Росію. Між іншим, він сказав про майбутнє нового режиму Путіна таке: *«Але держава, побудована Путіним, навряд чи базуватиметься на принципах відкритого суспільства. Вона й далі використовуватиме відчуття страху, що з'явилося після вибухів житлових будинків. Ця держава намагатиметься встановити свою владу над приватним життям та боротиметься за світову першість Росії. Вона буде авторитарною та націоналістичною. Неможливо передбачити розвиток подій, але зрозуміло також, що ця перспектива наближається й що уникнути її можна було б, якби західне вільне суспільство саме дотримувалося своїх принципів».*

Коли йдеться про правильне розуміння Путіна, причому найбільш раннє, то основні лаври слід віддати Андрію Піонтковському. Один із найгостріших розумів у політичному аналізі, Андрій також має один із найгостріших язиків. У січні 2000 року він назвав путінізм «найвищою та заключною стадією бандитського капіталізму», а також *coup de grâce* — «ударом милості» по голові російського народу. Стаття, написана ним у лютому 2000 року для «Раша Джорнел», заслуговує на безсмертя за дуже чітке бачення того, чого більшість із нас тільки боялася. Він починає цю статтю випадком на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, коли його потішило спостереження за дискусійною панеллю російських посадовців, де ті намагалися відповісти на запитання «Хто такий Путін?»: *«Поважне панство, яке в коридорах було по-діловому агресивним, просуваючи свій продукт під торговельною маркою «Володимир Путін, наступний президент Росії», було роззублене — жоден із них не хотів виступати на публіці або вони просто не наслідувалися виступати. Це було так, неначе йшлося про мерця — «про нього говорять або добре, або нічого». Але ж Путін був дуже навіть живий і політично забіякуватий».*

Далі Піонтковський розповідає, як він сам відповів на це запитання на своїй дискусійній панелі наступного дня. Як завжди, Андрій не забарився з ударами: *«Моя відповідь їм була*

такою: “Не робіть вигляд, що ви не знаєте, хто такий Путін”. Ви просто не готові зазирнути правді у вічі. Я знаю про Путіна не більше за вас. Але того, що я знаю, достатньо для мене, щоб скласти своє судження як пересічного російського виборця про цього претендента на президентську посаду — що ця людина є небезпечною для моєї країни та для світу.

Це людина, яка продемонструвала повну зневагу до людського життя, цинізм і лицемірство, а також готовність скористатися війною та загибеллю тисяч російських солдатів і невинних цивільних як інструментом піару в його виборчій кампанії. Це людина, яка підняла тост на річницю дня народження Сталіна, відновила табличку в пам'ять про колишнього голову КДБ Юрія Андропова на її місці на стіні штаб-квартири Федеральної служби безпеки на Луб'янці та мріє побачити, як у центрі Москви знову постане пам'ятник м'яснику Феліксу Дзержинському, засновнику радянської таємної поліції».

Після цього Піонтковський послався на долю журналіста Андрія Бабицького, якого викрали російські військові в Чечні та якого пізніше Путін особисто звинуватив у зраді за репортажі, що здалися йому надто співчутливими до чеченських бойовиків. Стаття закінчувалася такими словами: «Ця гра також сповнена політичної значущості. Не лише Бабицького катують у фільтраційних таборах. Нас усіх тримають в одному величезному фільтраційному таборі за воротами Чудового Нового Світу Путіна-Штазі. Вони перевіряють нашу готовність до цього світу, який на нас чекає. Скільки ми зможемо мовчки проковтнути? Як швидко та як легко нас зламати? Тих, хто не пройде відсів, безжально відкинуть як брак.

Не питайте мене, хто такий Путін. І не питайте мене, по кому дзвонить Путін. Він дзвонить по трійках».

2005 року бюст Фелікса Дзержинського було повернуто на його старе місце на задньому подвір'ї Головного управління МВС Росії в Москві, на Петрівці, 38. Великий пам'ятник йому на Луб'янській площі, урочисто скинутий у 1991-му, ще чекає на своє повернення.

Після інавгурації 7 травня 2000 року Путін зіштовхнувся з низкою зовнішніх впливів, не кажучи вже про хитку економіку й незакінчену війну в Чечні. З приголомшливим зосередженням він негайно почав роботу, щоб приборкати або знищити всіх та все, що могло обмежити його владу. Його першим указом було забезпечити захист Єльцину, як, поза жодними сумнівами, і було обіцяно. Ті ж, що слідували один за одним у наступні кілька днів, були спрямовані або на зміцнення армії, або на ліквідацію російських демократичних інституцій.

Олігархи, які були на неправильному боці боротьби за владу, швидко відчули на собі, що означало для Путіна програти. Володимир Гусинський, — медіа-барон, чий НТВ був першим незалежним телеканалом у Росії, — уважався надто близьким до мера Москви Юрія Лужкова, чії президентські амбіції він фінансував. Гусинського визнали ненадійним та потенційно небезпечним для Путіна, і наслідки не змусили на себе чекати. За лічені дні після приходу Путіна на президентську посаду медіа-компанія Гусинського була захоплена силовиками. У червні Гусинський був заарештований за надуманим звинуваченням та провів три дні у в'язниці. Звільнений під заставу, він утік в Іспанію, де пізніше того ж року був ненадовго заарештований за ордером Інтерполу, виписаним на прохання російського уряду. (Один із перших прикладів такої тактики — зловживання міжнародними інституціями з метою політичного переслідування.) Урешті-решт медіа-активи Гусинського перейшли у власність держави як штрафна форма ренаціоналізації, що пізніше також стане звичною схемою.

Березовський протримався не набагато довше. Будучи також депутатом Думи, він опублікував листа проти запропонованих Путіним законів, що зменшували повноваження регіональних губернаторів і підпорядковували їх владі центрального уряду. У листі він називав це загрозою російській демократії, що, звісно, було щирою правдою. Через шість тижнів, 17 липня, Березовський вийшов зі складу парламенту начебто на знак протесту щодо просування Путіним антидемократичного

законодавства. Після обмінів критикою й погрозами в ЗМІ у жовтні федеральні слідчі поновили проти Березовського розслідування старої справи про шахрайство. Йому вистачило цього єдиного натяку триматися подалі від Росії, що він і зробив, оселившись із часом у Лондоні. Як і в Гусинського, у Березовського відібрали залишки російських активів або змусили продати їх олігархам із вищим рейтингом лояльності.

Можливо, Путін просто вирішив, що Березовський є надто впливовим і надто розумним, аби тримати його поруч. Цей олігарх знав, де поховано багато таємниць, адже чимало з них він поховав сам. Також Березовський контролював кілька дуже цінних об'єктів: нафтову компанію «Сибнефть» та телеканал ОРТ, який пізніше став відомий як Перший канал. Путін швидко усвідомив, що ефективніше контролювати ЗМІ повністю, ніж цензурувати їх, тому й усунув посередника.

Медіа-ресурси активно переходили у власність сил, дружніх до Путіна та його найближчих помічників. При цьому так звана «м'яка цензура» супроводжувалася більш звичними явищами на кшталт переліків небажаних імен і заборонених тем. Влада ЗМІ була централізована тим самим чином, що й політична влада, і з тією самою метою — розкрадання країни без народних повстань. Корупція доби Єльцина врзалася в колективну пам'ять Росії лише тому, що ми дізнавалися про неї з тогочасної преси. У 1990-х роках олігархи-конкуренти вели одне проти одного у своїх ЗМІ справжні війни. Це не була чесна чи гідна боротьба, але більшість фактів впливала на поверхню й тисячі чесних журналістів працювали над тим, щоб донести правду до російської громадськості.

Путінська одержимість ЗМІ перелилася через край після нещасливого випадку, коли в Баренцовому морі в серпні затонув атомний підводний човен «Курськ». Загинуло сто вісімнадцять моряків, причому двадцять три з них — після того, як уникли перших вибухів і трималися ще години, а може, і довше, в ізольованих відсіках, очікуючи на порятунок, що прийшов лише через багато днів. Випущений у 1994 році

«Курськ» був гордістю російського флоту і, як свого часу «Титанік», його вважали «непотоплюваним». Через скорочення бюджету активність човна була дуже невеликою, та й ремонти — незначними, як і скрізь тоді в армії. Погана підготовка екіпажу та зношене обладнання призвели до аварії, коли на борту вибухнула застаріла торпеда, поховавши човен під сотнею метрів крижаної води.

Путін тоді перебував у відпустці в Сочі, де й вирішив залишитися під час тих трагічних подій. І схоже на те, що він не зробив геть нічого, аби врятувати людей із пастки, на яку перетворився «Курськ». Але, без сумніву, він міг це зробити. Путін без жодних розмов прийняв твердження флоту, що порятунок іде. Пізніше він визнав, що з його боку виглядало дуже негарно відпочивати на Чорному морі, поки аварію не ліквідовано. Близько тижня ніхто не міг точно сказати, чи є ще там живі. У телевізійних репортажах показували то збожеволілих від горя родичів моряків на військово-морській базі у Видяєво, то президентські шашлики в Сочі. При цьому ВМФ Росії відмовився від пропозицій допомоги, що негайно надійшли від Сполучених Штатів, Франції, Німеччини, Норвегії та інших країн.

Лише через п'ять днів, після численних безрезультатних російських спроб порятунку екіпажу, Путін таки був змушений прийняти міжнародну допомогу. Норвезький корабель прибув 19 числа, через повний тиждень після того, як затонув «Курськ». Знадобилося ще два дні, щоб проникнути всередину підводного човна та переконатися, що живих уже не лишилося. Флот в особі кількох офіцерів найвищого рангу майже негайно почав плести якісь нісенітниці про причини аварії. Їхньою улюбленою була байка про результат зіткнення з підводним човном НАТО, теорію змови, жодних доказів якої не було. Посадовці продовжували дотримуватися теорії зіткнення навіть після того, як були підтверджені ознаки двох внутрішніх вибухів. (Російські контрольовані державою медіа-джерела й досі іноді згадують цю теорію як справжню, навіть попри офіційний звіт 2002 року, у якому причиною вибуху була названа несправна торпеда.)

Деякі російські ЗМІ, особливо телеканал Бориса Березовського, жорстко розкритикували реакцію уряду як бездушну й несвоечасну, що було нічим іншим, як правдою. Відео того, як президента й інших неспівчутливих посадовців лають згорьовані родичі членів екіпажу, дало Путіну зрозуміти, якою загрозою можуть стати ЗМІ для його ще не зміцнілої популярності. І тоді, демонструючи значну перевагу своїх тоталітарних інстинктів над будь-якими реформами, замість реорганізації застарілої армії, що стала причиною жакливого нещасливого випадку та провалила порятунк, або публічно-го покарання некомпетентних офіцерів Путін пішов походом на ЗМІ, які все це висвітлили.

Отже, менш ніж через шість місяців після вступу Путіна на президентську посаду два найвпливовіші олігархи Росії опинилися в екзилі, конституційна структура влади в країні різко нахилилася в бік Москви, а вільні медіа-ресурси повалилися, як доміно. Шість місяців! Головний міф, створений навколо тих подій, полягав у тому, що Путін просто вичищав місто, як гарний шериф. Народ Росії зневажав олігархів та вважав їх злочинцями, які стояли над законом. А тут з'явився Путін — сильна особистість зі служби безпеки, показуючи всім, що більше так не буде. Непогано! «Навіть якщо він і вийшов трохи за межі законності, що ще йому лишалося робити», — казали тоді всі.

Ніхто й не згадував, що президент відібрав приватні активи Гусинського та Березовського, передавши їх у руки інших, більш лояльних олігархів або під прямий контроль держави. За Путіна уряд не боровся з корупцією, а санкціонував її. То був якийсь унікальний метод вичищення, що передбачав заохочення одних «підприємців» за демонізації інших.

Зрозумійте мене правильно: я не дуже співчував першому поколінню олігархів, що розкрадали Росію після розпаду СРСР. Вони та їхні політичні й мафіозні партнери користувалися відсутністю контролю з боку Єльцина й разом зіпсували найкращий шанс Росії на ринкову економіку та демократію. Простоти-таки епічні рівні корупції робили й без того важке просу-

вання реформ узагалі неможливим. Мінімальний же рівень життя, потрібний для економічної стабільності, був недосяжним достатньо довго, щоб потім люди вітали Путіна або такого, як він, із розкритими обіймами.

Проте я виступаю проти міфотворчості тих, хто прагне вихвалити Путіна порівняно з Єльциним, посилаючись на прогрес щодо корупції, інституційних реформ і зростання економіки. Коли йдеться про боротьбу Путіна з корупцією, я не думаю, що легалізацію крадіїв, а потім вихваляння зниженням злочинності слід вважати прогресом. Насправді рівень злочинності в Росії продовжував зростати до 2002 року, коли більш широкий вплив дістали прибутки від злетілих до небес цін на нафту. Аналогічно Путін, мабуть, розраховував на маневр умиротворення і в Чечні, коли надав офіційний статус і величезні кошти відомому польовому командирові Ахмату Кадирову.

На користь цих схем умиротворення є практичний аргумент, але я вважаю його цинічним і аморальним, а також шкідливим для національних інтересів у довгостроковій перспективі. Зменшення рівня вуличного насильства й конфліктів шляхом визнання одного клану мафії за відкидання інших коштує надто дорого. За відсутності вільних ЗМІ, прозорої системи правосуддя й чесної конкуренції привілейовані олігархи Путіна нагадували шкідників, чиї природні вороги були знищені. Обрані переможці мали цілковиту підтримку державної влади та широко відкриту російську скарбницю.

Якби після приходу до влади Путін побоювся зробити все, що вибірково зробив для декого, тобто якби правильно застосовував норми права — це була б зовсім інша історія. Він міг би припинити розкрадання держави, сказавши своїм друзям, а також ворогам, що вечірку за рахунок російського народу скінчено. Спочатку здавалося, що Путін так і зробить після прикладу Гусинського та Березовського. Зрештою, якщо він зумів так швидко дати копняка двом найвпливовішим і найбагатшим олігархам, інші, безумовно, мали б попадати одне за одним. Натомість путінський месидж для решти нагадував порядки мафіозного дона. Або ви присягаєте

на вірність капо, щоб красти в межах його системи, або ваша свобода й ваші активи можуть зникнути за одну ніч. Як ставало дедалі зрозуміліше під час першого року Путіна на президентській посаді те, що було добре для нього самого та його друзів, важило значно більше за те, що було добре для Росії. На сьогодні змінилося дуже мало.

Багато з ухвалених реформ у сфері бізнесу ніколи не були застосовані згідно з планом. Твердження, що у 2000-х відбулися успішні інституційні реформи, є хибним за своєю суттю, хоча й донині залишається фундаментальною легендою системних лібералів, багато з яких дивовижним чином усе ще сидять в уряді. Вони розповідають нам, що були ухвалені важливі закони, які знизили податки, полегшили відкриття власної справи тощо. Проте, на мій погляд, «інституційні реформи» є лише на папері, адже Дума просто механічно затверджувала будь-які спущені згори рішення. У диктаторській державі формальний зміст закону не важливий. Що справді важить, так це те, як закон застосовують. Реформи лише тоді є інституційними, коли вони мають реальний вплив на життя людей.

І просто на випадок, якщо було не зовсім зрозуміло, куди Путін веде країну, ми підійшли до одного з тих символічних моментів, що можуть сказати не менше за закони й переслідування. Восени 2000 року начебто у відповідь на скарги російських спортсменів, що новий гімн Росії 1990-го збиває їх із пантелику, бо не має слів, Путін відновив старий радянський гімн. Звичайно, не зі старим оригінальним сталінським текстом або оновленим 1977-го, який я пам'ятав аж надто добре. Проте замість написання нових слів для російського гімну було повернено стару радянську пісню з підставленими новими словами того самого автора. І хоч я, безумовно, віддаю перевагу новому тексту «Нам силу дает наша верность Отчизне» замість «Захватчиков подлых с дороги сметем!» (версія 1944-го) або «В победе бессмертных идей коммунизма» (версія 1977-го), символізм повернення радянської мелодії був як очевидним, так і шокующим. Слова змінюються, але пісня залишається тією самою.

У ПОШУКАХ ДУШІ ПУТІНА

Ті, хто говорить, що на цьому етапі вони все ще невпевнені щодо істинної природи Путіна, чи жартують, або самі є дурнями, або дурять нас. Не варто гаяти час на жартівників чи дурнів, якими б корисними вони не були в путінській крапленій колоді карт, але за дурисвітами треба поспостерігати уважно. Принаймні за останнє десятиліття захисники Путіна або мали з того певну вигоду, або є просто небезпечно непоінформованими. Утім, людям можна пробачити, якщо вони ненадовго дозволили оптимізму й дипломатії затулити їм очі на путінський характер та амбіції. Адже однією із сильних і слабких сторін ліберального демократичного суспільства є право на сумніви навіть щодо його ворогів. Якщо Путін справді був антидемократичним злочинцем, це ще треба було довести.

І він рік за роком доводив це так явно, що його західні захисники один за одним переходили з табору «непоінформованих» до табору «мали вигоду». Починаючи з енергетичних компаній, що намагались отримати шматок нафтових запасів Росії, і закінчуючи європейськими прем'єр-міністрами й канцлерами, готовими поступитися стратегічними інтересами своїх країн заради обладку на стороні, міжнародний фанклуб Путіна легко розширювався, незважаючи на повернення диктатури в Росії.

Одразу після появи Путіна на міжнародній арені всі іноземні лідери та експерти вважали своїм обов'язком мати про нього власну думку. Згадуючи сьогодні манеру подання тогочасних новин, наче відвідуєш майстер-клас із мистецтва сказати щось добре, не сказавши зовсім нічого, а також найважливішого в політичному спорті вміння — прикрити чийсь зад. Не варто й казати, що мемуари, написані багато років по тому, є значно більш критичними щодо Путіна, ніж коментарі до перебігу подій. Але й з авторів мемуарів рідко хто має чесність визнати, що вони помилялися в Путіні або — ще гірше — що він їх обдурив.

Виникає загальне враження, що всі знали про тривожні авторитарні схильності Путіна, але не вважали за потрібне докласти зусиль, щоб протистояти їм на ранній стадії, коли зробити це було б значно легше. Зрештою, згідно з їхньою логікою, відносини Росії із Заходом уже й так були напруженими, а росіяни в будь-якому випадку прагнули сильної особистості. То чому б не сподіватися на перезавантаження цих відносин із новим хлопцем?

То була складна ситуація для західних лідерів. Путін дуже добре говорив про реформи й пострадянські проблеми Росії, а також не мав ельцинського багажу вад або його манери поведінки. Утім, коли вони дивилися на його дії, картина була зовсім іншою. Нещодавно я запитав свого друга й ветерана державного департаменту США Стіва Сестановича, що найбільше дивувало чи турбувало щодо Путіна в перші дні. Його відповідь є чудовим вступом до того, як Захід намагався зрозуміти нового російського лідера і що це означало для Росії: *«Із самого початку "путінізм" був непростю річчю, з якою, якщо чесно, ми не знали, що робити. З одного боку, були реформаторські розмови під час його передвиборчої кампанії, а також його грубуваті заяви про те, як сильно Росія відстала від Заходу. Усе це здавалося обнадійливим. Але було також нещадне закриття незалежних медіа й тактика випаленої землі в Чечні. Це тривожило. Ким же був цей хлопець?»*

Я пам'ятаю розмову, що мала у своєму кабінеті навесні 2000 року Мадлен Олбрайт із російським гостем, однією з най-

впливовіших фігур доби Єльцина. Вона попросила й мене побути присутнім. Він сказав нам: "Хочу, щоб ви знали, що Росія тепер має найкращого наступника Бориса Єльцина, на якого ми тільки могли сподіватися. Але ми також маємо президента, який збирається згорнути деякі наші демократичні досягнення. Спершу він збирається атакувати свободу преси. У цьому ми, які підтримуємо його, розраховуємо на вас у протистоянні йому". Я вийшов із тієї зустрічі з думкою про те, як ми взагалі збираємося це виправити?»

Я б міг висунути кілька здогадок стосовно того, хто був тим російським гостем у кабінеті держсекретаря США Олбрайт, але це не так уже й важливо. Гість був цілком точним у своїй оцінці того, що Путін збирався зробити та як Сполучені Штати мають реагувати на це. І ви легко можете побачити ту саму дилему, що й Сестанович і вся адміністрація, особливо якщо пригадати, що тоді президентом США все ще був Білл Клінтон.

Останній рік Клінтона на посаді й так уже був доволі складним. Він щойно уник імпічменту через секс-скандал із Монікою Левінські, що коштувало йому ледь не останніх залишків енергії та кредиту довіри. А потім у лютому луснула мильна бульбашка інтернет-компаній, забравши із собою велику частку оптимізму щодо економіки США. То був також рік виборів, і за місце Клінтона збиралися поборотися віце-президент Ел Гор та губернатор Техасу Джордж Буш-молодший.

Зовнішня політика теж додавала Клінтону головного болю. Адже кожен президент США у свій останній рік на посаді традиційно намагається розв'язати ізраїльсько-палестинську проблему, і Клінтон не був винятком. Не зробивши майже нічого з того часу, коли в 1995-му вбивство Іцхака Рабина зупинило мирний процес за угодами в Осло, у липні 2000-го Клінтон організував у Кемп-Девіді зустріч між Ехудом Бараком і Ясіром Арафатом. І на подив усіх, кого не вчить історія, жодної угоди досягнуто не було. Через кілька місяців після того, як Аріель Шарон відвідав Храмову гору, спалахнула друга інтифада (загострення конфлікту). Тоді це не надто афішували, але

терористи-смертники з Аль-Каїди підірвали в Ємені есмінець США «Коул», на якому загинуло сімнадцять моряків.

Якщо коротко, Клінтон був явно не в змозі виставити міцний заслін проти жорсткого й складного для розуміння нового російського лідера. Білий Дім лише продовжував порожні балачки щодо припинення звірств у Чечні, весь час на різні лади повторюючи ганебну фразу британського прем'єр-міністра Тоні Блера, що «Чечня — не Косово». Росії ж усе ще боліло, як грубо Сполучені Штати та НАТО пішли проти її інтересів щодо сербів у 1999-му, про що Путін згадуватиме ще не раз.

Під час останнього візиту Клінтона до Москви як президента 3 червня 2000 року два лідери обговорили звичайний контрольний перелік питань між США та Росією щодо ядерної зброї, торгівлі, а також американської протиракетної оборони, що стала однією з улюблених тем Путіна на багато років. Слід віддати належне адміністрації Клінтона хоча б за згадування громадянських свобод під час цього візиту. Мадлен Олбрайт відвідала радіо «Свобода», чиє неприкрашене висвітлення подій у Чечні призвело до викрадення його журналіста Андрія Бабицького.

Клінтон дав годинне інтерв'ю радіо «Эхо Москвы», члену групи «Медиа-МОСТ», власником якої тоді ще був Володимир Гусинський, чиї ЗМІ відмовлялися славити Путіна. При цьому Клінтон здавався здивованим, коли його запитали, чи застосовував він хоч раз поліцію проти критиків або медіа: «Я ніколи нічого такого не робив. Це протизаконно!» Почекавши із ввічливості рівно тиждень після від'їзду Клінтона з Москви, Гусинського заарештували.

Більшість країн Європи також із готовністю висловлювала на папері занепокоєння кривавою бойнею в Чечні, а потім приймала Путіна, наче нічого й не було. Два головні європейські лідери Тоні Блер у Великій Британії та Ґергардт Шредер у Німеччині взагалі не прагнули конфронтації, особливо коли йшлося про укладання вигідних угод, а на їхні ринки надходило так багато російських грошей. (А у 2001-му на посаду прем'єр-міністра Італії мав ще повернутися Сільвіо Берлусконі, який

згодом стане найкращим партнером та найвідданішим захисником Путіна.) Можна трохи похвалити Жака Ширака у Франції, чий уряд рішуче протестував проти тогочасних звірств у Чечні та навіть приймав представника президента Чечні в Національній Асамблеї. Але ця перемога була до болю нетривалою, і коли Путін у жовтні відвідав Париж, Ширак підняв за нього та його дружину Людмилу тост зі словами: «Нам час уже написати нову сторінку у франко-російських відносинах». Як там буде «натиснути кнопку “перезавантаження”» французькою?

На той час Блер уже встановив високу планку потурання злу, коли зробив дивний маневр, несподівано приватним чином відвідавши Путіна в Санкт-Петербурзі напередодні президентських виборів у Росії в березні 2000 року. Правозахисні організації та британська преса накинулися тоді на Блера за, по суті, підтримку Путіна в той час, під його командуванням відбувалися «масові страти цивільного населення, свавільне затримання чеченських чоловіків, систематичні побиття, тортури, а іноді й згвалтування». Замість обговорення цього Блер із дружиною відвідали Ермітаж, Літній царський палац, а також «провели вечір в опері, відвідавши разом із Путіними прем'єру «Війни і миру» Сергія Прокоф'єва». Причому під час свого візиту Блер відмовився зустрічатися з будь-якими іншими кандидатами чи опозиційними лідерами.

2000-й був не найкращим роком і для мене. Більшу частину другої половини 1999-го я витратив на запуск інформаційного шахового веб-сайту «Kasparov Chess Online», що мав побачити світ, якраз коли бульбашка інтернет-ресурсів почала здуватися. Але все одно то був чудовий час, і я пишаюся деякими проектами, які ми реалізували. На жаль, як і багато інших інтернет-підприємств, усього через кілька років мій сайт пішов за вітром. У жовтні я мав провести свій перший за п'ять років захист титулу чемпіона світу проти мого співвітчизника Володимира Крамника. Я прибув до Лондона в чудовій формі, повний ідей та впевненості. А через місяць вперше програв у титульному матчі, причому не вигравши жодної партії. Крамник

був готовим значно краще та переграв мене, бо після п'ятнадцяти років на верхівці я став жертвою власного самозаспокоєння. То був нищівний досвід, і у свої тридцять сім я вперше ненадовго замислився про закінчення кар'єри. Але моє прагнення довести, що я все ще був найкращим гравцем у світі виявилось надто сильним, і надалі я зберігав свій перший номер рейтингу, аж поки справді не завершив кар'єру у 2005 році.

Зализуючи рани та готуючись до повернення, я мав багато часу для вивчення результатів першого року перебування Путіна на посаді. Багато з думок, що тоді прийшли мені в голову, увійшли до передової статті у «Волл-Стрит Джорнал» від 4 січня 2001 року під назвою «Російський президент торгує страхом», що, на мій жаж, і понині лишається дуже актуальною. Краще б мені довелося визнати свою помилку щодо цієї статті, ніж щодо іншої, оптимістичної, написаної роком раніше. Путін має звичку робити з мене точного пророка, але водночас і дуже розчарованого росіянина.

Неочікувана відставка Бориса Єльцина 31 грудня 1999 року змусила мене провести новорічні свята за описом його ролі в російській історії. Оскільки старий президент назвав свого наступника (що в російській політиці означало гарантоване обрання), я намагався передбачити критерії майбутніх дій Володимира Путіна. На жаль, мої передбачення, засновані на припущенні, що молодий прагматичний російський лідер посилить демократичні процеси всередині країни, боротьбу з корупцією та згладить нерівності зовнішньої політики Єльцина, виявилися лише новорічними побажаннями.

Через рік я переконався, що міг би бути більш далекоглядним. Адже Путін мав усі переваги, яких тільки міг забажати новий президент. Його рейтинг підтримки громадськістю нагадував ейфоричні перші дні Єльцина в Кремлі, а тоді виборам у Росії ще можна було вірити, не те, що сьогодні. Приголомшлива девальвація рубля після дефолту в серпні 1998-го дала поштовх переважно орієнтованій на експорт російській економіці. А високі ціни на нафту створили запас твердої валюти, небачений для жодного посткомуністичного уряду Росії.

І все одно цей величезний кредит довіри був змарнований. Кадебістські корені Путіна, на жаль, проросли у стиль управління, що не був ані реформаторським, ані демократичним. Спільною ж рисою його внутрішньої та зовнішньої політики стало намагання торгувати страхом, а саме страхами росіян, що на їхню країну нападуть ворожі зовнішні сили (чеченці, НАТО або гравці вільного ринку; зазвичай усі вони разом) та страхами мешканців Заходу, що якби не сильний, прагматичний лідер, Росія могла б знову стати непрогнозованою, нестабільною та потенційно агресивною. П'ятнадцять років по тому путінська тактика залякування лишається майже такою самою та не менш ефективною.

Замість боротьби з реальними ворожими силами в Росії — корупцією, невіглаством, роздутим державним апаратом — Путін хитро змінив правила гри. Незважаючи на поверхові успіхи російської економіки, структурних змін усе ще не відбулося. Зміни до податкового кодексу, болючі внутрішні реформи були просто поховані потужним *номенклатурним* лобі — кастами професійних бюрократів і посадовців, чия влада залежить від могутніх патронів. Корупція процвітала, а судова система лишалася надто неефективною, щоб стати стабілізаційною силою. Тисячі російських солдатів гинули в чеченському конфлікті, що спричинив незчисленні жертви серед чеченського цивільного населення, перетворив на руїни чеченські міста й села, а також змусив сотні тисяч біженців боротися за виживання. Продовження Путіним війни, що було заявлене як антитерористична операція, виявилось ще одним комерційним підприємством для російських генералів і чеченських польових командирів високого рангу.

Нова політика Путіна щодо російських регіонів демонструвала дивну суміш радянського політбюро та царського правління в Російській імперії. Щоб усидіти у своїх кріслах, російські губернатори підкорилися центральній владі, одержавши взамін більшу владу над традиційно слабким муніципальним самоуправлінням. Наслідуючи їхні кроки, майже всі російські політичні лідери кинулися підтримувати будь-яку президентську ініціативу. Наведу лише один приклад: путінська ідея

відродити старий радянський гімн здобула підтримку понад 80 відсотків членів парламенту. (Зазвичай Путін діяв так, наче лише виконує волю народу. Коли його спитали про доречність повернення радянської пісні, він відповів: «Припускаю, що ми з народом можемо помилятися».)

Путінська ж зовнішньополітична доктрина стала, по суті, розширеною версією внутрішньої стратегії, задавши опортуністичний напрямок його дій на наступні п'ятнадцять років. Обидві можна дуже влучно охарактеризувати як трест «Жорстке державне управління». Де б на світовій арені не виникали проблемні точки або «загрози» внутрішньому порядку Росії, там опинявся й новий президент із ломакою. Він був скрізь! Турбує ядерна програма Північної Кореї? Російський президент уже встановив особисті взаємини з Кім Чен Іром та готовий грати роль посередника на Корейському півострові. Саддам Хусейн, Муаммар Каддафі чи Башар Аль-Ассад — Путін був готовий щедро запропонувати свою допомогу в розв'язанні проблем з усіма цими відомими диктаторами. Але чи справді він хоч раз надав якусь цінну допомогу — то вже зовсім інше питання.

На давно знайомому ґрунті Афганістану Путін запропонував допомогу російської військової машини в пошуках Осамі бен Ладена. І нічого, що ця присутність дозволила російським генералам зберегти контроль над важливими шляхами наркотрафіку з Афганістану в Європу через країни Середньої Азії. Як головний постачальник своєї звичайної зброї та ядерних технологій, Росія мала ключі до військових амбіцій Ірану, і Путін постійно дзеленчав цими ключами в присутності американських та європейських перемовників.

Рання стратегія Путіна базувалася на його прочитанні історії. Підхід, коли Захід впритул не бачив зла перед російською Громадянською війною в 1919 році, а пізніше британський мирний договір із Гітлером у Мюнхені в 1938-му вимостили шлях для деяких із найжахливіших трагедій XX століття. 1961 року президент Джон Кеннеді не дозволив підтримати американськими літаками операцію проти Кастро, залишивши її на

криваве придушення кубинською армією під радянським керівництвом. Заохочений цією демонстрацією слабкості, Радянський Союз відправив на Кубу ядерні ракети. У жовтні 1962-го почалася Карибська криза, що поставила людство на поріг ядерного Армагеддону.

Були й свіжіші приклади обмеження участі Заходу в надзвичайно важливі моменти виникнення проблем. Назвати хоча б два з них: пасивна початкова реакція на агресивні плани Саддама Хусейна в 1990-му та підтримка територіальної цілісності Югославії в 1991-му. В обох випадках мораль історії була та сама: своєчасна реакція на небезпечні ігри, прововані ворогами демократії, значно полегшує стримування цих ворогів у майбутньому.

Поїздка Путіна в грудні 2000 року на Кубу для відновлення російської дружби з диктаторським режимом Кастро продемонструвала його геополітичну стратегію та напрямок тактичних дій. Через рік після того візиту, що викликав тривогу у Вашингтоні, Путін оголосив про закриття на Кубі шпигунської бази «Лурдес» — найбільшої російської військової бази за кордоном. Путін відчайдушно потребував скорочення видатків, а це стало ще одним шансом набрати бали в новій адміністрації Буша, зробивши те, що йому потрібно було зробити в будь-якому випадку. Далі Путін зробив те саме, закривши у 2002 році базу «Камрань» у В'єтнамі — базу, що дратувала не лише США, а й Китай — потенційного пріоритетного партнера Росії. (У липні 2014-го, коли Путін шукав спосіб протидіяти США в їхній підтримці України, він знову відвідав Кубу, щоб пробачити 90 відсотків несплаченого цією країною радянського боргу та оголосити про нове відкриття бази «Лурдес».)

Незважаючи на очевидну слабкість Росії, Путін ладен «запхати пальця» куди тільки можна, особливо у хворі місця та старі рани. Він регулярно роздає погрози й обіцянки, причому ніхто не знає напевно, чи здатен він їх виконати, навіть якщо захоче. Росія все ще зберігає місце в Раді Безпеки ООН і часто знаходить собі союзника в особі Китаю, коли прагне завадити

американським ініціативам. Здається, Ендрю Ривкін у газеті «Гардіан» влучно назвав цю техніку Путіна зовнішньою політикою «фотобомбардування».

Деякі з ранніх путінських маневрів можуть виглядати як сильна гра слабкою рукою, але вони також виявляють його реальні пріоритети в ті перші роки. Зовнішня політика була вторинною, майже непридатною для консолідації влади всередині країни. Путін не міг дозволити собі втрачати час або вплив, розбираючись із зовнішнім тиском. Спроби зав'язати дружні взаємини з впливовими лідерами дали йому час, якого він і потребував, коли проміняв реальний вплив за кордоном на більшу свободу придушення незгодних у країні. Закриття військових баз дратувало російських комуністів і націоналістів, але вони поки не були важливим політичним чинником, а скоро Путін перетягнув багатьох із них на свій бік. Маючи нестійку внутрішню економіку та зруйновану армію, Путін мало що міг зробити на той час, але йому знову вдалося створити Росії імідж сили на світовій арені.

Залишаючись без нагляду, неприємності перетворюються на реальні проблеми. Протягом семи років триватиме підвищення цін на нафту, приносячи в розпорядження Путіна трильйони доларів. Ці гроші він використовуватиме на придушення незгодних усередині країни, набування впливу за кордоном та оновлення збройних сил. Підкріплений своїми дружніми стосунками з лідерами великих демократичних держав світу, Путін стане фактично лідером країн, роздратованих беззаперечним домінуванням США в 1990-х. Вікно можливостей переформатування світового порядку на користь демократії зачиналося. Залишений без нагляду, Путін консолідував владу всередині країни, а потім перейшов від фотобомбардування до бомбардувань реальних.

11 та 12 вересня 2001 року були зроблені два найважливіші телефонні дзвінки XXI століття. Обидва зробив Володимир Путін до Джорджа Буша-молодшого після терористичних атак Аль-Каїди на Всесвітній торговий центр та Пентагон. Перший

дзвінок лише через кілька годин після атак прийняла радник Буша з національної безпеки Кондоліза Райс у бункері під Білим Домом, оскільки з Бушем не було зв'язку на «Борту номер один». Ось як описує Райс той дзвінок у своїх мемуарах «Немає вищої честі» 2011 року: *«Я попросила з'єднати мене з Сергієм Івановим, аж тут подзвонив Путін. “Пане президент, — сказала я, — президент наразі не може прийняти ваш дзвінок, бо переїздить в інше місце. Я хотіла повідомити вам, що американські війська піднімаються за тривоگو»*. *«“Ми вже знаємо, і ми скасували наші навчання й знизили наші рівні тривоги, — сказав він. — Чи можемо ми зробити щось іще?”»* Я подякувала йому, і на одну коротку мить у моїй голові промайнула думка: **«Холодну війну справді скінчено** (виділено в оригіналі)».

Путін додзвонився Бушу наступного дня. Ось як описує той дзвінок Буш у своїй книзі 2010 року «Точки прийняття рішень»: *«Коли я розмовляв із Володимиром наступного дня, він сказав мені, що підписав указ про оголошення хвилини мовчання на знак солідарності зі Сполученими Штатами. А закінчив він приказкою: “Добро перемагає зло. Я хочу, щоб ви знали, що в цій боротьбі ми будемо разом”»*.

Двома телефонними дзвінками, що зайняли приблизно шістдесят секунд його часу та абсолютно нічого йому не коштували, Путін просто зцементував себе з адміністрацією Буша-молодшого як друг і союзник. Коментар Буша за три місяці до того про погляд Путіна в очі й відчуття його душі прозвучав доволі дивно, а тут уже йшлося про справжню солідарність. Принаймні вона здавалася справжньою, а тому мала велике значення, причому набагато більше, ніж могла б мати конкретна співпраця.

Путін побачив можливість якраз там, де вона була. Незважаючи на те, що він тоді не поговорив із президентом США, перший дзвінок був найважливішим. Він дозволив Путіну як у ту хвилину у свідомості Буша, так і навіки в історії стати «першим іноземним лідером, який зателефонував американському президентові 11 вересня». У другому ж дзвінку відома своєю холодністю людина з КДБ також говорила словами емоційними

й співчутливими, які найбільше поцінував Буш у той болючий момент. Солідарність, боротьба, хвилина мовчання, добро і зло... То була ідеальна вистава, яка протягом наступних семи років принесла просто неймовірні дивіденди.

Тогочасні повідомлення про ці дзвінки та їхню уявну важливість для нового світового порядку були не менш сповнені ентузіазму. «Холодну війну справді було скінчено», і тепер історичні вороги об'єднуються в цій новій великій війні — війні з терором. Із цим погоджувалися всі. Путін був першим, хто усвідомив, якою цінною може бути невизначена, нескінченна війна, хоча інші мали відчутти це доволі скоро.

Путін негайно вхопився за можливість представити 11 вересня ще одним фронтом у війні з терором, яку Росія веде в Чечні так багато років. Навіть повна відсутність доказів, що чеченці є частиною якогось глобального джихаду, не завадила Кремлю постійно про це заявляти. Раніше і Буш, і Райс жорстко виступали проти порушення прав людини в Чечні, але після 11 вересня все це скінчилося. Михайло Касьянов, на той час прем'єр-міністр Росії, пізніше сказав, що дзвінок Путіна нагадував чудодійний засіб, що змусив зникнути всю критику.

Путінська обіцянка допомоги в цій справі здавалася цілком реальною, адже Росія запропонувала свій місцевий досвід і зв'язки, корисні для американських зусиль проти Талібану. Те саме зробили й кілька середньоазійських диктаторів, які майже одночасно з Путіним зрозуміли, що це шанс вирватися з-під тиску США через їхні власні жакливі порушення прав людини. Щойно Аль-Каїда й Талібан в Афганістані зникли з поля зору, а увага адміністрації Буша переключилася на Саддама Хусейна та Ірак, Путін знову повернувся до своєї звичної бездіяльності.

Що поганого в солідарності та співпраці проти спільного ворога після жакливої катастрофи? Нічого, звичайно. Але я також не думаю, що адміністрація Буша була такою наївною та не усвідомлювала, що Путін завжди шукає переваг для самого себе. Як адміністрація Буша погоджувалася тоді, — а її члени

згодом підтвердили в багатьох своїх мемуарах, — це було питанням пріоритетів. Допомога Путіна з Афганістаном і надання розвідданих, здатних урятувати американські життя, важили значно більше, ніж тиск на нього через порушення громадянських свобод у Росії.

Важко уявити багато людей, які не погодяться з таким розкладом, і, якщо така угода була єдиним можливим варіантом, я б погодився на неї сам. Проблема полягає в тому, що це помилка — казати, що будь-яка співпраця з деспотичними режимами потребує ігнорування прав людини. Моральна зовнішня політика також не заважає прагматичним діям під час кризи. Моральна зовнішня політика означає, що ваша позиція з певних питань є чіткою в будь-якому разі, а також що ви не забуваєте про неї, коли це вам зручно. Це важливо, бо інакше права людини й моральні питання можуть стати лише ще однією фішкою на геополітичному гральному столі. Не випадково, що Путін та інші диктатори поведуться з правами людини саме так. Вони хапаються за кожен можливий отримати важелі впливу, бути корисними на короткий час із метою краще консолідувати свої репресивні режими й уникнути міжнародного осуду. Якщо демократичний світ сподівається заохотити інших дотримуватися вищих стандартів, він повинен робити це сам.

Схожою помилкою є говорити, що виключення прав людини з порядку денного переговорів послаблює зовнішню політику або навіть створює ризик для національної безпеки. Для отримання спершу ширшої картини погодьмося, що чим більше у світі буде ліберальних демократій, тим у більшій безпеці ми всі будемо. «Ніколи» — ризиковане слово в будь-якому аргументі, але можна цілком безпечно сказати, що здорові демократії майже ніколи не ведуть воєн одна з одною. У довгостроковій перспективі політики, що сприяють створенню та успіху більшої кількості демократій, посилюють національну безпеку. Це у своїй основі помилково вірити, що можна досягти мети моральної політики засобами морального компромісу. Не можна йти на північ, якщо ви робите навіть дуже малі кроки на південь.

2014 року виповнилося двадцять п'ять років із дня смерті видатного радянського фізика та борця за права людини Андрія Сахарова. Заново відкриваючи для себе деякі його тогочасні лекції й статті, я був надзвичайно вражений ясністю його думок на складну тему морального вибору. Я знав, звичайно, що він був дуже хороброю людиною й говорив як людина, що витримала найскладніші моральні випробування, що лише могли випасти на її долю. «Батько радянської водневої бомби» став потужним голосом проти поширення ядерної зброї. Герой Радянського Союзу став його бранцем та водночас найефективнішим критиком. Передчасна смерть Сахарова в грудні 1989-го змінила курс світової політики, адже я дуже сильно вірю, що його присутність могла наставити Росію на кращий шлях, ніж той, яким ми пішли без нього. Він був нашою фігурою рівня Нельсона Манделі, і без нього було дуже легко заявляти, що ми здатні позбутися злочинів Радянського Союзу, ніколи насправді з ними не стикаючись.

Трьома роками свободи, які Сахаров мав перед смертю, він переважно завдячував якраз такій моральній стійкості, яку обстоював. У жовтні 1986 року, під час зустрічі Михайла Горбачова та Рональда Рейгана в Рейк'явіку, американський президент розчарував Горбачова непохитністю щодо реалізації Америкою Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ). Ціла низка сміливих пропозицій та контрпропозицій щодо різкого зменшення, ба' навіть повного знищення ядерних арсеналів провалилася. Рейгана багато критикували тоді за такий результат, та й він сам був ним незадоволений, але, як ми знаємо тепер, ця відмова поступитися хоч чимось у Рейк'явіку стала серйозним ударом по сподіваннях Горбачова врятувати Радянський Союз. Горбачов повернувся додому, розуміючи, що, якщо Рейган не кине йому рятувальний трос, єдиним способом виживання СРСР залишаться разючі зміни внутрішньої політики. Перебудова почалася. Однією з перших дій Горбачова, дуже символічною, став дзвінок Андрію Сахарову з повідомленням про його звільнення із шестирічного заслання та припинення цькування.

У березні 1989 року Сахаров був обраний до нового парламенту, але вже через дев'ять місяців помер від серцевої недостатності.

Сахаров не був ідеалістом, який обирає «журавля в небі». Він боровся за універсальні принципи, але водночас добре розумів обмеженість спроб впливу на радянський режим. Коли в 1973-му він написав листа до Конгресу США з проханням прийняти те, що потім стало відоме як поправка Джексона-Веніка, Сахаров обстоював конкретне питання — єврейську еміграцію із СРСР — замість виголошення гучних промов. Він був майстром словесної тактики. Знаючи, що він не може відкрито закликати до прийняття законів, які вважали каральними для його рідної країни, Сахаров написав, що СРСР «розвивається за умов нестерпної ізоляції» й повернув усе так, що ця поправка має полегшити цю ізоляцію, а отже, насправді є виграною для СРСР.

То був мудрий та хитрий маневр, адже поправка Джексона-Веніка була задумана, щоб змусити Радянський Союз послабити правила еміграційного контролю, прив'язавши їх до торговельних відносин, і була чітким інструментом ізоляції радянського режиму, а не взаємодії з ним. Проте вона була інструментом взаємодії з радянським народом і безпосередньо простягала йому руку дружби та свободи, а це важлива різниця. Що могло бути більш ефективною критикою Радянського Союзу, ніж мільйони його громадян, які прагнули свободи? У своїх мемуарах радянський посол у США Анатолій Добринін пише, що під час обговорення поправки будь-які вимоги щодо еміграції вважали «осудом нашого соціалістичного раю» та, «якщо хтось мав нерозсудливість бажати поїхати, це сприймали як жахливу образу!»

У своєму листі до Конгресу Сахаров також використав дисидентську тактику «громадянської покорності», вимагаючи, щоб радянський уряд поважав свої власні та міжнародні закони: «Ця поправка не є втручанням у внутрішні справи соціалістичних країн, а лише захистом міжнародного права, без якого неможлива жодна взаємна довіра». Антипутінський рух теж узяв

на озброєння цю тактику. Наші протести часто поставали на вимогах, щоб уряд дотримувався російської конституції, що теоретично гарантує право на збори та свободу слова, які путінський режим постійно порушує.

Кількома днями пізніше лист Сахарова був опублікований на всю сторінку в газеті «Вашингтон Пост», що викликало гнів Леоніда Брежнєва та дивну заяву, що той лист «не лише анти-державний та антирадянський, а це просто якийсь троцькістський учинок». За іронією долі адміністрацію Ричарда Ніксона він розлютив не менше.

Сахаров був противником розрядки — слова, у якому він та інші дисиденти справедливо вбачали евфемізм умиротворення. Його помічник та соратник, дисидент Натан Щаранський підсумував спротив їхньому руху з боку табору «реалістів» на чолі з держсекретарем Ніксона Генрі Кіссинджером, який уважав радянських дисидентів порушниками спокою, що загрожують пустити під укіс його ретельно збалансовану реальну політику. Щаранський писав: «Кіссинджер побачив у поправці Джексона спробу підірвати плани спокійного поділу геополітичного пирога між супердержавами. Такою вона й була. Джексон вірив, що з Радянським Союзом потрібна конфронтація, а не умиротворення».

Далі Щаранський, який і сам дуже красномовно та авторитетно говорив і писав про моральну політику, цитує свого друга: «Один із месиджів, які [Сахаров] послідовно доноситиме до цих іноземців, полягає в тому, що права людини ніколи не треба вважати окремим гуманітарним питанням. Для нього це було також питанням міжнародної безпеки. Як він дуже точно зауважив: «Країна, що не поважає права свого народу, не поважатиме й права своїх сусідів». Путінська Росія є ідеальним прикладом цієї істини.

Погляди на моральну політику поділяв й інший відомий дисидент, письменник-вигнанець Олександр Солженіцин, який використовував для висвітлення ситуації позитивний приклад американських батьків-засновників. У своїй лекції в Нью-Йорку 9 липня 1975 року він сказав: «Люди, які ство-

рили вашу країну, ніколи не втрачали бачення своїх моральних орієнтирів. Вони не сміялися з істинної природи понять «добро» та «зло». Їхня практична політика звірялася з моральним компасом. І як не дивно, найбільш далекоглядною та найбільш цілющою виявилася саме практична політика, розрахована на ґрунті моральних міркувань».

Якщо мені дозволено буде звести слова Солженіцина до афоризму, найморальніша політика також виявляється найефективнішою політикою. Віра в інше призводить до хибних компромісів, що піддають ризику свободу й зовсім не покращують нашу безпеку.

Після багаторічного обговорення, коли Сполучені Штати перейшли до остаточного скасування поправки Джексона-Веніка у 2011-му, я скаржився щодо вибору часу для цього кроку. Кордони Росії були відкритими, тому вихідна мета цієї поправки застаріла. Але зняти цей орієнтир на законодавство щодо прав людини тоді, коли Володимир Путін повертає Росію в тоталітарну темряву, було жакливою ідеєю. Це був найкращий засіб конфронтації із СРСР, а не умиротворення, і він дуже голосно та чітко вказував на важливість свободи особистості. Поправка Джексона-Веніка була спадком минулої доби, але вона була потужним символом. Її анулювання без заміщення чимось іншим мало послати всім сигнал, що або Сполучені Штати більше не турбують ці універсальні права або що Америка не вважає путінську Росію авторитарним режимом.

2011 року я приєднався до всесвітньої кампанії, запущеної міжнародним фінансистом Біллом Браудером для просування Закону Магнітського почасти як заміни поправки Джексона-Веніка шляхом нової прив'язки американської (а пізніше і європейської) зовнішньої політики до порушення прав людини в Росії. Я виступив із кількома лекціями в окрузі Колумбія й написав передову статтю, спонукаючи Конгрес та адміністрацію Обама не винагороджувати Путіна за знищення російського громадянського суспільства й за переслідування тих, хто виявив його злочини.

Саме під час підготовки цих виступів я став великим прихильником Генрі Джексона — сенатора від штату Вашингтон, який був основною силою моральної американської зовнішньої політики в 1970-х. Я міг би з радістю списати кілька сторінок потужними твердженнями Джексона щодо того, чому Америка має дотримуватися своїх ідеалів свободи та демократії, активно просуваючи й захищаючи їх за кордоном. Моїм улюбленим є висновок його полум'яної промови від 27 вересня 1972 року в Сенаті щодо захисту поправки, що мала носити його ім'я: «Ми можемо та повинні не втрачати віру у свої найкращі традиції. Ми не повинні сьогодні, як уже зробили одного разу, поступатися тиранії, коли є люди, які ризикують більше за нас, але насмілюються чинити опір». Джексон також процитував Нобелівську лекцію Солженіцина 1972 року: «ВНУТРІШНІХ СПРАВ узагалі не залишилося на нашій тісній Землі!»

Коли мене у 2013-му запросили розповісти про Росію під час однієї події в коледжі Гілсдейл у рідному штаті Джексона Вашингтоні, я одразу вхопився за цю можливість. Гілсдейл є політично дуже консервативним закладом, таким собі «консервативним Гарвардом», тому я насолоджувався своєю альтернативною промовою, згадуючи в ній Джексона, а також його колегу з демократичної партії Гаррі Трумена. Вони обоє були переконаними адвокатами використання впливу й морального авторитету Америки для захисту людей від диктатури по всьому світу. На жаль, за кількома пам'ятними винятками нинішнім поколінням демократів ця позиція повністю забута. Після моєї лекції до мене підійшла літня місцева жінка, яка добре пам'ятала, як підтримувала Джексона (а може, і Трумена!) та називала його «єдиним демократом, за якого я колись голосувала!»

Адміністрація Буша-молодшого відкрито просуvalа «програму свободи» (відому також як доктрина Буша), програму, якою Джексон міг би пишатися. Там рекомендувалось активно сприяти свободі за кордоном. До речі, цю програму я підтримував ледь не в усіх аспектах. Але члени адміністрації однаково

потрапили до пастки непослідовності й компромісів стосовно Росії. Фраза Райс «Холодну війну справді скінчено» після телефонної розмови з Путіним 11 вересня сказала все. Холодну війну було скінчено на десятиліття!

Цей коментар посилюють слова, які Райс одного разу сказала на «Шоу Чарлі Роуза», здається, у 2009-му: «Росіяни сьогодні живуть краще, ніж у СРСР», знову створюючи враження, що 1990-х узагалі не було. Заперечувати масштаби репресій у теоретичних або історичних дебатах — одна річ, але робити це, коли людей ув'язнюють і вбивають прямо зараз, аморально. Навіть якщо вода відступила, кількох метрів усе ще достатньо, щоб потонути, особливо якщо у вас зв'язані руки.

Так, Холодну війну було скінчено, але Путін уже вів наступну війну, і вона була не в Чечні або проти терору. Путінська війна була проти російської демократії та всіх, хто міг стати на шляху його місії з її знищення. Ті телефонні дзвінки до Буша 11 вересня були попереджувальними ударами, цілеспрямованим маневром Путіна з підриву потенційного впливу Америки на його дії всередині країни.

На жаль, ця тактика працювала цілком добре, а Буш зі своєю адміністрацією зрозуміли ситуацію запізно й посилили свій тиск лише після вторгнення Путіна в Грузію 2008 року. Але на той час Буш уже збирався йти з посади, а російська демократія лежала на смертному одрі, не отримавши вчасно допомоги Заходу, яка ще могла мати потрібний ефект на початку десятиліття, коли Путін був вразливим.

Погляд на те, що відбувалося в Росії після 11 вересня, також є гарним способом прослідкувати одну з найголовніших особливостей путінського правління: чим менший тиск він відчуває ззовні, тим більшим диктатором стає всередині Росії. Попри його імідж та риторику крутого хлопця, Путін, особливо в перші кілька років на посаді, був чутливим до зовнішнього тиску щодо громадянських свобод та інших порушень прав людини. Лише пізніше, коли до нього потічками потекли нафтові гроші,

а всі потенційні внутрішні суперники були знищені, він почав скрізь хизуватися своїм імунітетом до зовнішнього тиску.

У темні дні СРСР світ розумів, що такі люди, як Андрій Сахаров, Сергій Ковальов та Натан Щаранський, є героями через їхній ненасильницький спротив. Сучасний же путінський стиль пригноблення незгодних зовсім інший. Цей стиль має на Заході багато адвокатів, які відмовляються розрізняти путінський режим і пригноблюваний ним російський народ. Наприклад, після моєї участі в дискусії на каналі «Bi-Bi-Ci» 2006 року, у передачі, що записувалася в Москві, але, звісно, у Росії не транслювалася, один британський глядач написав, що вражений, як вільно ми говоримо речі, за які, як він сказав, нас іще нещодавно могли стратити. Така позиція, що «росіяни сьогодні живуть краще» й мають радіти цьому покращенню, стала дуже шкідливою для нашого демократичного процесу. Адже вона оцінює репресії з абсурдним релятивізмом.

Холодна війна та загроза ядерного руйнування змушували зосереджувати загальну увагу на кожному кроці, який робила Росія. Як тільки ж ця загроза зменшилася, західні лідери вирішили, що краще буде тримати голови в піску й робити вигляд, що все чудово, особливо коли після 11 вересня вони мали розв'язувати більш нагальні й очевидні проблеми. Знадобилося ціле покоління екзистенціальної загрози, реальної та уявної небезпеки комунізму, щоб розробити на Заході спільні дієві принципи моральної зовнішньої політики. А потім урядам вистачило лише кількох років, щоб передати права людини під опіку неурядових організацій на кшталт «Емнесті Інтернешнл». Таким чином, захист прав людини перестав бути справою урядів.

Тим часом, не маючи про що турбуватися ззовні, Путін був вільним робити всередині країни все, що захоче. Він продовжував «консолідувати» медіа, закриваючи незалежні телеканали та даючи пресі зрозуміти, що певні теми є забороненими. Переслідування політичної опозиції ставало дедалі більш звичною справою. Навіть для знаних політиків і успішних бізнесменів було вже неможливо опиратися путінським прин-

ципам чи політиці, не піддаючи себе суттєвому ризику зіпсувати кар'єру, утратити свободу або й життя.

Будь-які сумніви щодо готовності путінського режиму проливати кров зникли у 2002-му, після захоплення заручників у Театральному центрі на Дубровці в Москві. Невелика група чеченських бойовиків протягом чотирьох днів силою утримувала близько 850 людей. Ці події увійшли в історію як «Норд-Ост» за назвою російського мюзиклу, який грали 23 жовтня, у вечір початку теракту.

Немає потреби переповідати тут усі страшні деталі тих подій, передусім через те, що ледь не кожна з них є доволі суперечливою. Особливо я хотів би уникнути будь-яких проявів симпатії до тих, хто захопив заручників, хоча збираюся звернути увагу на реакцію уряду. Терористи — це ті ж скорпіони; ми знаємо їхній характер і з чистим сумлінням проклинаємо їх за нього. Істинна ж природа режиму Путіна, однак, була все ще чимось сумнівним, і саме вона є нашим предметом обговорення.

Терористи вимагали негайного виведення всіх російських військ із Чечні та казали, що хочуть «дати відчуті мешканцям Москви смак того, що коїться в Чечні щодня». Вони були добре озброєні автоматами, гранатами й саморобними вибуховими пристроями. У перший вечір терористи відпустили велику групу заручників, від 150 до 200 людей, переважно дітей, жінок, мусульман та іноземців. Наступного дня вони погодилися на перемовини з доволі небагатьма відомими особами, зокрема з опозиційним політиком Борисом Немцовим і журналісткою Анною Політковською, яка тривалий час була військовим кореспондентом у Чечні.

Незважаючи на те, що в результаті всіх переговорів терористи підтверджували, що прийшли туди померти, вони звільнили ще одну велику групу заручників, в основному іноземців. 25 жовтня вони прийняли від Червоного Хреста їжу, сік та ліки для заручників. Лідер терористів Мовсар Бараєв дав кілька інтерв'ю для преси, повторюючи свою готовність померти й те, що «ми тут із конкретною метою покласти край війні». За наявності такої великої та добре підготованої групи досвідчених

бойовиків і такої кількості заручників здавалося, що це затягнеться надовго.

Я тоді ще продовжував професійно грати в шахи й наприкінці жовтня востаннє вів російську команду на золоту медаль Шахової олімпіади в словенському місті Блед. Новини про захоплення заручників у Театральному центрі на Дубровці шокували всіх учасників, але більше за все, звичайно, тих із нас, хто народився в Радянському Союзі й для кого слово «Чечня» було більш ніж просто незнайомим географічним поняттям.

Я добре пам'ятаю гарячі обговорення цієї трагічної ситуації в холах, коли, дивлячись одне одному у вічі, люди могли висловити ту саму надію: «Уряд не наслідиться застосувати силу. Вони не допустять загибелі сотень людей».

На ранок 26 жовтня російський спецназ пішов на штурм театру. Одночасно в приміщення був закачаний отруйний газ. За словами тих, хто вижив, і згідно з хвилюючим дзвінком одного із заручників, вони та терористи знали про газ, і деякі нападники мали протигазу. Пізніше став відомий іще один факт: замість страти заручників терористи відкрили вогонь по спецназу, що суперечило першим офіційним звітам про те, що більшість загиблих були застрелені.

Під час штурму були вбиті всі 40 терористів разом із понад 130 заручниками. Усі заручники, окрім одного, загинули від газу, безпосередньо чи опосередковано — від удушення після знепритомнення та не отримавши своєчасної медичної допомоги. Місцеві лікарні були переповнені отруєними людьми, яких там не знали, як лікувати, бо представники влади відмовлялися назвати тип застосованого газу. Одразу після того посадовці заявили, що штурм спровокували терористи, почавши страчувати заручників. Лише через кілька днів ця заява виявилася брехливою, коли інші представники влади заявили, що штурм був передбачений та спланований із першого дня.

З'являлися суперечливі повідомлення, що принаймні один із терористів був відомим оперативником ФСБ. Навіть якщо так, неможливо дізнатися, чи знав спецназ, що більшість вибу-

хівки в театрі несправжня, а отже, і пускати перед штурмом газ не було необхідності. Російський парламент відхилив запит про початок розслідування дій уряду під час штурму, ось чому на сьогодні лишається ще так багато невідомого. Проте, зважаючи на урядову політику після штурму, надмірне втаємничення або поширення неправдивої інформації про кожен аспект операції, важко не думати про найгірше.

Дуже легко цинічно заявляти, що кількості невинних людей, убитих урядом, краще за сім сотень, яких могли б убити терористи. Математика тут недоречна, навіть якщо ті події давно минули. Неможливо знати, що могло б статися в паралельній реальності, якби перемовини тривали далі. Єдиним чітким висновком, що випливає з цієї жахливої трагедії, стало те, що війна в Чечні не закінчилася, що б не казав Путін, а також що путінський режим поважає людське життя не більше, ніж терористи, що, здається, і хотів показати уряд.

Якщо метою швидкого й смертельного втручання почасти було подати чеченцям сигнал стримування, що жодних переговорів із ними не буде, це не вдалося. Результатом стало захоплення заручників у школі в Беслані двома роками пізніше — ще більш жорстока й катастрофічна військова операція проти чеченських терористів, що призвела до загибелі близько 400 осіб, зокрема 186 дітей. (Одним із наслідків, який точно можна пов'язати зі штурмом «Норд-Осту», став кінець квазі-незалежності каналу НТВ після того, як Путін був незадоволений їхнім висвітленням трагедії.)

Путінська Росія не вважає загибель власних громадян серйозним злочином, вартим покарання винних посадовців. І все ж, тихцем нагородивши й підвищивши у званні багатьох організаторів штурму Дубровки, путінський режим пішов іще далі, видавши мовчазну індульгенцію на виконання будь-якого з його аморальних наказів. За відсутності організованого неприйняття з боку суспільства м'який на початку авторитарний режим у наступне десятиліття почав набувати зловісних рис фашистської диктатури.

Ситуація з двома поспіль трагедіями «Норд-Осту» та Беслана стала ще однією знаковою подією у встановленні, досягненні та захопленні державної влади в путінській Росії. 25 жовтня 2003 року був заарештований і звинувачений у шахрайстві Михайло Ходорковський — найбагатша людина в країні. За схемою, що стала шаблоном для майбутніх подібних справ, Ходорковського невдовзі засудили, а його компанію — нафтовий гігант «Юкос» — одразу ж розтягли. Її активи за дуже вигідними цінами були передані компаніям, підконтрольним найближчому оточенню Путіна. Коли ж Ходорковського звільнили в грудні 2013 року після другого вироку, іще абсурднішого за перший, «Юкоса» більше не було.

Як я вже казав раніше, росіяни загалом не дуже співчували олігархам, які отримали свої величезні статки в перші дні приватизації. Якщо приказка «За кожним великим статком стоїть великий злочин» є справедливою для порівняно прозорої ринкової економіки Заходу, вона є удвічі справедливішою для Дикого, Дикого Сходу, яким у 1990-ті були Росія та інші пострадянські республіки. У кращому випадку їх вважали безпринципними підприємцями, а в гіршому — корисливими злочинцями, людьми, які скористалися політичними зв'язками, щоб накопичити нечувані багатства, коли пересічні росіяни жили в злиднях. Погоджуюся, переважно це було правдою, лише з одним зауваженням, що не конструктивно звинувачувати переможців у порушенні правил гри, яка навряд чи взагалі мала якісь правила.

Багато з гнаних олігархів були також євреями, і свою роль в політичних та громадських кампаніях проти них зіграв антисемітизм, зазвичай тонкий і прихований у ЗМІ та грубий і неприкритий із боку націоналістів. Те, що кілька найлояльніших до Путіна олігархів теж були євреями, притлумлювало цю лінію критики його чисток, але єврейське походження, безумовно, використовували проти тих, хто потрапляв під атаки держави.

Це відродження ще однієї мерзенної радянської традиції мене майже не здивувало. Незважаючи на численні спортивні успіхи на славу Батьківщини, моя національність періодично

також зринала в питаннях про мою лояльність під час протистояння з Карповим, який походив із «поважної родини» із самого серця Росії, тоді як я був «вибуховою сумішшю». Ставши ж активістом антипутінського руху, я взагалі почав усе частіше чути, як мене називають «Вайнштейн» за прізвиськом батька, яке невдовзі після його смерті було змінено на традиційне вірменське прізвисько моєї мами, коли мені виповнилося сім років.

Не певен, сміятися мені чи обурюватися тим, що антисемітський хор знову подав голос, вихлюпнувшись із берегів російського Інтернету після того, як Путін почав війну в Україні у 2014-му. Якщо вірити кремлівській пропаганді, у новому демократичному уряді в Києві повно фашистів і нацистів, як тепер називають усіх, хто проголошений ворогом Росії. Тому Росія змушена втрутитися, щоб захистити не лише етнічних росіян, але й бідних євреїв! На це Асоціація єврейських організацій та громад України відповіла відкритим листом, у якому йдеться, що заяви президента Путіна про зростання антисемітизму в їхній країні «не відповідають дійсності» і що вони, «мабуть, плутають Україну з Росією, де єврейські організації якраз відзначили торік зростання антисемітизму». Україна також має нижчий рівень антисемітських проявів за майже всі європейські країни, де ведеться статистика, включно з Францією та Німеччиною. Окрім того, частиною інформаційної війни Кремля стали розповіді про єврейських олігархів, які «правлять Україною», вочевидь, щоб спробувати спровокувати проросійських братів-слов'ян в Україні повстати проти них або, можливо, дозволити зробити це Путіну.

Ці перекручені звинувачення викликали до життя гарний жарт, який я почув, коли відвідав Україну в грудні 2014 року. Росіянин дивиться по телевізору новини та в паніці телефонує своєму єврейському другу в Україні: «Мойше, це правда, що вашу країну захопили фашисти й бандерівці?» «Так, — відповідає друг, — у нашій синагозі всі такі!»

Але повернімося до 2003 року й арешту Ходорковського: це було подано як удар заради справедливості, як реформу

й відплату за простий народ. Фактично ж усе було з точністю до навпаки за всіма трьома пунктами. Тоді не виникало багато запитань, чому це сталося у 2003-му, якщо злочини, у яких його звинувачували, мали місце в 1990-х. Утім, справжні мотиви ув'язнення Ходорковського розкриває погляд на його тогочасну діяльність як усередині, так і ззовні «Юкоса».

Переслідування Гусинського та Березовського почалися ще за два роки до арешту Ходорковського. Вони обидва становили для Путіна пряму та явну загрозу через свої медіа-холдинги й політичний вплив. Натомість Ходорковський та його нафтова компанія в перші роки правління Путіна процвітали. «Юкос» збирався скористатися злетілими до небес цінами на нафту для модернізації застарілого радянського обладнання, що дісталося йому в спадок, а також розширити міжнародне партнерство на шляху до перетворення на першу велику російську справді мультинаціональну компанію. На думку Путіна, це становило загрозу. Він хотів бути впевненим, що нафтові та газові гіганти, так звані «національні чемпіони», будуть жорстко контролюватися Кремлем.

На думку Путіна, Ходорковський також учинив великий гріх, особисто долучившись до політики та громадянського суспільства. При цьому він не збирався принести президентові клятву вірності або спробувати виступити проти нього на пряму в нечесній виборчій грі. Ходорковський заснував фонд «Відкрита Росія» та використовував його як спонсора десятків програм і благодійних акцій по всій країні, причому повністю відмовляючись звертатися по дозвіл від Кремля на цю діяльність. Він навіть публічно проголосив, що підтримуватиме опозиційних кандидатів, тоді як інші олігархи валізами тягали готівку на підтримку путінського політичного курсу.

У Москві є дуже великий Російський державний гуманітарний університет (РДГУ), який підписав із «Юкосом» контракт на одержання 100 мільйонів доларів у вигляді освітніх грантів. Після того, як Ходорковський був заарештований, у РДГУ раптом змінилося керівництво, і новий ректор відмовився брати

гроші в «Юкоса». Ходорковський не витрачав свої кошти на купівлю футбольного клубу в Англії, як це зробив із «Челсі» приятель Путіна Роман Абрамович. Навіть якщо й робив щось подібне, почасти для підтримки своєї репутації, Ходорковський вкладав передусім гроші в Росію, і ці дії робили його загрозою для Путіна — обґрунтованою з усіх боків. Він був не тією людиною, яку Путін міг контролювати.

Причому у 2003 році Ходорковський був просто до безрозсудства хоробрим. Адже в липні заарештували його близького бізнес-партнера Платона Лебедева, і не було жодних сумнівів, хто в переліку наступний. Інший його партнер Леонід Невзлін учинив розумно й того ж літа переїхав до Ізраїлю. Але замість того, щоб поїхати з країни самому або замовкнути, Ходорковський заговорив ще більше, публічно засуджуючи державну й корпоративну корупцію, що гальмувала розвиток Росії. Наслідки не змусили на себе чекати.

Ходорковському пред'явили численні звинувачення в шахрайстві й ухилянні від сплати податків — звичайний для Кремля рецепт. Суд над ним став суцільним доказом того, що за путінського режиму жодні докази не потрібні. За іронією долі «Юкос» насправді сплатив більше податків за кожен барель, аніж будь-яка інша нафтова компанія. Не збираюся проголошувати себе експертом з усіх фінансових та юридичних обороток, що в 1990-ті роки в рекордний час зробили кілька десятків людей мільярдерами. Але очевидно, що мало хто з них мав чисті руки за мірками решти світу. І на початку Ходорковський не надто відрізнявся від усіх інших. Та його бачення майбутнього було настільки радикальним, що він лякав не лише Путіна, а й інших олігархів також. Якби кожного олігарха почали перевіряти та змусили звітувати, це могло б дати дуже позитивний результат для закону й порядку в Росії.

Натомість ми отримали показовий суд проти того, кого Путін вважав своїм особистим ворогом. Якщо характеру судового процесу було недостатньо, щоб це підтвердити, на це вказують переслідування й звинувачення також проти багатьох

інших людей, пов'язаних із «Юкосом». Лебедева звинуватили й ув'язнили, незважаючи на його серйозні захворювання. Постраждало й багато інших співробітників «Юкоса». Навіть адвокату Ходорковського Карині Москаленко прокуратура погрожує позбавленням права на адвокатську практику. Це стало візитівкою мафії Путіна: якщо ви кинули виклик владній вертикалі, він візьметься не просто за вас та ваші активи, але й за ваших співробітників, друзів, родичів та будь-кого, хто насмілиться вас захищати.

У травні 2005 року Ходорковський і Лебедєв отримали дев'ятирічні судові вироки та були відправлені до виправних таборів. Реакцією решти світу стала типова дурня про «занепокоєння» щодо незалежності російської судової системи й «переконування» російського уряду дотримуватися певних стандартів. Тут я майже впевнений, що держдепартамент США має спеціальну форму листа із висловленням занепокоєння, тому щоразу може просто підставляти потрібні імена й дати. Такий лист, зазвичай тихенько підписаний якимось функціонером низького рівня, часто використовуватиметься в наступні роки мірою нагромадження путінських правопорушень у Росії, тоді як лідери вільного світу наполягатимуть на його теплому прийомі на міжнародній арені.

Арешт Ходорковського викликав також показовий коментар американського посла Олександра Вершбоу: «Ми сподіваємося на справедливий суд за *російськими нормами права*» (курсив мій). Коли ж у газеті «Файненшл Таймс» вийшла стаття з критикою дій російської генеральної прокуратури, міністр фінансів і віце-прем'єр Росії Олексій Кудрін заперечив це, говорячи про допущені «певні невідповідності».

Для вух американців і західних європейців я маю перерахувати деякі з цих «невідповідностей»: обшуки в офісах адвокатів, які відвідували своїх клієнтів у в'язниці; обшуки в офісах депутатів парламенту, а також відмови в дозволах депутатам парламенту відвідати Ходорковського у в'язниці, що є порушенням російських же законів. Жодний суд на Заході не прийняв би цю

справу до розгляду, бо докази були отримані в протизаконний спосіб, але такими вже є «російські норми права». Як і два улюблені путінські вислови — «керована демократія» та «диктатура закону», то був дуже показовий оксюморон.

Окрім усунення зі сцени критика й конкурента, ув'язнення Ходорковського було попередженням для решти російського ділового світу: грайте за кремлівськими правилами та не потикайтеся в політику. Це стало в Росії поворотною точкою, коли уряд відкрито припинив переслідувати порушників закону, а натомість сам виявився одним із них. На зміну шахраям зі зв'язками у верхах, які порушували право уряду красти, прийшла ініційована державою практика переслідувань, утисків і розкрадання, об'єктом яких міг стати будь-хто нелояльний до влади.

Справа Ходорковського та «Юкоса» демонструє встановлені путінським режимом зв'язки між правами власності й владою. Якщо ви не при владі, ви не можете контролювати свою власність. Це, своєю чергою, сигналізувало про кінець демократії. Вибори були приречені на фальсифікацію тими, хто при владі, бо якщо вони втратять політичну владу, то втратять і свої активи. Коли настав час президентських виборів 2004 року, Путін та його наближені мали вже забагато чого втрачати, щоб ризикувати бути викинутими з Кремля тим, що так легко виправити, — якимось голосуванням.

Кінець російської демократії та повна централізація влади в Кремлі були певним чином лише побічними ефектами приземленої основної мети, що полягала в крадіжці. Завданням атаки на «Юкос» був перерозподіл власності на користь нафтових компаній, що належали путінським наближеним. Замість старомодного соціалістичного перерозподілу тут працював принцип «Забери в багатого та віддай іще багатшому». Уся величезна країна перетворилася на пиросос для активів, у якому державна влада використовувалася для засмоктування всього до Москви, де воно ділилося між добре пов'язаними союзниками та компаніями. На потреби ж уряду виділялися ледь достатні асигнування, щоб лише тримати людей подалі від вулиць,

а країну — від розпаду на частини. Зате в бюджеті завжди вистачало грошей на пропаганду й сили внутрішньої безпеки.

На тлі брутально ефективного способу пограбування й знищення «Юкоса» навіть фальшиві аукціони та шахрайські трюки з компаніями-пустишками 1990-х виглядали аматорством. А скоро путінський режим поширить свої операції з поглинання й на права пересічних громадян. Якщо в 1990-х роках російський народ пограбували, то 2000-ні показали нам те, чого ми ще ніколи не бачили.

2009 року, коли от-от мав сплисти термін ув'язнення Ходорковського, російські прокурори висунули проти нього нові звинувачення, ще абсурдніші за попередні. По суті, його звинуватили в крадіжці всієї нафти, за несплату податків із якої його засудили вперше. Подібні справи пояснюють, чому росіяни та інші народи, що живуть під тоталітарними режимами, не вважають твори Гоголя, Кафки й Булгакова фантастикою чи навіть сюрреалізмом. Держава не зобов'язана бути логічною чи розважливою, вона лише зобов'язана досягати своєї мети. Диктаторські режими відчують викривлену потребу виконувати протокол, проводити вибори та суди, навіть якщо результати відомі заздалегідь. Вільний же світ часто винагороджує цей фарс готовністю відкласти висловлення недовіри. Росія робить вигляд, що має вибори та систему правосуддя; вільний світ робить вигляд, що вірить цьому, періодично висловлюючи своє символічне занепокоєння, указуючи на невідповідності й намагаючись присоромити безсоромних.

Диктатори сприймають усі ці фонові шуми як ритуальне умиротворення, чим вони і є, та продовжують уперто робити свою справу. Майстер гострого слова й дослідник тоталітарного складу розуму, польський письменник Станіслав Єжи Лец сказав про це так: «Якщо канібал користується ножем та виделкою — це прогрес?»

Вирок нового суду в листопаді 2010 року дав Ходорковському можливість виступити з яскравим останнім словом щодо

нинішнього стану та майбутнього Росії. Воно саме стало звинуваченням, важливим документом для того часу і для історії. Я процитую тут лише кілька уривків цього виступу, але дуже раджу вам знайти та прочитати документ повністю: *«Мені соромно за свою державу. Я думаю, ми всі чудово розуміємо — значення нашого процесу виходить далеко за межі наших із Платоном доль, та навіть доль усі тих, хто безвинно постраждав у ході масштабної розправи над "Юкосом", тих, кого я виявився не в змозі захистити, але про кого я не забуваю, пам'ятаю щодня.*

Спитаймо себе: що сьогодні думає підприємець, висококласний організатор виробництва, просто освічена, творча людина, дивлячись на наш процес та вважаючи абсолютно передбачуваним його результат?

Очевидний висновок мислячої людини страшний своєю простотою: силова бюрократія може все. Права приватної власності немає. Прав у людини за зіткнення із "системою" взагалі немає.

Будучи навіть закріпленими в законі, права не захищаються судом. Адже суд або теж боїться, або є частиною "системи". Чи варто дивуватися, що мислячі люди не прагнуть до самореалізації тут, у Росії?..

Надія — головний рушій великих реформ та перетворень, вона є запорукою їхнього успіху. Якщо вона погасне, якщо зміниться глухим розчаруванням, хто та що зможе вивести нашу Росію з нового застою?

Я не перебільшу, якщо скажу, що за результатом цього процесу слідкують мільйони очей по всій країні, по всьому світу.

Слідкують із надією, що Росія все ж таки стане країною свободи та закону, де закон буде вищий за чиновника.

Де підтримка опозиційних партій перестане бути приводом для репресій.

Де спецслужби захищатимуть народ і закон, а не бюрократію від народу та закону.

Де права людини не будуть більше залежати від настрою царя. Доброго чи злого.

Де, навпаки, влада буде справді залежати від громадян, а суд — лише від права та від Бога. Якщо хочете, називайте це сумлінням.

Я вірю, так буде.

Я зовсім не ідеальна людина, але я людина ідеї. Мені, як і будь-кому, важко жити у в'язниці й не хочеться тут померти.

Але якщо доведеться, у мене не буде вагань. Моя віра варта мого життя. Думаю, я це довів...

Ваша честь, я готовий зрозуміти, що вам дуже непросто, можливо, навіть страшно, і я бажаю вам мужності.

Усі розуміють, що ваш вирок у цій справі — яким би він не був — стане частиною історії Росії. Більше того, він формуватиме її для майбутніх поколінь. Усі імена залишаться в історії — і обвинувачів, і суддів — так само, як вони залишилися в історії після сумновідомих радянських процесів».

Слова та мрії видатної людини незалежно від її минулих гріхів чи майбутніх справ. Через п'ять тижнів суддя подовжив терміни покарання Ходорковського та Лебедева до 2017 року, що пізніше були скорочені за апеляцією до 2016-го, а потім до 2014-го. Але, звичайно, Путін усе одно мав кілька трюків про запас.

Три роки по тому Путін здивував усіх, зокрема самого Ходорковського, оголосивши, що звільнить його, а потім і зробив це 20 грудня 2013 року. Схоже, що це відбулося завдяки поєднанню двох чинників. З одного боку, це був тиск Німеччини — Ходорковський потім подякував колишньому міністрові зовнішніх справ цієї країни Гансу-Дітріху Геншеру за допомогу у звільненні. З другого ж, у Путіна було бажання «підчистити хвости» перед початком Зимових Олімпійських ігор у Сочі в лютому 2014-го. Ходорковський привертав до себе забагато уваги, адже організація «Емнесті Інтернешнл» проголосила його в'язнем сумління й доля цієї людини могла стати привабливим об'єктом для журналістів з усього світу. Для Путіна це була також можливість зіграти улюблену роль «доброго царя», проявивши милосердя до поваленого ворога, і шанс отримати щось в обмін за невелику ціну його звільнення на одинадцять

У ПОШУКАХ ДУШІ ПУТІНА

місяців раніше. Це також дозволяло уникнути проблеми початку третього судового процесу, у якому, щоб виправдати подальше тримання Ходорковського за ґратами, мали фігурувати злочини, не менші за вбивство.

Щойно його звільнили, Ходорковський того ж дня виїхав до Німеччини, щоб відвідати свою хвору матір. У перші дні після звільнення він тримався доволі стримано, але невдовзі почав знову виступати проти путінського режиму й відновив роботу свого фонду «Відкрита Росія».

Це ще не епілог історії Ходорковського. Як і дуже багато російських історій, вона просто не може писатися далі, поки Путін при владі. Що ж до амбіцій Ходорковського, то під час нашої зустрічі незабаром після його звільнення він сказав мені тихо, але впевнено: «На місці Путіна я б мене не випускав».

З ВОГНЮ ТА В ПОЛУМ'Я

Можна скласти дуже довгий перелік речей, у реальність яких за мого життя ніколи б не повірив мій дідусь — затятий радянський комуніст. Причому мій титул чемпіона світу з шахів не входить навіть до першої десятки. Виступ перед поважною аудиторією на Мангеттені з промовою про важливість «американських цінностей» капіталізму та свободи стояв би в цьому переліку доволі високо. Як і те, що після прочитаної у Ваййомінгу лекції про загрозу путінської Росії я надіну на голову позиченого ковбойського капелюха.

Проте під першим номером, мабуть, була б подія, що сталася 17 серпня 2012 року біля московського суду. Навіть не в самому приміщенні суду, а під його стінами. У той день мене заарештувала й побила поліція. Це сталося під час протесту проти засудження «Пуссі Райот» — трьох членів дівчачої панк-групи, яких звинувачували в проведенні антипутінської акції в одній із московських церков та зйомках цієї акції на відео. Процес над ними відбувався в тому самому Хамовницькому суді, де двома роками раніше судили Михайла Ходорковського. Не маючи змоги пробитися крізь натовп усередину, я стояв на тротуарі збоку від входу, спокійно спілкуючись із кількома журналістами, коли раптом налетіла поліція й бруквально винесла мене звідти.

За законом, хоча б теоретично, поліція повинна повідомити вам причину арешту. Проте є безліч свідків та навіть відеозаписів мого затримання, які показують, що такого повідомлення не було. Натомість на відео добре видно, як мене несуть догори дригом, а я кричу: «У чому мене звинувачують? За що мене затримують?» (Та ще кілька слів, які б мені не хотілося пояснювати моїй маленькій доньці.) Поліцейські закинули мене в автобус, що чекав неподалік, та зачинили двері. Але не замкнули їх.

Далі я зробив те, про що дуже скоро пошкодував. Я відчинив ті двері й знову почав вимагати, щоб мені пояснили, у чому мене звинувачують. Мої слова перервалися, коли я наполовину впав, наполовину був стягнутий до натовпу поліцейських ззовні. Мені заломили руки та кілька разів вдарили по голові й тілу, а потім підняли назад в автобус і запхнули вглиб. Одному голландському фотографові вдалося швидко зняти, як двоє поліцейських притиснули мене до задньої стінки автобуса: один викручував мені руку назад, а другий тиснув на горло.

Я не можу об'єктивно оцінювати події того дня, але не думаю, що неозброєний шахіст на порозі свого п'ятдесятиліття був такою вже жакливою небезпекою для цілої армії охоронців громадського порядку. На щастя, хоча мені й добряче наставили тоді синців, обійшлося без серйозних травм. Мені навіть вистачило духу посміятися, коли поліція потім заявила, що збирається висунути проти мене додаткове звинувачення за укус одного прапорщика за палець під час їхнього нападу. Отакої! Я, звісно, не вегетаріанець, хоча після того, як кілька років тому мені виповнилося п'ятдесят, і довелося зменшити споживання червоного м'яса за порадою мого лікаря. Але я можу з упевненістю сказати, що якби мені була до смаку людська плоть, як подекуять про бенгальських тигрів, то точно не кусав би нікого, нижчого за званням за генерала.

Знаючи, що всі свідки та докази світу в московському суді нічого не варті, ми з друзями відчайдушно намагалися зібрати якомога більше фото, відео й усних свідчень і максимально широко розповсюдити їх до початку суду. Ідея полягала в тому,

що коли для всього світу буде повністю очевидно, що я не порушив жодних законів, уряду буде незручно висунути мені звинувачення за статтею «Участь у несанкціонованому протесті». Стояв 2012 рік, коли ще можна було уявити, що путінському уряду щось може завадити.

Без вагань визнаю, що в цій ситуації мені дуже пощастило мати відоме ім'я, яке певною мірою й стало моїм захистом. Новини підхопили історію та кадри мого арешту й побиття за лічені хвилини. Завдяки силі соціальних мереж тисячі людей допомогли мені та моїм друзям передивитися сотні фото й відео, щоб довести, що прапорщик, який збирався звинуватити мене в нападі, мав поріз на пальці ще до мого арешту. На відміну від більшості росіян, яких б'ють так само, як мене, або й ще гірше, я мав знання та засоби для розробки плану захисту.

Через тиждень, після дев'яти годин у суді, мене виправдали на превеликий подив геть усіх, зокрема й мене самого. То був, мабуть, перший випадок в історії путінської Росії, коли людину виправдали після подібних звинувачень у такий спосіб. За іронією долі у 2007 році я був одним із перших, кого звинуватили та ув'язнили згідно з новими драконівськими антипротестними законами. У своїй заяві після виправдання я дякував усім, хто висловив мені підтримку, а також просив пом'якшити покарання тим, чий приклад не давав мені опустити руки: *«Цей результат демонструє силу солідарності. Це означає більше, ніж просто жертвувати гроші та ваш голос. Це спільне відчуття, що свобода має значення скрізь, для всіх людей, не лише у вашій країні. Дуже важливо не опустити руки. Чим більше людей звертатимуть увагу на те, що відбувається, та тиснутимуть знизу, тим більше справ будуть закінчуватися подібно до моєї та тим менше їх закінчуватимуться, як справа “Пуссі Райот”. Шукайте можливість щось змінити!»*

То був радісний момент, але особливо радіти не доводилося. Поки мене разом із багатьма іншими людьми заарештовували ззовні, три дівчини з групи «Пуссі Райот» усередині були засуджені до двох років колонії. Двадцятичотирирічна Марія Альохіна, двадцятидворічна Надія Толоконнікова та тридцятирічна

Катерина Самуцевич лише виконали короткий «панк-молєбень» у московському храмі Христа Спасителя, знімаючи його на відео та згадуючи ім'я Путіна. Можете здогадатися, що саме влада визнала більшим святотатством.

Пізніше я ще повернуся до цих сміливих дівчат та їхньої історії, яка стала міжнародною сенсацією, підтвердивши для всього світу, що путінський рєжим остаточно перетнув межу непоправної деспотії. Але спершу я хотів би пояснити, як опинився під стінами суду та потрапив до рук поліції, у можливість чого ніколи б не повірив мій дідусь. Наразі ж ми залишимо Москву й перенесемося до Іспанії, а саме до невеличкого андалузького містечка Лінареса.

1975-го, у дванадцять років, я зіграв свій перший індивідуальний важливий шаховий матч на національному рівні — на Чемпіонаті Радянського Союзу серед юнаків. Десять років по тому в Москві я став наймолодшим чемпіоном світу в історії. Що ж до Іспанії, то 10 березня 2005 року я зіграв там свою останню серйозну шахову партію, вигравши вдев'яте супертурнір у Лінаресі. І от після трьох десятиліть кар'єри професійного шахіста, причому останніх двох із них як гравця з першим номером рейтингу, я вирішив залишити професійні шахи.

У наш час не дуже прийнято завершувати кар'єру, перебуваючи на її піку, але така вже я людина. Мені потрібна мета, і я прагну змін. Про мої досягнення та внесок судити не мені, але я відчував, що більше не матиму головної ролі в шахах. Адже проголосити об'єднаний чемпіонат тоді було неможливо через політичний хаос у світі шахів, а грати раз за разом одні й ті самі турніри мені було не надто цікаво.

Мені завжди подобалося ставити перед собою амбітні цілі та вдавалося реалізовувати більшість із них. На шаховій арені я досяг усього, чого тільки можна було. Тим часом я відчував, що є й інші сфери, де ще можна щось змінити, де можна ставити нові цілі та знаходити нове застосування моїй енергії. Серед моїх нових проєктів була робота над книгою з прийняття рішень під назвою

«Шахи як модель життя», а також проведення лекцій і семінарів на цю тему. Було там і просування шахів у систему освіти. Американський шаховий фонд Каспарова (ШФК) підтримав ідею запровадження шахів у школах та розробив план навчання цієї гри під час занять. Сьогодні ШФК має центри в Брюсселі, Йоганнесбурзі, Сінгапурі та Мехіко з тисячами шкіл-партнерів, широким різноманіттям подій та навчальних програм.

Але до певного часу все це могло зачекати. Основною причиною мого рішення піти з шахів, коли я це справді зробив, причому безповоротно, безумовно, була політика або те, що нею називається в автократичній країні. Протягом багатьох років я був палким прихильником установлення в Росії демократії, а час від часу навіть брав участь у політичних акціях, коли якась кампанія, підтримка чи голосування ще справді мали значення. Станом на 2005 рік ці речі переважно вже нічого не значили для владної структури Росії, але ми все ще сподівалися. Завдяки обмеженню президентських повноважень двома термінами 2008 рік міг покласти край владі Путіна, якщо він, звісно, не хотів ризикнути стати парією, повністю скасувавши Конституцію. Коли ж Путін піде, то нашою метою було набрати достатньо сили, щоб у виборчих бюлетенях з'явилася реальна демократична альтернатива. Я не знав достеменно, як саме це має статися, але знав, що повинен спробувати.

Окрім того, як я написав у «Волл-Стрит Джорнал» через кілька днів після завершення шахової кар'єри, мій перехід до політичної діяльності був також річчю доволі особистою: *«Дивлячись на свого восьмирічного сина, я розумію, що вищими ставки в цій битві просто не можуть бути. Багато забезпечених росіян відправляють своїх дітей до іноземних шкіл, подалі від небезпек, створених нашим авторитарним керівництвом. Утім, більшість моїх співвітчизників не мають такої можливості. Я маю, але хочу, щоб мій син зростав у країні, у якій він народився. Я не хочу, щоб йому доводилося турбуватися через військову службу під час злочинної війни або через страх репресій в умовах диктатури. Я хочу, щоб мій син жив у вільній кра-*

їні, пишався своєю країною та своїм батьком... І в Росії мільйони таких, що, як і я, хочуть мати вільну пресу, верховенство права та чесні вибори. Моя нова робота полягає в боротьбі за цих людей та в боротьбі за ці речі».

Сьогодні моєму синові Вадиму вже вісімнадцять, але він не знає, що таке жити у вільній Росії. Те, що йому відомо про демократію та громадянські свободи, син дізнався так само, як я, коли був підлітком у РСРР: з подорожей за кордон та іноземних новин. Принаймні він та його покоління мають Інтернет, який у Росії поки що відносно вільний. 2005-й став також роком мого третього одруження, і моя дружина Даша продовжує відігравати надзвичайно важливу роль у тому, щоб зробити цей новий етап мого життя щасливим і успішним. Наші діти — донька Аїда й син Ніколас — народилися та ростуть у вільній країні. На жаль, у супереччя моїм сподіванням, цією країною стала не Росія, а Сполучені Штати Америки.

За кілька місяців до завершення моєї кар'єри свідомість людей по всьому світі приголомшила новина про захоплення заручників у бесланській школі. Я пишу про це тут, свідомо порушуючи хронологію, через вплив, який ця подія мала на моє рішення піти з шахів та через мої особисті враження після відвідання тих місць у 2005 році.

А починалося все так: 1 вересня 2004 року чеченські сепаратисти захопили понад тисячу заручників у школі в Північній Осетії, російській частині Кавказу поблизу кордону з Грузією. У той день було свято першого дзвоника, або День знань, — початок навчального року, коли батьки та інші члени родини супроводжують своїх дітей до школи. Аж раптом школу захопили тридцять важко озброєних терористів, які зігнали заручників до спортзалу. Будівлю було заміновано саморобними вибуховими пристроями (справжніми, на відміну від «Норд-Осту»), а певну кількість заручників одразу було вбито.

Надворі панувало прогнозоване сум'яття, адже різні загони регіональних та національних сил безпеки, а також політики

всіх мастей ніяк не могли узгодити свої дії. Батьки та інші місцеві мешканці відмовлялися залишити зону проведення операції, причому багато хто прагнув за будь-яку ціну не допустити штурму школи. Адже в пам'яті людей були ще дуже свіжі спогади про трагедію «Норд-Осту». Вимоги нападників теж нагадували 2002 рік: виведення російських військ із Чечні та визнання незалежності цієї республіки. У деяких повідомленнях ішлося, що вони також хотіли, щоб Чечню визнала Організація Об'єднаних Націй.

Окрім того, терористи вимагали присутності кількох регіональних політиків, які служитимуть посередниками, зокрема президента Північної Осетії Олександра Дзасохова та президента сусідньої Інгушетії Мурата Зязікова. Жоден із них у Беслан так і не прибув. Дзасохов пізніше казав, що йому силою завадили прийти, та розповів журналу «Тайм», що «дуже високопоставлений генерал із Міністерства внутрішніх справ сказав йому: «Якщо ви спробуєте туди поїхати, я отримав наказ вас заарештувати».

Нападники також запросили Анну Політковську, журналістку, яка була однією з небагатьох росіян, кому чеченці довіряли. Вона одразу ж вирушила до Беслана, але доїхати не змогла. Під час авіаперельоту їй підлили в чай отруту, Анна впала в кому та опинилася на волосинку від смерті у невеличкій лікарні в Ростові, після чого вимушена була повернутися до Москви на реабілітацію. Пізніше Політковська заявила: російські органи безпеки «нейтралізували мене, бо знали, що я їхала в Беслан для налагодження перемовин».

Лідер чеченського руху за незалежність Аслан Масхадов, якого зневажали й за голову якого Москва призначила винагороду в 10 мільйонів доларів, засудив цей напад через свого представника та, здавалося, був готовий утрутитися в ситуацію особисто. Дзасохов пізніше казав, що він був готовий узяти участь у переговорах, запропонувати терористам безпечний шлях відходу, а також звільнення кількох ув'язнених бойовиків, щоб гарантувати безпеку решти заручників.

Однак у процесі переговорів сталося непередбачуване. 3 вересня, на третій день облоги, спортзал струснули два вибухи,

якраз коли до будівлі школи наближалися медичні працівники, щоб забрати двадцять тіл загиблих ззовні. Один із вибухів спричинив пожежу на даху школи. І знову пізніше з'явилося з півдужини версій про причину тих вибухів, а ще більше про бій, який після них розпочався. І половину з них ми почули від тих самих посадовців, які через день розповідали вже щось інше. У деяких повідомленнях ішлося, що в терористів випадково спрацювали саморобні вибухові пристрої. В інших же казали, що то російський снайпер застрелив терориста, а той підірвав бомбу.

Не менш суперечливою є також розповідь про те, хто саме командував операцією та хто й коли віддав наказ стріляти. Причому чим більше часу минає після трагедії, тим більш суперечливою вона стає. Адже коли всередині та ззовні спортзалу почалася стрілянина, багато заручників були вже надто змученими спрагою та заслабкими, щоб тікати, а озброєні місцеві мешканці пішли на штурм разом із місцевими правоохоронцями й важкою військовою технікою. Там був страшенний хаос. Лише після того, як мешканці навколишніх будинків знайшли на дахах купу відпрацьованих труб, стало зрозуміло, що військові стріляли по приміщеннях із дітьми з реактивних вогнеметів.

Майже одразу після закінчення бою на місце приїхали бульдозери та самоскиди, які вивезли звідти завали (разом із деякими останками тіл) та все інше, що могло послужити доказом для реконструкції жахливих подій того дня. Свідчення місцевих мешканців та заручників раз у раз суперечили заявам уряду про те, що сталося. Владу стільки разів ловили на брехні про речі, що легко перевірялися (на кшталт того, яке озброєння застосовували й коли саме), що довіряти будь-якій з офіційних версій було просто неможливо.

На відміну від «Норд-Осту», після подій у Беслані було проведено кілька офіційних розслідувань. Одне завершив у 2005 році депутат парламенту Північної Осетії, який справді був на місці подій у день штурму школи. Ще два звіти опублікував у 2006 році вже федеральний парламент. Але Дума контролювалася партією Путіна «Единая Россия», і офіційним став звіт, підготований під

контролем саме її представника. Було ще одне розслідування, яке провів Юрій Савельєв — член російської націоналістичної партії «Родина» («Батьківщина») та за збігом обставин визнаний експерт із ракет і вибухівки. Звіт Савельєва значно краще співвідноситься зі свідченнями місцевих мешканців, які були ззовні, та заручників, які перебували всередині, стосовно зброї, яку застосовували, а також черговості подій. Він із колегою підготували свій звіт та відмовилися підписувати офіційний. 2007 року вони виступили з гучною заявою, назвавши офіційний висновок «димовою завісою».

А ось як оцінив наявні докази у своїй статті 2006 року американський журналіст Девід Саттер: *«Версія бесланських батьків підтвердилася висновками комісії парламенту Північної Осетії. У звіті, опублікованому 29 листопада 2005 року, комісія дійшла висновку, що перший вибух був спричинений пострілом із вогнемета або кинутою ззовні будівлі гранатою».*

Проте найвагоміше підтвердження прозвучало у звіті, який опублікував Юрій Савельєв — член слідчої комісії федерального парламенту та поважний експерт із фізики горіння... Савельєв дійшов висновку, що перший вибух став результатом пострілу з вогнемета, здійсненого з п'ятого поверху будівлі навпроти школи о 13:03. Другий вибух стався через 22 секунди та був спричинений осколочною гранатою потужністю 6,1 кілограма в тротиловому еквіваленті, кинутою з іншої п'ятиповерхівки на тій самій вулиці. За словами Савельєва, ці вибухи спричинили катастрофічну пожежу та руйнування покрівлі спортзалу, що й призвело до загибелі більшості заручників. Наказу загасити пожежу не надходило протягом двох годин. Унаслідок цього заручники, яких можна було врятувати, згоріли заживо».

Навіть дані про загиблих спричиняли суперечки та регулярно переглядалися протягом кількох тижнів. Лише інтерв'ю з родичами й тими, хто вижив, допомогли заповнити прогалини в офіційних записах. Остаточні цифри є такими: 334 загиблі заручники, 186 із них — діти. Понад 700 дістали поранення, причому багатьом знадобилася ампутація через страшні рани від осколків. Багато загиблих згоріли заживо. Кількість живих

і мертвих терористів також є спірною. Офіційні цифри свідчать, що там було 32 нападники, із яких один вижив. Інші повідомлення кажуть, що нападників було значно більше, до 75, і багато хто з них утік. Було також убито мінімум 10 правоохоронців, зокрема всіх трьох командирів штурмової групи.

Відповідальність за теракт у Беслані було покладено на чеченського польового командира Шаміля Басаєва, який заявив, що спочатку сподівався захопити школу в Санкт-Петербурзі або Москві. Він також пообіцяв більше таких атак, хоча цього не сталося, а скоро Басаєв і сам загинув від вибуху у 2006 році. І знову ніхто напевне не знав, як саме він загинув, та це вже турбувало надзвичайно мало людей: загинув і загинув.

Для згорьованих бесланських родин єдиною доступною мішенню був уряд. Не можна ж вимагати відповідей від терористів або загиблих. Адже єдиний узятий живим терорист Нурпаші Кулаєв швиденько отримав свій термін ув'язнення та зник у надрах російської в'язничної системи. До речі, асоціація жертв теракту «Матері Беслана» навіть пообіцяла звернутися із запитом про його помилування, сподіваючись отримати більше інформації під час відкритого судового процесу. Уряд, звісно, не поніс відповідальності за їхні сльози, але після Беслана почалися справді суттєві урядові реформи. На жаль, мало які з них стосувалися більшої безпеки для російського народу.

Лише через два тижні після Беслана Путін зібрав у своєму кабінеті всіх вісімдесятьох дев'яток російських губернаторів та розмовляв із ними декілька годин. Після кількох вступних слів про Беслан він сказав, що відповіддю на цей теракт має стати ще більша ефективність і єдність уряду та країни. Такі слова зазвичай привертають увагу будь-кого, хто вивчає диктатуру, і цей випадок не був винятком. Окрім кількох природних реакцій на кшталт посилення законодавства проти тероризму й розширення повноважень правоохоронців реформи були переважно спрямовані на подальше послаблення демократичних інституцій у Росії. Тепер Путін призначатиме губернаторів напряду: ніяких більше виборів. Вибори до Державної

Думи переходили від мажоритарної до пропорційної системи. Тепер люди голосуватимуть не за конкретного кандидата, а за партії, що гарантувало довічне перебування при владі спеціально розставлених фігур. Інші реформи підривали самі засади демократичної системи, значно ускладнюючи реєстрацію партій. Безумовно, ці речі не мали нічого спільного з Бесланом, боротьбою з тероризмом або чимось іншим, у чому Путін не бачив можливості централізувати ще більше влади в Кремлі.

Як відома особа, я мав у своїй новій кар'єрі політичного активіста певні переваги, але були й деякі недоліки. Мені складно було відповідати, коли мене називали новачком, дилетантом, кого не цікавить важка праця зі створення альянсів і вислуховування людей. Я прагнув усіма способами спростувати цей образ, тому вирушив у поїздку Росією, щоб послухати, що люди думають про державну владу в країні, а також поширити думку, що можливе інше майбутнє.

Майте також на увазі, що опозиція не мала найменшого доступу до ЗМІ. Тому нам було потрібно, щоби люди бачили нас особисто, інакше б нас узагалі ніхто не почув. Приїзд відомого спортсмена, який пішов із шахів у політику, мав стати великою подією ледь не скрізь. Але оскільки мої погляди щодо Путіна були вже добре відомі, завершення моєї кар'єри приховували від широкого загалу. Натомість кілька відомих російських зірок хокею, зокрема Фетисов і Третяк, публічно вітали Путіна та користувалися загальною увагою. У мене ж не було жодних шансів потрапити на телебачення й поговорити там про мої плани на майбутнє. Проблема полягала навіть не в тому, що мене просто не запрошували на передачі, а в тому, що прямі ефіри були на той час вже практично заборонені, щоб уникнути будь-яких незручних для влади політичних питань.

Я розумів, що це буде не просто. Адже я вже встиг привернути до себе увагу, яку кожна помітна опозиційна фігура негайно діставала від кремлівських убивць та їхніх поплічників. Ці типи варіювалися від набридливих тролів до небезпечних

злочинців. І всі вони були на ставці в представників влади, котрі хотіли бути впевненими, що будь-які паростки опозиційного руху зустрінуть негайний та сильний спротив. Де б я не виступав, молодіжні угруповання, які ми прозвали «путін-югенд» за аналогією до подібної нацистської організації, посиляли своїх членів закрикувати й закидувати мене різними речами, причому вони ніколи не мали проблем із правоохоронцями. У квітні, під час виступу в Москві, я дістав від одного молодика удар по голові дерев'яною шаховою дошкою. І можете навіть не сумніватися, що за мною постійно сліdkували більш серйозні агенти служб безпеки, записуючи кожне моє слово. Усе це, безумовно, є ознаками тоталітарної системи.

Але я не збирався легко здаватися. Для мене також було важливо їздити по країні, бо опозиційний рух мав вагу переважно в Москві й трохи менше в Санкт-Петербурзі. За межами ж Московської кільцевої дороги підтримка Путіна була значно вищою, особливо в регіонах, де економіка здавалася більш залежною від уряду, а єдиними джерелами новин були контрольовані Кремлем телеканали. Тому я відвідав Владивосток на сході, розташований за шість тисяч кілометрів від Москви. Я з'їздив у Ростов, а потім південніше, на Кавказ. Я виступав перед рибалками, залізничниками та студентами. І я також поїхав у Беслан.

Передусім я відвідав цвинтар, Новий цвинтар, як його називають там. Навіть через десять місяців після теракту там не все ще було впорядковано. Я поклав квіти на кожную могилу, пройшовши через весь цвинтар у стані шоку від близькості до жаху, який пережили місцеві жителі та з яким змушені щодня стикатися ті, хто вижив. Тільки уявіть собі ряд за рядом могил, на кожній із яких зазначена однакова дата смерті: 3 вересня 2004 року, 3 вересня 2004 року, 3 вересня 2004 року, знову і знову, і так 334 рази. Ряд за рядом могил із датою народження в 1990-ті, а декілька й у 2000-ні. То був найболісніший день мого життя.

Утім, я все ж хотів провести виступ у цьому місті, тому зібрався з духом та вирушив до місцевого будинку культури. Мене зовсім не здивувало, що там виявилася замкненою кожна

шпаринка й не світилося жодне вікно. То була частина звичайного пакету переслідування та ізоляції, застосовуваного проти опозиційних діячів. Куди б я не приїхав, у залах, де були заплановані мої зустрічі з людьми, за дивним збігом виникали проблеми з електрикою або сантехнікою. Нашому літаку не давали дозвіл на приземлення, а автобуси приїздили зовсім не туди, куди треба. Місцеві мешканці повідомляли мені, що їм погрожують побиттям або втратою роботи, якщо вони прийдуть послуhati мій виступ. А тому дуже часто мені доводилося виступати просто неба, надворі, на вулиці, у коридорі, у ресторані. Навіть готелі отримували інструкції не давати нам із колегами номери.

Те саме сталося навіть у Беслані, у місті, яке, здавалося б, найбільше у світі заслуговує на мир та спокій. З цієї причини я навіть не хотів туди приїздити, але водночас відчував, що повинен це зробити. Я приїхав не заради політики, а щоб на власні очі побачити, що там сталося, а також показати родинам постраждалих, що про них пам'ятають. На той час ледь не всі жителі міста проклинали владу, яка більше потурбувалася про знищення терористів, аніж про збереження життя заручників.

На цьому етапі поїздки мене супроводжувала російська журналістка Маша Гессен, і її репортаж про ті події допоможе мені освіжити спогади, дещо затуманені всепоглинальними емоціями того дня. Тут я хочу точно процитувати два параграфи, перший із яких показує, що я не перебільшую, розповідаючи про переслідування з боку пропутінської молоді, а другий позбавить мене додаткового болю від спогадів: *«Саме тоді почувся глухий хлопок, дуже подібний до пострілу з пістолета, і жінки закричали: "Гаррі! Гаррі!" Натовп розступився, і стало видно, як охоронці Каспарова недоладно намагаються його прикрити, одночасно не даючи людям почавити одне одного, коли ті кинулися геть із ганку. Раптом виявилось, що перед будівлею стоїть якийсь молодик із пляшкою кетчупу в руці, яку він різко збовтав, а потім націлив на Каспарова й сильно стиснув. За мить Каспаров увесь був у кетчуні: голова, груди та праве плече його синього спортивного пальто були рясно вкриті липкими черво-*

ними плямами. Ганок спорожнів, і на землі залишився прозорий поліетиленовий пакет із кількома розбитими яйцями, який, перш ніж упасти, влучив у навіс ганку. Ось що спричинило хлопок. Біля нас на ганку залишилася стояти стара жінка, яка намагалася витерти обличчя Каспарова носовичком. “Пробачте мені, пробачте мені”, — шепотів він знову й знову, вибачаючись за спричинення цього інциденту в місті, яке й так було вже сповнене жалю...

Натовп поступово прибував, люди по всьому шляху виходили зі своїх будинків та квартир, щоб приєднатися. Вони заходили до школи крізь велетенські діри в стінах того, що колись було спортзалом... Коли ми увійшли до спортзалу, Каспарову аж забракло повітря. “Господи Боже ж мій, Господи Боже”, — шепотів він. Жінки розійшлися по кутках зруйнованого приміщення й почали голосити. Дуже скоро зал наповнився приглушеними, але пронизливими звуками. Каспаров здавався хворим: очі його почервоніли, рот привідкрився, голова хиталася. Було зрозуміло, що він не зможе виступати тут, у переповненому горем приміщенні. Він попросив, щоб йому показали школу і, коли пішов коридорами разом із людьми, яких уже зібралося близько сотні, сказав: “Ідучи цією школою я думаю: як люди в Москві й далі ходять колами, щось там розказують, продовжуючи брехати? Адже серед них сидить той, хто віддав наказ відкрити вогонь. Якщо цій людині все зійде з рук, ми всі будемо в цьому винні!”»

Відповідальність за те, що сталося в Беслані, була покладена лише на трьох представників влади. Усі троє були співробітниками місцевої міліції з Північної Осетії, яких задля годиться звинуватили в неналежному забезпеченні охорони школи. Навіть для путінського суду це була вже надто очевидна спроба знайти «стрілочників», тому всі троє були згодом амністовані. До речі, коли суддя зачитав постанову про амністію в травні 2007 року, група з двадцяти п'яти представників «Матерів Беслана» ледь не рознесла приміщення суду на друзки. Навряд чи саме ці співробітники були винні в тому, що сталося, але вони стали єдиними мішенями безсилої люті родин загиблих.

Тут нам слід розділити свій жах і гнів між тими, хто несе безпосередню відповідальність за трагедію, — убивцями, які спланували й здійснили теракт, — та тими, хто погано виконав свій обов'язок захистити й зберегти життя людей, а потім відмовився взяти на себе відповідальність за цей провал. Звичайно, у демократичних країнах теж трапляються непорозуміння, помилки, порушення й приховування фактів. По всьому світу людям властиво помилятися та робити жакливі речі. На жаль, схоже на те, що ми нездатні запобігти таким трагедіям (хоча, безумовно, можна відзначити, що найбільше їх стається, коли при владі стоїть брехлива диктатура). Тому справжнє випробування наших інституцій полягає в тому, як вони дають раду цим помилкам та жакіттям із метою зберегти довіру й покращити безпеку людей.

Реакція уряду на теракти «Норд-Осту» та в Беслані, а також на їхні наслідки дуже чітко показала, що путінський режим не цікавила думка або безпека російського народу. Путіну взагалі не були потрібні люди або їхня довіра. Він мав нафту, газ, тотальний контроль ЗМІ та уряду, а також швидке розширення органів безпеки. На відміну від демократичної країни, де втрата адміністрацією народної довіри коштувала б президентові посади, диктаторові взагалі немає потреби вибачатися чи навіть ставити це питання.

Іншою метою моєї поїздки було налагодити контакт з активістами по всій країні. Адже тоді в Росії ще діяли різні опозиційні партії та неурядові організації, які переживали дедалі більшу маргіналізацію. Після того, як Путін міцно взявся за громадянське суспільство, не залишилося жодної організації, яка була б надто малою або надто невинною для переслідувань. У межах кампанії проти будь-яких проявів «помаранчевої» активності постійно приймали спеціальні закони, які обмежували іноземне фінансування неурядових організацій та посилювали покарання протестувальників. Було введено в дію цілу низку «антиекстремістських» законів, написаних так невизначено й неконкретно, що навіть найменшу критику уряду могли назвати екстремістською діяльністю, яку карали багаторічним ув'язненням.

У 2005—2008 роках російська опозиція була безладною мішаниною ліберальних політиків, молодих активістів усіх політичних мастей та правозахисників зі старої гвардії. Деякі з них були вигнанцями з путінської системи влади, як, наприклад, колишній прем'єр-міністр Росії Михайло Касьянов та радник президента з економічних питань Андрій Ілларіонов. Там були також Борис Немцов, колишній перший віце-прем'єр за часів Єльцина, та Володимир Рижков, один з останніх іще живих незалежних депутатів Державної Думи. Був там і Георгій Сатаров — колишній помічник Єльцина, який допомагав писати нову російську Конституцію. То могла бути доволі впливова група, якби не той факт, що всі вони не мали жодного впливу.

Трохи осторонь стояли «поважні» політики єльцинської доби, які поступово втрачали політичний ґрунт під ногами, а тому всіляко намагалися залишитися на плаву. Ці особи, наприклад колишні кандидати в президенти Ірина Хакамада та Григорій Явлінський, засновник партії «Яблоко», намагалися протестувати зсередини, водночас не надто ворогуючи з Путіним. Зрештою вони усвідомили, що той не збирається їх ніяк використовувати, навіть як лояльну до нього опозицію. Деякі з них здалися та приєдналися до путінського псевдodemократичного фарсу, отримуючи за це зарплатню, тоді як інші взагалі пішли з політики. Кілька осіб приєдналися до нас, так званої «радикальної», або «зовнішньої», опозиції.

Серед правозахисників слід відзначити вельмишановну Людмилу Алексєєву — члена-засновника Московської Гельсінської групи та одну з небагатьох досі активних радянських дисидентів. Був там і Лев Пономарьов, один із засновників товариства «Меморіал» — ледь не першої російської організації із захисту прав людини. «Молодь» була представлена Сергієм Удальцовим, головою «Авангарда красной молодежи», та Іллею Яшиним, харизматичним активістом ліберального напрямку. Кілька років по тому найпомітнішим із нас став колишній активіст «Яблока» Олексій Навальний, а все завдяки його

гострим, актуальним і ретельно проведеним антикорупційним розслідуванням, які знаходили величезну онлайн-аудиторію.

Були ще так звані «нелояльні націоналісти» — переважно молоді радикали на кшталт націонал-більшовицької партії письменника Едуарда Лимонова, назва якої вже не так відлякувала людей, як до початку 2000-х, та все ще дуже лякала респектабельну ліберальну опозицію. Але вони були готові пройти маршем проти Путіна за свободу слова й чесні вибори, а для мене мало значення лише це.

Окрім різних політиків, організаторів та активістів, була й суттєва «вогнева підтримка» серед численних російських письменників, журналістів та інтелектуалів, кого повернення Росії до темних часів позбавило ілюзій. Там були адвокати з великим серцем, які багато й наполегливо працювали, захищаючи протестувальників та активістів від надуманих звинувачень за якісь смішні гроші або й узагалі безкоштовно. Лідери й члени більш ніж десяти опозиційних груп, зокрема мій власний Об'єднаний громадянський фронт, організовували протести, навчальні семінари й зустрічі за мінімальну винагороду, а часто попри великий персональний ризик.

Аж раптом серед усіх них опинився і я. Мені давно імпонувала позиція лібералів на кшталт Немцова та Ілларіонова, які поділяли мою ідеологію щодо вільних ринків і тісної співпраці з Європою, але я також усвідомлював, що на той час у протистоянні Путіну ідеологія вже значила небагато. Було не надто важливо, який саме політичний курс ви підтримуєте, коли вам не давали ані найменшої можливості провадити цю політику. Дебати між опозиційними кандидатами нагадували суперечку голодних жебраків на тему замовлення в шикарному ресторані.

Я вже робив усе, що міг, на міжнародному фронті, виступаючи перед іноземними парламентами й публікуючи статті в медіа, щоб заохотити західних лідерів посилити тиск на Путіна на його антидемократичному шляху. У Росії ж я сподівався скористатися відсутністю своєї політичної приналежності як перевагою, щоб ми могли згладити розбіжності між розрізненими

опозиційними рухами та об'єднатися для розв'язання єдиної проблеми, яка справді мала значення, — якнайскорішого кінця Путіна та путінізму.

Ще до закінчення шахової кар'єри я допоміг створити опозиційні організації Всеросійський громадянський конгрес у 2004 році та «Комитет-2008: свободный выбор». При цьому я спостерігав незадоволення активістів з усіх боків. Вони втомилися танцювати під путінську дудку, дивлячись, як їхні партійні лідери лише роблять вигляд активної діяльності. Громадянський конгрес був задуманий як об'єднавча платформа, але він нічого не міг зробити, поки сили з обох боків політичного спектру були нездатні залишити позаду «менталітет громадянської війни» ельцинської доби та почати працювати разом із їхніми традиційними ідеологічними опонентами.

2005 року я сформував свою власну невеличку групу громадської дії — Об'єднаний громадянський фронт, щоб мати базу для проведення опозиційних акцій та офіційну адресу. Після цього я почав роботу з пошуку стратегічних цілей, які опозиція може досягти з огляду на свої переважно обмежені ресурси. Було важливо ставити перед собою чіткі завдання, щоб мати відчуття мети й надії. Адже коли я вперше почав присвячувати російській політиці весь свій час, то почувався так, неначе граю шахову партію, причому мат мені загрожує в будь-якому варіанті. Я розумів, що нашим першим завданням як опозиційної сили було просто вижити, подати сигнал про існування, про опозиційність до путінського режиму та про нашу боротьбу. Зважаючи на те, що всі телеканали й центральні газети перебувають під контролем держави, це було дуже важким завданням, можете собі лише уявити.

Опозиційний рух був страшенно невпорядкованим, але ми всі мали одну спільну рису — усвідомлення того, що наш порятунок лише в демократії. 2006 року вже всі ліберали, правозахисники та навіть комуністи погоджувалися, що за наявності альтернативи під час чесних виборів народ Росії не дозволив би Путіну повернути нашу країну назад до тоталітарної держави.

Неважливо, що потім кожен із нас мав би свою програму й пішов би своїм шляхом. Перш за все нам треба було рятувати нашу демократію.

Такий мікс опозиційних груп мав і кілька позитивних побічних ефектів. Ліві та ті, хто ще плакав за Радянським Союзом, тепер прийшли до усвідомлення важливості ліберальної демократії й політичної свободи. Ліберали, якими в Росії вважалися такі, як я, кому подобалась ідея вільного ринку й відкритого суспільства західного типу, зрозуміли необхідність прийняття розрекламованих лівими програм соціальної та економічної стабільності. Наше об'єднання не лише посилило опозицію до путінського уряду, але й прояснило та розширило конкретні цілі його членів. Нас, звісно, не можна було назвати однією великою щасливою родиною, але принаймні ми були разом.

Я відчував, що для того, щоб мати реальний вплив, нам необхідно об'єднатися навколо ключового питання: ви або співпрацюєте з Кремлем, або націлені на повалення режиму. На той час було вже зрозуміло, що способів змінити щось зсередини не існує. Певною мірою основним нашим завданням було відкрити в книзі Кремля нову сторінку — неідеологічного опозиційного руху. Адже навколо спільної мети об'єдналися сили з усього політичного спектру. Улітку 2006 року ми набрали вже достатньо обертів, щоб піти в наступ, провівши в Москві конференцію «Другая Россия» («Інша Росія») напередодні липневої зустрічі Великої вісімки в Санкт-Петербурзі.

Конференція зібрала активістів з усієї Росії для підтримки й обміну думками. Ми також запросили міжнародні ЗМІ й доповідачів з усього світу, які не боялися голосно говорити про демократію в тіні Кремля. Я та інші співголови Всеросійського громадянського конгресу написали величезну кількість листів із запрошеннями, декому лестячи, а декому ледь не викручуючи руки. Урешті-решт до нас приїхало багато помітних фігур, які виступили із заявами про підтримку, хоча з адміністрацій країн Великої вісімки відкрито нас привітати наскільки було мало осіб. Саму назву конференції «Другая Россия» ми обрали

з метою сказати світу, що стабільна, демократична Росія, яку представляє Путін, не є справжньою.

Російська влада доклала чимало зусиль, переслідуючи нас на кожному кроці. Можливо, ми були нераціонально оптимістичні, але витлумачили це як ознаку прогресу: «Ми змусили їх хвилюватися!» Якщо це було справжнім мірилом успіху, то я маю пишатися атаками органів безпеки на скромні офіси мого Об'єднаного громадянського фронту за кілька днів до нашої ходи 16 грудня 2006 року в Москві, першої з тих, які потім почали називати Маршами незгодних. Тисячі людей тоді вийшли на вулиці, щоб мирно підтримати нас під гаслами «Ми не згодні!», незважаючи на п'ятикратну чисельну перевагу міліції.

Це призвело до ще більшого та більш змістовного Маршу незгодних у Санкт-Петербурзі 3 березня 2007 року. Нам відмовили в дозволі на проведення мітингу, але понад шість тисяч людей порушили цю заборону, вийшовши на найбільший політичний протест путінської доби на той час. Розумію, це число здається надто малим, але то був новий і доволі ризикований досвід, який давав відчуття величезної хвилі енергії. У демократичних державах протести є доволі звичайною річчю, чимось, що може бути викликаним соціальними причинами, навіть якщо ви не маєте таких сильних почуттів. Але вихід людей на вулиці в Росії асоціювався з переворотом у свідомості та чимось надзвичайним. То був дуже великий крок для багатьох учасників маршу — «радикалізуватися» таким чином, щоб пройти крізь кордони ОМОНу (загону міліції особливого призначення) та скандувати «Росія без Путіна!»

Я сам відчув на вулиці великий приплив енергії, і мені це сподобалося. Коли я пішов із шахів, мені говорили, що через мою палку, недипломатичну натуру політичний активіст із мене не вийде. Адже я завжди агресивно атакував суперників за шаховою дошкою та постійно був чимось незадоволеним у світі шахів, навіть будучи чемпіоном світу, то як я зможу прилаштуватися до тонкощів альянсів та дипломатії? Хотілося б думати, що в цьому я вже став наполовину політиком. Половину всього свого часу я слухав і виявляв повагу. Я вів диспути з колегами, які

знали та встигли зробити більше за мене, бо прагнув підняти нас усіх на новий щабель співпраці й боротьби. То був єдиний шлях побудувати коаліцію, до якої входили колишні прем'єр-міністри та більшовики-націоналісти. І коли настав час маршу, мій гучний голос і тренувана голова стали плюсами, а не мінусами.

Єдиними проявами насильства того дня стало побиття міліцією десятків учасників маршу. Дуже важливо підкреслити, що в ході багатьох наших маршів не було перекинуто жодної автівки й не було розбито жодного вікна. Тим не менш можете навіть не сумніватися, що підконтрольні Кремлю ЗМІ виставили нас жорстокими хуліганам, зосередивши увагу своїх камер на кількох незначних сутичках із міліцією, звісно, самою ж міліцією й спровокованих. Після того близько дюжини Маршів незгодних пройшли у 2007-му по всій країні, хоча більшість із них відбулася таки в Москві й Санкт-Петербурзі.

У листопаді я був заарештований під час московського мітингу й цього разу, згідно з новим антипротестним законодавством, засуджений до п'яти днів позбавлення волі. Це було не надто приємно, хоча я «насолоджувався» порівняно м'яким в'язничним досвідом, роздаючи автографи конвоїрам і міліції та й загалом чуючи від них багато співчутливих зауважень про стан справ у країні. Мене навіть спробував провідати давній суперник за чемпіонатом світу Анатолій Карпов. Його завернули, але я дуже високо оцінив цей жест, особливо враховуючи, що політично ми були такими ж супротивниками, як раніше в шахах.

Оскільки розкол між путінською Росією та урядами Сполучених Штатів і Європи ставав дедалі більш очевидним, на Заході було схвалено нову дипломатичну позицію. Після довгих років спроб прийняти Путіна як рівного західні лідери почали казати, що, хоч між Росією й Заходом справді існують деякі розбіжності, вони є зовсім незначними й перебувають «у допустимих межах», як зазначив один посадовець із Євросоюзу.

Для мене та десятків моїх колег, які вийшли на марш за демократію, ці «допустимі межі» склали 11 квадратних метрів. Це розмір тюремної камери, у якій кількох із нас зачинили на п'ять днів як

покарання за «непокору наказам міліції» під час опозиційного мітингу в Москві. Це звинувачення районний суд Москви додав уже потім, і воно не значилося в написаних від руки свідченнях міліціонерів, які нас арештовували. Щоправда, то був найменш очевидний із багатьох протизаконних аспектів мого арешту та суду.

Після нашої акції, на яку прийшло кілька тисяч людей, ми спробували провести інший мітинг під керівництвом відомого правозахисника Льва Пономарьова. Звідти ми збиралися подати петицію від нашого протестного руху до Центральної виборчої комісії (ЦВК). Проте міліція перекрила підземні переходи, тому ми були змушені переходити широку вулицю й невдовзі були зупинені додатковими силами міліції. Коли вони підійшли ближче, я поговорив із їхнім командиром генерал-майором В'ячеславом Козловим, якого вже зустрічав раніше. Він попередив, що ми маємо повернутися назад, бо до будівлі ЦВК нам наблизитися не дозволять. Я запропонував вислати невелику делегацію з двадцятьох людей, які передадуть нашу петицію, але він знову сказав, що треба повернутися, що ми врешті й зробили.

Звичайно, неправильно казати, що генерал міліції командував там сам. Скрізь було повно співробітників ФСБ у цивільному, навіть у відділку міліції, а сам по собі арешт був чітко зрежисованим, як і суд після нього. Коли ОМОН розштовхував усіх інших, щоб заарештувати саме мене, із їхніх рацій було добре чути: «Не упустить Каспарова».

З моменту затримання нам не дозволяли побачитися з адвокатами, навіть після того як проти нас висунули звинувачення у відділку міліції. Після трьох годин у суді суддя сказала, що слухання справи відкладене до наступного дня. Фактично десятих інших затриманих дві доби утримували до слухання їхньої справи без жодної юридичної консультації замість того, щоб відпустити, як зазвичай роблять за адміністративних правопорушень. Потім суддя вийшла, а повернувшись, сказала, що ми її неправильно почули й що суд із моєї справи зараз розпочнеться! Поза всякими сумнівами, то був іще один приклад того, що ми в Росії називаємо «телефонним правом». Так само перед виголошенням вироку

суддя зазвичай виходить до дорадчої кімнати, але не складати вирок, а записувати його під диктовку влади по телефону.

Як і на вулиці та у відділку міліції, у суді співробітники ФСБ та ОМОНу також чітко виконували у своїх свідченнях наказ згори. Захисту не дозволили викликати жодних свідків або представити хоч якісь матеріали, такі як відеозаписи й фото, зняті під час маршу та арештів. Після того ж, як це судове шоу скінчилося, мене відвезли в СІЗО на Петрівку, 38, у Москві, і там порушення процедури продовжилися.

Це не стосується ставлення до мене конвоїрів, яке було доволі шанобливим і гостинним, наскільки, звісно, може бути гостинною тісна камера з металевими меблями й діркою в підлозі для туалету. Мені не дозволили зробити телефонний дзвінок, а всім відвідувачам було відмовлено в побаченні. Навіть моєму адвокату Ользі Михайловій і депутатові Думи Володимиру Рижкову заборонили мене відвідати, хоча не мали на це жодного юридичного права.

Іншою моєю проблемою була їжа, адже навіть мови бути не могло про те, щоб з'їсти щось, надане місцевим персоналом. (Я також не літаю «Аерофлотом», коли маю вибір, а коли доводиться, то беру із собою власні їжу й напої. Параноя вже давно стала застарілим поняттям для звиклих до переслідувань членів опозиції.) Лише в неділю завдяки дедалі більшому зовнішньому тиску мені дозволили отримати пакети з їжею від мамі.

Якщо на те пішло, навіть моє звільнення було проведено незаконно. Замість того, щоб дати мені вийти з в'язниці до назовпу репортерів та прибічників, багатьох із яких самих раніше заарештовували та переслідували під час пікетів, мене таємно привезли до того відділку міліції, де висували звинувачення одразу після арешту. Звідти мене на машині полковника відвезли до самого дому. Це може здатися доброю послугою, але було очевидно, що влада просто хотіла уникнути урочистої зустрічі, що відбулася б під стінами в'язниці після мого звільнення.

Коли я був заарештований минулого квітня та оштрафований на 1000 рублів (близько 40 доларів), деякі люди підсміюва-

лися над такою невеличкою сумою. Та й п'ять днів у московській в'язниці теж навряд чи найгірша доля, яку тільки можна собі уявити. Деякі коментатори навіть підозрювали, що я сам спровокував власний арешт заради реклами в межах такої собі далекоглядної шахової стратегії. По-перше, штраф тут не головне, головне — принцип. Матимемо ми в Росії верховенство права чи ні? По-друге, я не мав жодного наміру ставати мучеником або очолювати опозиційних рух із в'язниці. Я й раніше не мав жодних ілюзій, а після відсидки можу лише підтвердити, що то не надто приємне місце навіть для короточасного перебування.

І це точно були не шахи з їхніми холоднокровними розрахунками. Ця боротьба точилася навколо честі й моральності. Я просто не міг просити людей вийти на вуличні протести, якщо сам не буду там із ними. Під час одного з мітингів я сказав, що наш слоган має бути таким: «Ми мусимо подолати наш страх», — і я був зобов'язаний дотримуватися цих слів.

Необхідно також зазначити, що ці арешти були лише верхівкою айсберга, малою частиною, яку можна легко побачити. Насправді такі речі відбувалися щоденно по всій Росії. Опозиційних активістів або просто тих, хто мав нещастя перейти дорогу режиму, регулярно переслідували та заарештовували за брехливими звинуваченнями в зберіганні наркотиків, екстремізмі або — остання тенденція — за володіння протизаконним програмним забезпеченням.

Під час мого п'ятиденного перебування в СІЗО я мав можливість поговорити з багатьма «пересічними споживачами» кремлівської пропаганди. Загалом вони були налаштовані доволі співчутливо і, здавалося, зовсім не вірили в численні побрехеньки, які Кремль та спонсоровані ним молодіжні угруповання поширювали про опозицію. Для них я все ще був радянським чемпіоном, а думка про те, що я «американський агент», здавалася такою ж безглуздою, якою вона й була.

Але чому пан Путін так зникався опозиції, якщо все в нього йшло добре? Адже він є або принаймні був тоді людиною раціональною й прагматичною, не схильною до мелодрам. Цифри

були відомі, то навіщо жорстокість і кампанія твердої руки, якщо він знав, що Путін та «Единая Россия» легко всіх переможуть? Відповідь полягає в тому, що він поступово усвідомлював, якою нестійкою є структура його влади. Замість того, щоб виглядати царем, вивищуючись над натовпом, Путін починав виглядати просто ще одним параноїдальним автократом, якого скрізь оточують міфічні вороги. Як писав Джордж Бернард Шоу, «найбільший боягуз у в'язниці — це її директор».

Між тим, ситуація ставала дедалі серйознішою. Жорстока пропутінська молодіжна організація «Наши» вже випустила постер, присвячений святкуванню «нищівної перемоги» партії Путіна на парламентських виборах 2 грудня. Там також попереджалося про «ворогів народу Росії» зі мною включно, які намагаються оскаржити результати. Ці терміни чудово узгоджувалися з власною риторикою Путіна про загрози та страх. Готувався ґрунт для подальших утисків.

Паралельно з організацією наших громадських протестів «Другая Россия» також працювала над розробкою структури комунікації, яка була б поза зоною досяжності Кремля. Ми прагнули виявляти щоденні злочини, що коїлися навколо, та передавати цю інформацію до рук правильних людей у пресі, а також урядам вільного світу. Тиск на громадянське суспільство та громадські протести ставав дедалі сильнішим, і я дійшов думки, що така міжнародна комунікація була найбільш багатообіцяючим напрямком наступу. Адже Путін так багато вигравав від економічної та політичної взаємодії із Заходом, що всередині країни був практично неприступним. Нашим пріоритетом було відрізати його від іноземних обіймів. На жаль, лідери так званих провідних демократій світу показали, що не надто поспішають жити за своїми ж заявленими ідеалами.

Ніщо так не символізувало відсутність волі Заходу до протистояння Путіну, ніж саміт Великої вісімки в Санкт-Петербурзі, який проходив 15—17 липня 2006 року. Загалом Велика сімка була неформальним клубом, більше, ніж просто організацією,

дивним випадковим зібранням, де зійшлися разом лідери семи найбільших промислових демократій. (Уперше члени цього клубу: Велика Британія, Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія та Сполучені Штати Америки — зустрілися разом у 1976 році. Нещодавно ж Канаду та Італію в переліку країн із найбільшим ВВП обійшли Бразилія та Індія або зроблять це дуже скоро.) 1998-го як так би мовити почесного члена до клубу було запрошено Бориса Єльцина, а потім традиція поширилася й на Володимира Путіна. Те, що Росія приймала той саміт у 2006 році, свідчило про її офіційний вступ до клубу, який багато людей уже давно називали Великою вісімкою замість незручної назви «Велика сімка + 1».

Учасниками зустрічі були Стівен Гарпер від Канади, Жак Ширак від Франції, Ангела Меркель від Німеччини, Романо Проді від Італії, Дзюнітіро Коїдзумі від Японії, Тоні Блер від Великої Британії та Джордж Буш-молодший від Сполучених Штатів Америки. Зазвичай також запрошували президента Європейської Комісії, тому саміт у Костянтинівському палаці в Санкт-Петербурзі відвідав і Жозе Мануель Баррозу.

То був великий момент для Путіна й водночас сумний для російської демократії. Путін любив крутитися серед цих взірців демократії, що абсолютно не заважало йому зневажати те, що вони начебто обстоювали. Запрошення Єльцина було чудовим жестом надії, що вся подальша взаємодія з Росією стане добром для всіх. Натомість Велика вісімка стала ідеальним прикладом шкоди, якої може завдати взаємодія. Адже Путін використовував кожне фото рукостискання, щоб вихвалитися кредитом довіри демократичних лідерів у себе в країні. Було доволі важко пропонувати опозиційні ідеї демократії народу Росії, коли той на кожному телеканалі бачив, як лідери вільного світу вітають Путіна як рівного. Я не втрачав надію, що Захід проявить колективну твердість і поставить участь Росії в клубі в залежність від справжнього стану нашої демократії. Утім, для припинення нарешті членства Росії у Великій вісімці знадобилося путінське вторгнення в Україну у 2014 році.

Під час перебування в Санкт-Петербурзі президент Буш зустрівся з групою директорів російських неурядових організацій та опозиційних фігур — принаймні так йому сказали. Знав він про це на той час чи ні, але кожен учасник тієї зустрічі мав бути попередньо схвалений Кремлем. На мій погляд, жодну людину там не можна було кваліфікувати як опозиційну фігуру, окрім, мабуть, Людмили Алексєєвої, колишньої радянської дисидентки. Яким би смішним не був цей фарс, Тоні Блер не зробив навіть такого символічного зусилля, і замість нього з групою голів неурядових організацій під час саміту зустрілася його дружина Чері Блер.

Коли дивишся на політику умиротворення Росії з боку Заходу в той період, на думку спадає моя улюблена цитата з Вінстона Черчилля: «Якою б чудовою не була стратегія, час від часу слід дивитися на результати». Протягом п'яти років президент Буш говорив про збереження відкритого діалогу з Путіним та про те, як важко він працював, щоб переконати російського лідера, що «в його найкращих інтересах прийняти західні та універсальні цінності». Це звучало цілком розважливо, але ми не повинні були вірити теорії. Ми мали уважно вивчити приклади з минулого, а крім того, було вже цілком зрозуміло, що стратегія політичного дискурсу та умиротворення щодо Росії провалилася.

На той час, коли відбувалася зустріч Великої вісімки, західні лідери мали вже цілком достатньо прикладів, щоб вжити більш рішучих заходів, якщо вони хотіли, щоб хтось узагалі вірив їхній риториці про сприяння демократії в Росії. Адже санкт-петербурзький саміт пропонував присутнім на ньому головам держав можливість самим побачити, якою поганою стала ситуація. Якби лідери, які так часто говорили про отримання від Росії «змішаних сигналів», схотіли, то побачили б, що єдина суміш, що мала тут значення, складалася з нафти, грошей і влади.

Буш і лідери європейських країн, вочевидь, уважали, що краще залишати такі речі осторонь заради отримання співпраці Росії у сфері безпеки та енергетики. Але, як передбачав колись Солженіцин, така цинічна й неприйнятна з моральної

точки зору позиція також довела свою повну неефективність. Просто як у давні часи, Москва стала союзником порушників спокою й антидемократичних правителів по всьому світу. Допомога ядерній програмі Ірану, постачання ракетних технологій Північній Кореї, військового обладнання Судану, М'янмі та Венесуелі, дружба з ХАМАС — так Путін відплатив Заходу за мовчання про стан прав людини в Росії впродовж восьми років.

Тим не менш лідери Великої сімки відмовлялися визнати, що абсурдно звертатися до Росії по допомогу з Іраном, Північною Кореєю або ХАМАС, коли від напруження, створюваного кожним пуском корейської ракети й кожною іранською ядерною погрозою, залежали високі ціни на енергоносії, на яких трималася влада путінської адміністрації. Росія й далі блокувала санкції ООН проти цих небезпечних держав. Дивним було лише те, чому Захід продовжував поводитися з путінською Росією як із союзником.

Зокрема, з метою просування бізнес-інтересів своїх країн європейці також заявляли, що Путін є певним різновидом демократа. Звичайно, можна було очікувати, що лідери держав якоюсь мірою підтримуватимуть свої національні інтереси. Президент Франції Саркозі просував автомобільну компанію «Рено» та нафтову компанію «Тоталь». Канцлер Німеччини Меркель сприяла «Мерседес-Бенц» та «Дойче Телеком». І, безумовно, Берлусконі просував компанії... самого Берлусконі.

Економічна взаємодія продовжувала забезпечувати мільярдні надходження в бюджет Росії, яких так потребував Путін для розширення своїх репресій усередині країни. Замість використання цих контактів на допомогу лібералізації й модернізації російського бізнесу фінансові потоки від них ішли на зовсім інші цілі. Найбільшим експортом Росії була навіть не нафта чи газ, а корупція. Спочатку путінські олігархи запрошували іноземних інвесторів і компанії вкладати кошти в привабливі проекти в Росії. А потім вони пречудово відмивали свої гроші на Лондонській і Нью-Йоркській біржі за допомогою ненажерливих західних банків і політиків, які мріяли лише урвати свій шматок пирога.

Після шести років безперешкодних утисків та відсутності конкуренції путінізм досяг своєї другої стадії. Коли ця людина прийшла до влади в Росії у 2000 році, головним питанням було «Хто такий Путін?». До 2007-го воно змінилося на «Яка природа путінської Росії?» Протягом усього перебування при владі його режим був напрочуд послідовним, проте лідери іноземних держав і західна преса все ще розігравали здивування цілковитою зневагою Путіна до їхніх думок. Він потребував західної допомоги та підтримки, поки ще консолідував владу в Росії. Коли ж це завдання було виконано, Путін більше навіть не вдавав, що його обходить думка решти світу.

Знову й знову ми чуємо плачі: «Невже Путін не розуміє, як погано це виглядає?» Після вбивства багатьох відомих російських журналістів, ув'язнення недружнього до Кремля бізнесмена, витіснення іноземних компаній із їхніх російських інвестицій, побиття міліцією учасників продемократичних маршів, використання газу й нафти для політичного тиску та продажу російської зброї й ракетних технологій державам-спонсорам терору на кшталт Ірану й Сирії західні лідери можуть лише сказати: «Путін заплутався!» Чому? На відміну від політиків у демократичних країнах, Путіна абсолютно не турбує, як там щось виглядає, поки він знає, що ніхто не почне діяти, аби його зупинити. Єдиний імідж, який його турбує, — це імідж крутого хлопця всередині країни, а відкрите ігнорування слабких скарг західних лідерів лише допомагає йому в цьому.

Питання в тому, якого стибу керівництво країни може продовжувати таку ганебну поведінку та де таке керівництво закінчить. Путінський режим діє на аморальній основі, чим повністю відрізняється від західних урядів, які ніяк не можуть зрозуміти, що ж відбувається за середньовічними червоними стінами Кремля. Тому у 2007 році я став постійним роз'яснювачем дій Путіна у своїх статтях і лекціях.

Протягом цього перехідного періоду від крихкої демократії до повномасштабної диктатури путінське правління — унікальна модель в історії. Частково це була олігархія з невеличкою

бандою тісно пов'язаних між собою багатіїв. Частково це була феодальна система, розбита на напівавтономні князівства, де збирали феодальні побори з простих людей, які не мали жодних прав, а менші власники платили більшим власникам. І поверх усього цього був тонкий наліт демократії, достатній лише для того, щоб Росію прийняли до Великої сімки, а гроші олігархів безпечно зберігалися в західних банках.

Як я написав у «Волл-Стрит Джорнал» у липні 2007 року, якщо ви справді бажаєте глибоко зрозуміти режим Путіна, ви маєте піти до книгарні. Не для того, щоб купити праці Карла Маркса або Адама Сміта. Не потрібен вам також Монтеск'є чи Макіавеллі, хоча автор, якого ви шукаєте, також італійського походження. Пропустіть цього разу й «Доктрину фашизму» Муссоліні (але запам'ятайте її на майбутнє...) та й увесь розділ політичної науки. Ідіть прямісінько до відділу художньої літератури й купіть усе, що зможете знайти з написаного Маріо П'юзо. Добре буде почати з трилогії «Хрещений батько», але не залиште без уваги також книги «Останній дон», «Омерта» й «Сицилієць».

Сходження Володимира Путіна та його пітерського клану до влади іноді називають макіавеллівським. Як на мене, значно краще його описують досягнення дона Віто Корлеоне: павутиння зрад, таємність і розмиті кордони між бізнесом, владою та криміналом — усе це є в книгах П'юзо.

Історик може поглянути на Кремль у 2007 році й побачити там елементи корпоративної держави Муссоліні, латиноамериканської хунти та мексиканської псевдодемократичної машини — Інституційної революційної партії. Натомість прихильник П'юзо бачить режим Путіна значно ясніше: жорстка ієрархія, примус, залякування, імідж крутого хлопця, довга вервечка зручних смертей серед головних його критиків, знищення зрадників, кодекс мовчання й вірності, а понад цим мандат на збереження грошових потоків. Інакше кажучи, це мафія.

Поки ви вірні капо, він вас захищатиме. Якщо хтось із внутрішнього кола піде проти капо, його позбавлять життя. Одного разу найбагатша людина Росії Михайло Ходорковський уже

захотів піти прямим шляхом і керувати своєю нафтовою компанією «Юкос» як легальною корпорацією, а не як іще однією складовою путінської «КДБ Інкорпорейтед». І що ж? Він швидко опинився в сибірській колонії, його компанію розтягли й розікрали, а її рештки поглинув державний мафіозний апарат «Роснефти» й «Газпрому». Приватні компанії поглиналися державою, тоді як активи державних компаній переводилися на приватні рахунки. Держава й корпорації поступово зливалися в одне ціле. Це виглядало як спотворене поєднання моделей Адама Сміта й Карла Маркса, де прибутки приватизували, а видатки націоналізували.

Згадаймо Олександра Литвиненка, який був співробітником КДБ, але порушив кодекс вірності, коли втік до Великої Британії. Гірше того, він порушив закон мовчання, зустрічаючись із пресою та навіть публікуючи книги про брудні справи Путіна та його наймитів. Ні, його не застрелили під час риболовлі в старомодному стилі «Хрещеного батька». У листопаді 2006 року його отруїли в Лондоні полонієм, що стало першим відомим випадком ядерного тероризму. Кремль відмовився видавати головного підозрюваного в тому вбивстві, і згодом Велика Британія поклала справу на поліцію, повернувшись до неї лише у 2014-му, коли путінське вторгнення в Україну нарешті переконало британців, що взаємодія з цим режимом більше неможлива.

Протягом семи років від обрання Путіна президентом і до моменту вбивства Литвиненка західні лідери намагалися змінити Кремль добрими словами й поступливістю. Вони вірили, що зможуть інтегрувати Путіна та його банду до системи чесної торгівлі й чесної дипломатії вільного світу. Натомість сталося навпаки. Кремль не змінював свої стандарти, а нав'язував їх зовнішньому світу. Адже мафія корумпує все, до чого торкається. Бартер на права людини почав здаватися прийнятним. А крім того, Путін та його наближені отримали від західних лідерів і підприємств індульгенцію, водночас роблячи тих самих лідерів і підприємств співучасниками своїх злочинів.

За такого зростання цін на енергоносії спокуса торгувати з Кремлем стала майже пропозицією, від якої не можна відмовити-

ся, і багато хто навіть не намагався це робити. Шредер і Берлусконі просто не могли їй опиратися, тому дуже скоро потонули в компромісах. Потім ми побачили виставу, коли Ніколя Саркозі обстоював інтереси французької енергетичної компанії «Тоталь» у контракті на розробку газового родовища Штокман разом із «Газпромом».

Тоді ми теж намагалися попередити всіх, що іноземні компанії та інвестори не є в Росії недоторканими. Компанія «Шелл» переконалася в цьому на власному досвіді, коли Кремль виштовхав її з газових родовищ «Сахалін 2» у 2006-му, а «Бритиш Петролеум» засвоїла це у 2008-му, коли її генеральний директор змушений був утекти з Росії, побоюючись за своє життя. Звичайно, обидві компанії скоро прискакали назад, бажаючи отримати ще прибутки. Той, хто збирається інвестувати в «КДБ Інкорпорейтед», має пам'ятати, що там сидять дуже й дуже активні акціонери.

На випадок, якщо ви забули історію про «Газпром», Гергардта Шредера та його любого друга Володимира, її подробиці слід нагадати. Не тому, що всіх має турбувати, як Шредер проводить свої дні, а через методи Кремля, які ця угода відкрила світу без жодного граму сорому. Адже те, що стало черговим невеличким кроком для Путіна, на Заході було сприйнято як гігантський стрибок для корупції. Коли Путін вторгся в Україну 2014 року, саме такі обладки й тисячі їм подібних майже унеможливили для Європи від'єднання від Росії, не кажучи вже про початок ефективної протидії.

Лише через кілька днів після того, як довелося залишити посаду канцлера Німеччини в листопаді 2005 року, Шредер переконався, що йому не дозволять підвищити високий рівень безробіття, який він залишив після себе. Колишній посадовець отримав непогане місце в російському енергетичному гіганті «Газпром» — головній компанії суперечливого проекту газопроводу, який Шредер активно підтримував під час свого канцлерства. Сумнівна етика такого кроку й швидкість, із якою він був зроблений, викликали багато очевидних запитань. Зокрема, людей цікавило, чи не зловживав Шредер своєю владою заради просування цієї угоди, особливо враховуючи його переважно програвшу виборчу кампанію проти Ангели Меркель.

Але фундамент для нової роботи екс-канцлера був закладений іще раніше, у межах добре організованої операції, що принесла йому капітал, а потім і посаду.

Маттіас Варніг, як голова російських операцій німецького «Дрезднер Банку», першим долучився до угоди, придбавши в серпні 33 відсотки акцій «Газпромбанку». («Дрезднер Банк» також допоміг Кремлю розтягти рештки «Юкоса».) Відповідно Варніг отримав високу посаду в компанії «Північноєвропейський газопровід». Нарешті все було готове для прибуття пана Шредера.

Угода також передбачала «залишити все в сім'ї», оскільки Варніг колись був шпигуном таємної поліції НДР (штазі), у той самий час, коли Путін був чинним співробітником КДБ у Дрездені. Хоча, як сказав сам Путін, «колишніх співробітників КДБ не буває». З цієї історії можна було зробити два висновки. Менший полягав у тому, що найвпливовіших політиків і бізнесменів Німеччини можна купити так само, як російський олігарх купував аристократичний баварський маєток заради доступу у вищий світ. При цьому більша й темніша частина картини полягала в тому, що наріжним каменем своєї правлячої кліки Путін зробив енергетичні ресурси всієї країни. Він та його наближені повністю стерли кордони між громадськими й приватними активами та владою.

У Росії ніхто не міг зрозуміти: «Держава керує “Газпромом” чи “Газпром” державою?» Путін зробив своїм пріоритетом посилення несправедливих зв'язків між внутрішніми й зовнішніми цілями його режиму й компанією, що забезпечує більшість потреб Центральної та Східної Європи в природному газі. Вона є не просто державною компанією — вона є самою державою. Головою «Газпрому» на той час був Дмитро Медведєв, якого нещодавно призначили першим віце-прем'єр-міністром. Інший російський енергетичний гігант «Роснефть» очолював заступник голови путінської адміністрації Ігор Сечін. Але це була не єдина причина, чому «Роснефть» не стала об'єктом розслідування через тіньове поглинання головного активу «Юкоса» — компанії «Юганскнефтегаз» за допомогою фіктивного аукціону. Розуміючи поняття *la famiglia* («родина») буквально,

донька Сечіна стала дружиною сина тодішнього генерального прокурора Росії Володимира Устінова.

Отже, Шредер не просто приєднався до російської компанії — він приєднався до путінської адміністрації. При цьому ціною Шредера «Газпром» і путінський режим набули легітимності в очах Заходу. Подібні угоди також забезпечували Путіну безцінне джерело пропаганди. Поклавши колишнього канцлера Німеччини в кишеню, він міг скрізь розповідати про цей вдалий хід, тоді як контрольовані державою ЗМІ подавали це як приклад того, що Захід турбують лише гроші й нафта.

Тоталітарні режими всього світу полюбляють розповідати своїм громадянам, що, незважаючи на весь їхній удаваний інтерес до демократії та прав людини, американці й західні європейці є такими ж корумпованими, як і їхні власні лідери. Коли така фігура, як Шредер, колишній голова третьої найбільшої промислової демократичної країни у світі, з ентузіазмом вступає в союз з авторитарними катами, це завдає величезної шкоди продемократичному руху в Росії та деінде. Використання енергетики як політичної зброї є перевіреною й правильною тактикою, і взявши на роботу Шредера, «Газпром» міг діяти ще більш безкарно.

Це була нова стратегія Кремля: кооперація й заспокоєння Заходу шляхом наймання відомих осіб. Логіка підказує, що коли винні всі, не винен ніхто. Ми вже бачили ціну, сплачену за цю політику непомічання зла на прикладі утисків громадянських свобод, а також війни в Чечні. Проте з цією новою тактикою західним лідерам доводилося вже опиратися не лише голосу сумління, але й голосу їхніх банківських рахунків. Усіх накрила одна й та сама токсична хмара нафти, газу, політики, залякування й репресій.

Ми, члени російської опозиції, роками казали, що, хоч Путін був нашою проблемою, скоро він стане проблемою загальносвітовою. Як правило, наші попередження ігнорувалися. Навіть після численних гучних сигналів, коли загрози матеріалізувалися у 2008 році у вигляді російських танків, які вторглися в Грузію, лідери вільного світу виявились абсолютно не готовими на це реагувати. Політика взаємодії провалилася, але вони

ЗИМА НАБЛИЖАЄТЬСЯ

не знали жодних інших методів, які можна було б спробувати. Висилання дипломатів та обмеження офіційних візитів не зби-
ралися давати хоч якийсь результат. Моя ж пропозиція тоді
була такою самою, як і сьогодні: одночасне скорочення взаємо-
дії й використання економічного важеля наявної взаємодії для
тиску на тих, кому вона вигідна в Росії.

За іронією долі путінським елітам подобалося тримати свої
гроші там, де вони могли довіряти верховенству права, і після
теплої зустрічі на саміті Великої вісімки в Санкт-Петербурзі Путін
та його багаті поплічники мали всі причини вірити, що їхнім гро-
шам на Заході нічого не загрожує. Обмеження доступу до них або
навіть погроза цим могла б дати сильний стримувальний ефект.
Натомість спільний бізнес та умиротворення продовжувалися, як
завжди, неначе нічого не сталося. Головні міфи взаємодії полягали
в тому, що вона (1) лібералізує невірні держави та (2) забезпечує
важелі впливу на них, якщо вони не лібералізуються. Перший уже
довів свою помилковість. Другий провалився тому, що вільний
світ відмовляється використовувати свій важіль впливу у спосіб,
яким зазвичай залюбки користуються диктатори.

До речі, я ніколи не закликав до бойкоту Росії. Адже вільний
світ робить також великий бізнес із Китаєм, Саудівською Ара-
вією та іншими диктатурами. Він просто не дає їхнім лідерам
демократичних мандатів довіри, як це було зроблено з Путіним.
Окрім того, важко уявити еліти якоїсь іншої войовничої жор-
стокої держави, які живуть у розкоші в західних столицях.
Фаворити та олігархи вірні Путіну, бо він є *capo di tutti capi* та
пропонує їм захист. Вони можуть жити в Росії, як хочуть, і, поки
лишаються вірними, можуть вільно багатіти й вивозити свої
гроші до Америки, Британії та взагалі куди завгодно. Ось чому
я наполягав на прийнятті законів, які б перервали цей зв'язок
і зруйнували здатність Путіна захищати свою банду, і ось чому
Росія так намагалася не допустити їхнього прийняття.

Не було жодних причин припиняти ділові відносини з Росією.
Однаке зробити це в той час було як ніколи важливо. Адже
мафія завжди бере й бере, а дає лише з багатьма умовами.

ОПЕРАЦІЯ «МЕДВЕДЄВ»

23 квітня 2007 року помер Борис Єльцин. У п'ятому розділі я вже вихваляв його та його спадок, але зараз хотів би зосередитися на аспекті виходу першого президента Росії з гри, якому зазвичай не приділяють багато уваги. Як, мабуть, вимагали його здоров'я й мирна угода з Путіним, після залишення президентської посади 31 грудня 1999 року Єльцин нечасто з'являвся на публіці та й гучних заяв не робив. Єдиний раз, коли я можу пригадати появу його імені в новинах, це коли після Беслана вони з Горбачовим публічно, хоча й м'яко, виступили з критикою путінських реформ, спрямованих на утримання влади.

Путін також, здавалося, дотримувався угоди зі свого боку. Жодний член сім'ї Єльцина або його численної «родини» прибічників і наближених ніколи не переслідувався путінським режимом. На мою думку, хоч Єльцин і зійшов із політичної сцени, його присутність однаково впливала на свідомість наступника. Путін, може, і став уже «хрещеним батьком», але Єльцин був батьком-засновником російської незалежності та демократії. Знищення його спадку повністю, поки ця людина була ще жива, могло бути ризикованим навіть для Путіна. Коли ж Єльцина не стало, було зняте ще одне маленьке обмеження, яке утримувало Путіна від повернення до тоталітаризму. До речі, Єльцин сам обмежив своє президентство

двома термінами і, безумовно, очікував, що його наступник залишить владу так само.

Це важливо, бо у 2007-му Путін зіштовхнувся з найголовнішим рішенням свого життя. Наступного року добігав кінця його другий президентський термін і, згідно з російською Конституцією, він не міг балотуватися знову. Вибори мали відбутися 2 березня 2008 року. Але спочатку була ще проблема виборів до Державної Думи 2 грудня 2007-го. Заздалегідь можна було зробити висновок, що приголомшливу перемогу здобуде путінська партія «Единая Россия», але ми в будь-якому разі зробили все можливе, щоб відслідкувати всі «невідповідності», що мали місце. Бачте, мистецтво фальсифікації виборів полягає в тому, щоб позбавити їх найменшого значення як таких. Можна не перейматися тим, хто як голосує чи навіть хто як рахує голоси, якщо ви контролюєте весь процес, починаючи з того, чиє ім'я взагалі з'явиться у виборчому бюлетені.

Маючи першим номером свого виборчого списку чинного президента, «Единая Россия» користувалася всіма перевагами, які тільки можна уявити, як законними, так і незаконними. Натомість опозиційним організаціям, зокрема нашій власній коаліції «Другая Россия», відмовили в участі у виборах, прийнявши нові заплутані виборчі закони, призначені якраз для цього. Виборцям залишилося тільки обрати в неділю між переважно прибічниками Путіна та партіями, що уклали угоду не опонувати Путіну, якщо їм дозволять залишитися в парламенті або хоча б у бюлетені.

До першої категорії належала партія «Справедливая Россия», представники якої одразу після виборів запропонували продовжити термін президентських повноважень Путіна. Нічого собі опозиція! До другої ж категорії увійшли комуністи, які здобули або, якщо хочете, яким «дозволили» набрати 11,6 відсотка голосів (близько 20 відсотків, згідно з незалежним підрахунком), що відповідало лише 57 з 450 місць у Думі. Такі низькі цифри розлютили лідера комуністів Геннадія Зюганова, якому, як подейкували, Кремль обіцяв за його лояльність що-

найменше 90 місць. Зюганов почав виступати зі звинуваченнями в порушенні виборчого процесу. Я з цього приводу пожартував у статті після тих виборів: «Ненавиджу це говорити, Геннадію, але я ж тобі казав!» Ходив тоді й ще один жарт про різницю між демократією та путінською системою, неначе поміж двома стільцями: один — звичайний, а другий — електричний.

Не те, щоб це було дуже важливо, але найбільше нарікань викликали офіційні результати виборів у таких регіонах, як Чечня та Дагестан, де моніторинг на виборчих дільницях був зовсім незначним. За абсолютно нереальної явки 99,5 відсотка виборців 99 відсотків голосів чеченців пішли «Единой России». Не забувайте, що цю партію очолює Путін, розпалювач Другої чеченської війни, у ході якої столиця Чечні Грозний була зруйнована вщент. Як завжди, було зрозуміло, що то просто місцеві лакеї з усіх сил намагалися догодити своїм кремлівським господарям. Моя дружина похмуро прокоментувала ситуацію, сказавши, що в Чечні не проголосували лише ті, хто помер у день виборів.

Можна лише здогадуватися, що керівники «Единой России» подумали про президента Венесуели Уго Чавеса, який того ж таки дня програв референдум, не дібравши жалюгідний 1 відсоток. Що за аматор! Тим часом, незважаючи на відсутність реальних альтернатив у виборчому бюлетені та з усіма фальсифікаціями вкупі, у Санкт-Петербурзі та Москві «Единая Россия» ледь перевалила за 50 відсотків. Не є збігом, що мешканці цих міст мали значно більший доступ до новин, наданих не Кремлем, завдяки більшому покриттю Інтернету, а також «Эху Москвы» — єдиній радіостанції, де ще можна було почути різні точки зору.

Те, що Путін вважав ці вибори важливими, стало зрозуміло, коли він виступив із кількома дещо нервовими промовами, щоб досягти активної участі громадян у голосуванні. Злостиві вислови, які Путін використовував, звучали немов якийсь код, адже він попереджав щодо «ворогів усередині» та «шакалів», підтримуваних Заходом. То була не стільки російська мова,

скільки, як ми її іноді називаємо, путінська із застарілим австро-німецьким акцентом.

Навіщо було докладати таких зусиль, коли контроль Кремля й так уже здавався абсолютним? Спочатку слід пригадати, що навіть Сталін проводив вибори в 1937 році, під час терору. Результати ж, отримані тієї неділі, поза жодними сумнівами, не підтверджували наше повернення до часів правління всемогутньої однопартійної держави. Але вибори були важливими для путінського режиму з кількох причин, починаючи, звісно, з фінансових. Близькі взаємини Путіна із західними лідерами служили гарантією його олігархам при владі, що їхні гроші будуть у безпеці. Якби ж він знехтував останніми ознаками демократії, що було б дуже помітно на цій стадії, зручна для них ситуація могла закінчитися, а брати на себе такий ризик Путін був не готовий.

Перші реакції Заходу на ці вибори були для нас поганими. Ніколя Саркозі вдавав із себе крутого хлопця, але після кількох чарок із Путіним, здається, заслаб у колінках. Французький президент не гаяв часу, а одразу ж зателефонував своєму російському колезі, щоб привітати його з великою перемогою. Путін завжди уважно відстежував такі сигнали із Заходу, шукаючи ознак будь-якого реального тиску. Більшість коментарів про кричущо сфальсифіковані вибори не були сприятливими, особливо в ЗМІ, але яку небезпеку вони могли становити, якщо йому зателефонували Саркозі та давній приятель Тоні Блер?

Іншою метою кампанії Кремля було забезпечити режиму псевдodemократичне прикриття для будь-яких махінацій, які він мав повернути, щоб і далі залишатися при владі після президентських виборів 2 березня 2008 року. Путін не міг балотуватися на них знову, принаймні Конституція йому цього не дозволяла, а він пообіцяв її не змінювати, якщо, звісно, можна вірити обіцянці підполковника КДБ.

Після восьми щасливих років із рекордними цінами на нафту й налаштованим на компроміс Заходом, який відволікала «війна з терором», путінський режим зіткнувся із серйоз-

ною проблемою. Дуже скоро треба було назвати кремлівського кандидата в президенти. Буде він безвольною маріонеткою, яка керуватиметься вимогами народу, чи, можливо, порятунком для путінського повернення? Чи, може, у Кремлі вдасться знайти когось достатньо дурного, хто ризикне взяти на себе провину, коли занедбана російська інфраструктура й економіка остаточно розвалиться? Чи, може, варто поміняти систему, «підчистивши» трохи Конституцію, щоб Путін міг зберегти владу в якійсь новій ролі?

Після дружнього візиту Путіна до Ірану в жовтні 2007 року я написав в одній статті, що він, мабуть, думав над тим, щоб приміряти на себе новий титул, ставши кимось вищим за прем'єр-міністра, повноваження якого доволі обмежені, чи навіть за підзабутого генерального секретаря партії. «Верховний лідер аятола Путін» мав для цього всі шанси, писав я й був переконаний, що він завжди мріяв керувати з-за лаштунків, без зайвих неприємностей та умовностей президентської посади. На жаль, мій жарт виявився ближчим до істини, ніж я міг уявити.

У мене була спокуса відтворити в цій книзі своєрідний протест, який я висловив у статті, написаній про російську державу у 2009 році, не згадавши в ній імені Дмитра Медведєва жодного разу. Повне його ігнорування стало б точним відображенням ролі цієї людини, яка обіймала посаду президента Росії з 2008 до 2012 року, коли він повернув її назад Володимирові Путіну, неначе собака приносить назад паличку своєму хазяїну. Проте потім я вирішив, що немає сенсу збивати читачів із пантелику заради особистого протесту, але все ж збираюся розповісти про нього доволі стисло.

Річ у тому, що як фігура Медведєв був і лишається абсолютно незначним. Але ідея якогось «Медведєва», тобто ідея молодого ліберального президента, який міг би наставити країну на шлях сучасності, справді виявилася дуже й дуже корисною. Можна майже уявити, як Путін та його близьке оточення зібралися в лабораторії, розробляючи ідеал «Медведєва». Він мав

бути зі свіжим обличчям і світлими очима, а також здатним добре говорити про реформи на втіху інтелігенції. Окрім того, він мав із незворушним виглядом люб'язно визнавати, що не все в Росії чудово, але точно скоро покращиться. Цей «Медведев» також про всяк випадок не міг мати жодної власної думки, амбіцій або політичної підтримки. Нарешті, він мав бути нижчим на зріст за Путіна, а також мати ще меншу харизму — насправді дуже рідкісне поєднання. На щастя для Путіна, сталося так, що в нього якраз був один такий під рукою, причому в його власному кабінеті міністрів.

10 грудня 2007 року Путін під гучні фанфари оголосив, що підтримає як свого наступника на президентських виборах першого віце-прем'єр-міністра Росії Дмитра Медведева. Цю кандидатуру швиденько висунула «Единая Россия» та інші маріонеткові партії, і вже через тиждень після одержання путінського благословення Медведев став офіційним кандидатом. Він одразу ж оголосив, що, як тільки виграє ці вибори, призначить своїм прем'єр-міністром Володимира Володимировича Путіна. Путін милостиво погодився, і на цьому квит. (Заради участі в президентських перегонах Медведев також відмовився від посади голови «Газпрому», що породило жарти про його пониження в посаді до президента Росії.)

Що ж до західних лідерів, то прикладом реакції майже всіх із них може бути один коментар у новинах. Наступного дня після путінського схвалення Медведева держсекретар США Кондоліза Райс проводила дискусію за круглим столом із редколегією газети «Ю-Ес-Ей Тудей». Поговорили про Ірак, Іран, а потім перейшли до колишньої зони відповідальності Райс — Росії. Вона висловила кілька обґрунтованих зауважень про те, як «демократичні процеси в Росії зробили крок назад», та про те, що «це не те середовище, у якому можна говорити про вільні й чесні вибори». Але потім продовжила, сказавши, що знає Медведева й що він «інтелігентний» та «з іншого покоління», неначе щось із цього мало хоч якесь значення, навіть якщо було правдою.

Найбільш показовим моментом у коментарі пані Райс є той, коли тема Медведева як наступного президента Росії була піднята вперше. В офіційних записах ідеться:

СЕКРЕТАР РАЙС: «Думаю, у березні в них усе одно будуть вибори». (Сміх.)

Напевно, усі присутні добре посміялися, коли заздалегідь вирішене призначення Медведева президентом назвали виборами. Правду кажучи, наші вибори таки викликали сміх. Але чого одразу не прозвучало наступне запитання до пані Райс: «То чому ж Росія все ще у Великій сімці, якщо російські вибори є таким жартом?» або «Чому адміністрація Буша витратила стільки часу, крові й коштів на спроби побудувати демократію в Іраку та де тільки можливо, при цьому практично ігноруючи дії Путіна в найбільшій в світі країні-експортері нафти, яка також має найбільший у світі ядерний арсенал?» Не те, щоб усі наполягали або очікували, що Буш вторгнеться в Росію, звичайно, але проста логіка вимагала поставити це запитання людині, яка так активно просувала те, що вона називала «Програмою свободи».

За кілька днів до інтерв'ю Райс журнал «Тайм» назвав Путіна людиною 2007 року. Редакції явно довелося довго пояснювати, що цей титул «не є схваленням» і що він дається особі, яка стала найбільшим об'єктом новин, «добрих чи поганих». Але та стаття тим не менш вихваляла вибраного діяча за відновлення помітної ролі його країни на міжнародній арені, подолання «анархії» й повернення національної гордості. Журнал лише висловлював занепокоєння щодо ставлення Путіна до прав людини, яке «дещо турбує».

Точно те саме можна було б сказати в 1938 році про Адольфа Гітлера, коли він теж став людиною року за версією «Тайм». «Фашизм, — писав потім цей журнал, — відкрив, що свобода — преси, слова, зібрань — є потенційно небезпечною для його власної безпеки».

І знову ці слова так само добре пасують володареві титулу 2007 року. Більшість висловлювань, спрямованих проти Путіна, стосувалася «сумнівних» порушень або йшла напрому від відомих критиків режиму. На мою думку, це нівелює роль журналістів у повідомленні громадськості кричущих фактів. А ще зверніть увагу на час цього оголошення: одразу після сфальсифікованих парламентських виборів, що увінчали поступове знищення Путіним демократії по всій Росії.

Можете навіть не сумніватися, що та стаття була розтиражована кремлівською пропагандою як чергове схвалення Путіна і його політики. Наголос робили на міфі, що Путін побудував «сильну Росію», хоча фактично він зі своїми наближеними розвалював державу зсередини.

2 березня 2008 року коронація «голого короля» Медведєва завершилася, і останній елемент демократії, що ще залишався в Росії — перехід влади — було знищено. Як і очікувалося, самі ці вибори стали суцільною бутафорією, причому Кремль навіть не намагався якось прикрити допущені порушення. Опозиційних кандидатів просто витіснили з перегонів. Державні ЗМІ на всі лади розхвалювали Медведєва, тоді як інших кандидатів або паплюжили, або взагалі не згадували. На початку підрахунку результатів кілька аж надто лояльних до влади округів відзвітували, що Медведєв набрав там понад 100 відсотків голосів.

У підсумку 70 відсотків Медведєва лише зовсім трохи не дотягли до 71 відсотка Путіна у 2004-му, що стало додатковим показником того, хто саме був у країні головним, якщо комусь про це треба було нагадувати. Ви можете спитати, чого вони хвилювалися про підтасовку результатів, якщо вже мали стільки нечесних переваг. То був плановий огляд вірності регіональних політиків і бюрократів, який мав показати, чи здатні та чи захочуть вони видати потрібні Кремлю результати. Демократія працює абсолютно інакше, зате дуже схоже діє мафія.

Ми, члени російської опозиції, з нетерпінням очікували почути, що решта світу скаже про повернення Росії до неприхованої деспотії. От тепер урешті-решт лідери вільного світу

вже точно жорстко розкритикують Росію після того, як вони дозволили їй приєднатися до Великої сімки та поводитися з Путіним як із рівним собі демократом. Звичайно, вони будуть обурені тим, що їх обдурили. Можливо, сподівалися ми, зовнішній тиск, спричинений цією скандальною «рокіровою», буде достатнім, щоб допомогти послабити мертву хватку Кремля в Росії.

Те, що трапилося натомість, просто не могло бути більш спустошливим. Західні адміністрації бігом вишикувалися в чергу, щоб привітати Медведєва з великою перемогою, хоча більшість і переклала це ганебне завдання на речників. Знайшлося зовсім небагато можновладців, які кількома словами обмовилися про неприємні «інциденти» у ході російського виборчого процесу.

У президента Франції Ніколя Саркозі жодних таких сумнівів не було. Він одразу зателефонував Медведєву, щоб привітати його й запросити до Франції. (Думаю, зрозуміло, що давні бізнес-партнери Путіна Сільвіо Берлусконі та Гергардт Шредер надіслали персональні листи.) Сприйняття Заходом Медведєва як демократично обраного лідера держави стало ще однією поворотною точкою. Остання перешкода на шляху довічного збереження влади Путіним була усунена. Це привітання дало сигнал, що з метою уникнення конфронтації Сполучені Штати та Європейський Союз готові підіграти будь-якому найабсурднішому фарсу.

Для російської опозиції реакція Заходу стала катастрофою. Наша коаліція з націоналістів, лівих та лібералів і так мала небагато спільного, окрім віри в силу демократії. Не маючи доступу до мас-медіа та постійно зазнаючи переслідувань, наші члени з усіх сил намагалися поширити думку про важливість її принципів. Аж раптом вільний світ дав зрозуміти, що демократія нічого не варта, що це лише прикриття для звичайного бізнесу — саме так, як завжди казали Путін і його союзники.

П'ять місяців по тому сталося те, що я потім назвав кульмінацією путінського відчуття безкарності. У серпні російські

війська вторглися на територію сусідньої Грузії, щойно отримали перший натяк на виправдання своїх дій, інспірований ними ж самими в Південній Осетії. На той час Путін уже не мав жодних причин уважати, що йому може чимось загрожувати така дрібниця, як покарання сусідньої країни, очолюваної його особистим ворогом — президентом Грузії Міхеїлом Саакашвілі. Путін завжди добре вмів передбачати реакцію лідерів інших держав, і тут він знову мав рацію.

Світовий порядок має певні правила, але вони переважно базуються на системі честі й нечасто зазнають перевірки. На жаль, Путін швидко засвоїв, що його жорстокі кадебістські методи будуть так само ефективні й на світовій арені. Тому насильство й повернулося знову на Кавказ, де Путін заробив свою репутацію сильної особистості, ще коли тільки вперше вийшов на російську політичну арену в 1999 році. Можливо, то був такий собі подарунок для Медведева. Адже війна завжди корисна для створення внутрішньої репутації нового російського президента.

Справжня катастрофа, яка дозволила Путіну впевнено проливати кров за кордоном, сталася 3 березня 2008 року, наступного дня після виборів. То була дата, коли міжнародна спільнота вільних держав мала шанс увімкнути сигнал тривоги щодо путінської диктатури, шанс подати недвозначний сигнал, що демократія має значення. Проте жодної тривоги не прозвучало. Вибори виявилися не надто важливими. Важливою була реакція світу на них.

Коли збройний конфлікт між Росією та Грузією за Південну Осетію досяг апогею, я згадав про свою розмову у 2005 році в Москві з одним високопосадовцем із Євросоюзу. Росія тоді була значно більш вільною, ніж сьогодні, але путінський наступ на демократичні принципи вже набирал оберті.

«Що потрібно, — запитав я в того посадовця, — щоб Європа нарешті припинила поводитися з Путіним як із демократом? Можливо, заборона в Росії всіх опозиційних партій? Або початок розстрілів людей на вулицях?»

Він низив плечима та відповів, що навіть у цьому разі ЄС мало що зміг би зробити, додавши, що «продовження взаємодії завжди буде найбільшим сподіванням людей як у Європі, так і в Росії». Гадаю, що громадяни Грузії та України можуть не погодитися. Вторгнення Росії в Грузію стало прямим наслідком приблизно десяти років такого поєднання безпорадності й самообману Заходу. Не покаравши Путіна за Грузію, його тим самим запросили в Україну через шість років.

У відповідь на російське вторгнення в Грузію ЄС провів свій перший екстрений саміт із часів розв'язання війни в Іраку. Це одразу відтермінувало зустрічі щодо підписання договору про партнерство з Росією, допоки Кремль не відведе свої війська на позиції, які вони займали до 7 серпня. Окрім того, на додачу до вічнозелених «глибокого занепокоєння» та «рішучого засудження» заява ЄС, ще більш послаблена самовдоволенням Сільвіо Берлусконі, містила фразу: «Ми очікуємо, що Росія поводитиметься відповідально, дотримуючись усіх своїх зобов'язань». І це все! Як Путін та його наближені мільярдери й кадебісти мали б сміятися з такого невиразного формулювання.

7 травня Дмитро Медведєв за зачиненими дверима приніс присягу президента Російської Федерації. У Путіна тоді запитали, чи повісить за традицією портрет нового президента на стіні свого кабінету. Він не відповів, але в народі побутував жарт, що точно вже має один: портрет Медведєва в президентському кабінеті на фоні портрета Путіна. Згідно з російською Конституцією, головним тепер був Медведєв. Але оскільки він ніколи не подавав ознак незалежності й авторитету, можна було сміливо припустити, що Медведєву все ще потрібен дозвіл Путіна на користування президентським туалетом. Канцлер Німеччини Ангела Меркель іронічно та влучно назвала це «плавним переходом влади». Насправді ж влада просто переїхала разом із Путіним із президентського кабінету в прем'єрський.

Упродовж останніх десяти років я понад тисячу разів з'являвся в міжнародних ЗМІ, майже в усіх обговорюючи Росію

й Путіна. Дуже часто продюсери різних ток-шоу заздалегідь питають, як ви хочете, щоб вас підписали на телеекрані. Іноді не питають. Я маю довге та складне резюме, тому стикався з усіма можливими варіантами в подібних ситуаціях. Це схоже на представлення, яке зазвичай роблять перед моїми лекціями під час бізнесових і політичних подій. Воно завжди доброзичливе й зазвичай улесливе, але часто містить різну помилкову інформацію про мене, отриману нашвидкуруч із пошуку в Інтернеті. Тому доволі часто після нього доводиться вносити швидкі корективи й жартувати, що мені самому завжди цікаво дізнатися про себе щось новеньке!

«Гаррі Каспаров, російський активіст руху за права людини та колишній чемпіон світу з шахів» — правда ж, не складно? А ще я голова нью-йоркського Фонду захисту прав людини та старший запрошений науковий співробітник Оксфордської школи Мартіна, де регулярно проводжу лекції й семінари. Окрім того, я дуже пишаюся тим, що є головою Шахового фонду Каспарова, неприбуткової освітньої організації, та в міру популярним автором і оратором. Але всі ці титули надто довгі, щоб писати їх на телеекрані.

Єдиний титул, який я справді не люблю, це той, що я чую доволі часто: «Гаррі Каспаров, колишній кандидат у президенти Росії». Це не лише неправильно, але й заводить слухачів зовсім не туди, куди треба. Так, «Другая Россия» та інші опозиційні групи проводили внутрішні праймеріз із метою висунення кандидата на виборах у 2008 році, і я брав у них участь. Так, ми мали персональне онлайн-голосування для відбору кандидатів, і я став одним із переможців. Так, декотрі з нас спробували зареєструватись як офіційні кандидати, і я був одним із них. Але чи справді я був кандидатом у президенти?

Коли люди з демократичних країн починають розповідати мені про опитування, платформи, кампанії та інші звичайні елементи виборів у вільному світі, мені доводиться якнайскоріше їх зупиняти. Жодна з цих речей ніколи по-справжньому не існувала в Росії — ні 2008 року, ні вже точно зараз. У Росії

опозиція бореться не за те, щоб виграти вибори: ми прагнемо лише *мати* вибори. Ми доволі оптимістично почали у 2004-му, сподіваючись, що закінчення другого президентського терміну Путіна зможе відкрити двері для конкурентної боротьби. Проте до 2007-го, коли Марші незгодних та інші наші акції розганяли все більш і більш жорстоко, ми усвідомили, що сподівань на це майже немає. Поки Путін із Медведевим не зробили свого маленького оголошення 10 грудня, ми точно не знали, як саме впаде сокира або коли, але знали, що вона була дуже гострою й висіла прямисінько над нашими головами.

Путін помазав Медведева тим, що один мексиканський товариш називає *el dedazo*, чарівним доторком пальця, неначе на сикстинській фресці Мікеланджело Бог, коли давав життя Адамові. З цієї миті результати виборів більше не викликали питань. Ця система ніколи б не дозволила комусь такому призначеному зробити щось інше, крім як перемогти з величезним відривом. Було також абсолютно зрозуміло, що Кремль не хотів перевантажувати бюлетень для президентських виборів надмірною кількістю імен. Виборчі кампанії опозиційних кандидатів перетворилися на дивну гру, у якій влада була змушена вигадувати все нові й нові способи зняти нас із перегонів.

Перешкод не бракувало, і Центральна виборча комісія, очолювана путінським ставлеником Володимиром Чуровим, була покликана забезпечити, щоб нікому, крім схвалених кандидатів, цього не вдалося. При цьому головна завада була практично нездоланною. Незалежний кандидат мав зібрати 2 мільйони підписів на свою підтримку за якісь п'ять тижнів, і з одного регіону їх могло бути лише 40 тисяч. Тобто, скільки б ви не зібрали підписів у Москві, рахували лише 40 тисяч. Таким чином, вам потрібні були підписи мінімум із п'ятдесяти регіонів. Більше того, два тижні з п'яти відведених припадали на суцільні зимові свята. Під кінець, коли ви таки приходили з підписними листами, то могли подати лише 2,2 мільйона, не більше. І, якщо з будь-якої причини бракували хоча б 10 відсотків підписів, ви легко лишалися поза грою.

Причому досягти навіть цієї стадії, яка нічого не обіцяє, було дуже непросто. Від кожного кандидата вимагали провести збори щодо його висунення, де під одним дахом мали зібратися мінімум п'ять сотень прибічників, які б підписали відповідну заяву за особистої присутності представника Міністерства юстиції. Утім, як і під час моїх поїздок країною, у Москві зазвичай не знаходилося приміщень, де мені готові були здати зал для реалізації цієї мети. Гаразд, не зовсім так, бо ми все ж таки зуміли підписати договір про оренду залу на 13 грудня й навіть заплатили наперед. Але за два дні до призначеної дати нам повідомили, що «з технічних причин зал у цей день буде недоступним». Можете навіть не сумніватися, що вже 14 грудня той самий зал був цілком готовим і очікував на прийняття зборів щодо висунення Андрія Богданова, нового технічного кандидата Кремля.

Тож я навіть не дійшов до стадії висунення кандидатом у встановлені терміни, щоб розділити з кількома іншими опозиційними діячами «задоволення» від відхилення їхніх документів паном Чуровим. Колишній прем'єр-міністр Росії Михайло Касьянов пішов до кінця, звернувшись навіть до Верховного Суду після того, як ЦВК вирішила забракувати забагато підписів під його висувною заявою. Звичайно ж, його апеляція була відхилена.

Таким чином, у виборчому бюлетені знову залишилися всі знайомі обличчя: начебто націоналіст-дурник Жириновський, начебто комуністичний троглодит Зюганов, а також Путін, представлений своєю тінню — Медведевим. Для легкого присмаку ліберальної альтернативи в бюлетені також дали з'явитися Андрію Богданову. Йому навіть дозволили отримати 1,8 відсотка голосів, перш ніж він зник туди, звідки взявся.

Перед тим «Другая Россия» та інші опозиційні організації провели внутрішні праймеріз, намагаючись заохотити й поширити досвід справжньої демократії в країні, де її було так мало. Волонтери організовували місця для опитування громадської думки, де тільки могли: у спортзалах, барах і житлових будин-

ках, причому часто їм доводилося робити все поспіхом, поки їх не схопила міліція й не конфіскувала їхні папери. Ми мали програмні заяви, обговорення платформи, навіть онлайн- та оффлайн-дебати. І все це існувало повністю за межами офіційних політичних процесів на будь-якому рівні.

Іншою нашою метою було якомога чіткіше й голосніше представити офіційні вибори на глум, бо саме ним вони й були. Досить із нас уже було західних спостерігачів і міністрів закордонних справ, які затинаячись висловлювали жаль щодо «виявлених невідповідностей» і «упередженості медіа» під час російських виборів. Путін уже повністю став диктатором, крапка, і час уже було сказати про це відкрито. Він точно не був президентом, прем'єр-міністром чи ще кимось, хто стоїть на варті законності й демократії. Але ми знали, що про це ніколи не повідомлять у російських ЗМІ та не скажуть російські політики.

На превеликий жаль, ситуація за межами Росії була не набагато кращою. Голови іноземних держав не були зацікавлені в протистоянні Путіну, і це вже було очевидним протягом певного часу. Менш очевидним, щоправда, було та все ще є те, чому на цей фарс піддалася більшість найвпливовіших медійних організацій вільного світу. І вже вкотре ми почули від телекоментаторів та зарубіжної преси про «вади в системі» та «нерівний доступ до ЗМІ». Рада Європи була налаштована критично, але відмовилась офіційно засудити ці вибори. Навіть коли голова делегації Європарламенту назвав їх «усе ще не вільними й усе ще не чесними», він додав, що вибори «широко відобразили волю народу». Авжеж, волю купки людей, які сидять у Кремлі.

Цей коментар про «волю народу» є доброю нагодою навести низку аргументів, які я можу повторити напам'ять після того, як спростовував їх десятки разів, коли з'являвся в ЗМІ. Я називаю їх «міфами путінської Росії», і перший із них звучить так: «Путін є популярним».

Сьогодні, коли Путін перебуває при владі вже п'ятнадцять років, устиг удертися вже в другу європейську країну за шість років і постійно лякає всіх по телебаченню російською ядерною

зброєю, декому може бути складно пригадати, що не так давно він виглядав в очах багатьох людей зовсім інакше. До 2010 року мої критичні судження про Путіна все ще регулярно стикалися з подивом доволі розумних споживачів міжнародних новин:

— Але ж Росія — демократична країна, а він був обраний, чи не так?

— Гаразд, можливо, вибори й сфальсифіковані, але Путін є дуже популярним і він би переміг у будь-якому разі.

— Ну, росіяни однаково люблять сильних лідерів, а він справді почав боротьбу зі злочинністю та покращив економіку, правда ж?

Так от, про злочинність та економіку ми вже говорили. Путін боровся лише з тими, хто не був до нього лояльним, а тих, хто був, увели в систему як партнерів. Він дав зрозуміти, що або ви крастимете разом із ним, або ви проти нього. Безумовно, складно точно оцінити економічну діяльність країни, яка повільно перетворюється на корумпований соціалістичний застій. Але перед тим, як Путін прийшов до влади, ВВП Росії стабільно зростав відповідно до того, як свій результат приносили болючі ринкові реформи. Адже пострадянська промисловість не мала жодного шансу на пряму конкурувати із Заходом або Далеким Сходом, проте все ще мала значний і дієвий потенціал. На 2000 рік зростання ВВП перевищувало 10 відсотків, що було навіть вищим за типовий високий рівень держав колишнього Радянського блоку, які пережили перехід до ринкової економіки.

Важливо також, що ціна на нафту в 1999 році впала аж до 13 доларів за барель, а тому нова російська експортна промисловість була ще далеко не енергоресурсна. Зростання ж російської економіки за часів Путіна найкраще демонструють не цифри ВВП, а саме показники цін на нафту. Почавши майже з того часу, коли Путін уперше став президентом, ці ціни різко зросли до понад 100 доларів за барель, трошки опустившись лише під час світової фінансової кризи 2008—2009 років.

Попри лише мінімальну модернізацію радянської інфраструктури, Росія є найбільшим виробником нафти у світі. І саме

цей приплив нафтових багатств сьогодні перетворює Росію на диктаторську нафтову державу, що дозволяє Путіну створювати всередині країни ілюзію стабільності й скуповувати або залякувати його критиків за кордоном. Дехто каже, що джерело надходжень не має великого значення, допоки пенсіонери та поліція отримують свої гроші. Схоже, що саме в це Кремль і повірив, принаймні на якийсь час.

Без зростання промислового або технологічного сектору, без активних ділових кіл і підприємництва, без нормальної податкової бази в особі середнього класу громадян Росія демографічно спустошується. Ті, хто не має зв'язків чи ресурсів, щоб процвітати, або борються, або їдуть із країни. Яскраві центри міст Санкт-Петербурга й Москви різко контрастують із дедалі біднішими регіонами за межами цих мегаполісів. Додайте до цього рівняння цілковиту відсутність політичної відповідальності й отримаєте поглиблення соціальної кризи.

Путін і його банда довели, що вони не бажають керувати реальною економікою, а коли й намагаються, то просто не здатні на це через свою некомпетентність. На жаль, останнє, чого вони прагнули, це якраз те, що справді необхідно було зробити: послабити жорсткий контроль так, щоб російський бізнес міг перетворитися на справжній капіталізм, а не на купку путінських наблизених, які всім заправляють. Ходорковський став лише найяскравішим прикладом того, що буває з власниками підприємств, які намагаються вийти з-під тісної опіки держави, але було ще багато тисяч таких; як він.

Що ж до популярності Путіна, я все ще постійно чую це твердження. А ви впевнені, що він є популярним? Тоді чому він витратив так багато часу й зусиль на підкорення ЗМІ, знищення суперників і встановлення складної системи фальсифікації виборів, великих і малих? Якщо Путін є таким популярним, то чому в Росії немає вільних і чесних виборів та вільних ЗМІ? Переслідування блогерів і арешти самотніх протестувальників, які стоять на площах міст з одним-єдиним антипутінським плакатом, якось не скидається на поведінку популярного правителя.

Саме визначення схвалення та популярності демократичного лідера не можна застосовувати до автократії. Коли в місті є лише один ресторан, де подають лише одну страву, а жодних інших ресторанів відкрити не дозволяють, чи є він популярним? П'ятнадцять років пропаганди створили потужний культ особи, згідно з яким лише Путін може очолювати й захищати Росію. Там стверджено, що всі його критики є небезпечними зрадниками, яких треба ув'язнити або вбити. (Як воно часто й відбувається.) При цьому будь-кого, хто міг би протистояти йому як конкурент, демонізують і цькують.

Це підводить нас до наступного з міфів, що опозиція є просто недостатньо компетентною або харизматичною, щоб протистояти Путіну. А хто може про це судити? Я підняв це питання не для того, щоб захистити свою власну роль або власне протистояння, а щоб проілюструвати абсурдність розмов про російську опозицію як про незначного, ні на що не здатного гравця в реальному демократичному процесі. Адже діяльність наших членів заборонено висвітлювати в ЗМІ, на них постійно наговорюють, не дають їм проводити зустрічі й з'їзди, їх часто б'є, обшукує та переслідує поліція, а також повністю блокується їхня поява у виборчих бюлетенях. Яка, скажіть мені, блиска й послідовна програма, який видатний лідер привели б опозицію до влади за таких обставин?

Як ставало все очевидніше після 2008 року, єдиний спосіб, у який Путін готовий був піти з Кремля, це вперед ногами, у труні або винесений натовпом. Допоки він насолоджувався економічною взаємодією з вільним світом і міг запобігти бунту мільйонів росіян на Красній площі, він нікуди не збирався йти. І ця перша складова — взаємодія — була важлива для другої. Допоки продовжувався приплив грошей від продажу величезних запасів російських природних ресурсів: нафти, газу, металів та деревини — Путін міг дозволити собі підіймати зарплати й пільги, а також утримувати армію поліцейських, що не давала людям вийти на вулиці.

Що ж до опитування громадської думки, то Росія — не Сполучені Штати й не Франція. Коли незнайомий голос телефонує

пересічному росіянинові додому й питає його думку про людину, яка головує в країні, потрібна насправді неабияка сміливість, щоб висловити щось менше за захоплену підтримку. Якщо чесно, лише завдяки сміливості багатьох моїх співвітчизників Путін іще не отримав 99 відсотків схвалення, які мали Саддам Хусейн та Муаммар Каддафі, аж поки не втратили влади над життям і смертю власних громадян.

Сьогодні, коли під час війни з Україною цифри схвалення Путіна сягнули рівня майже 90 відсотків, а фашистська пропаганда культу особистості ввімкнена на максимум, мені цікаво, чи припинять нарешті їх так довірливо озвучувати іноземні ЗМІ. Деспотичний правитель Казахстану Нурсултан Назарбаєв, який перебуває при владі з 1989 року, теж був просто «переобраний» у квітні 2015-го, набравши 97,7 відсотка голосів. (З 95 відсотками явки, звичайно.) Отут я з радістю можу сказати, що з огляду на газетні заголовки про його видатну перемогу на виборах дуже мало західних ЗМІ вірять у величезну популярність Назарбаєва серед казахського народу. Можливо, Путіну теж треба піднятися до 98 відсотків, перш ніж його удавану популярність почнуть сприймати так само скептично?

Узагалі те, що назарбаєви, путіни та хомейні цього світу все ще переймаються проведенням виборів, наводить на цікаві роздуми. Нинішні диктатори добре засвоїли уроки своїх попередників і поєднали їх із сучасними методами контролю інформації та власного іміджу. Вони розуміють символізм народного волевиявлення, навіть якщо не мають ані найменшого бажання йому підкорятися. Те, що вони взагалі відчують потребу в проведенні виборів, хай і кричуще облудних, говорить про певний рівень успішного тиску на них ззовні, а також про сильне бажання здаватися легітимними, виглядати як члени клубу законних лідерів.

Ці держави можна назвати «лицемірствами» або, використовуючи термін людини, яка має великий досвід висвітлення подій у путінській Росії, — німецького журналіста Бориса Рейтшустера, — *демократурами*. Очільники таких держав не надто переймаються тим, щоб дурити власних громадян ілюзією

впливу їхнього голосу на владу. Адже всюдисущі органи безпеки й повний контроль ЗМІ добре служать диктаторській меті. Дуже мало людей у Росії справді вірять у виборчий фарс із цієї точки зору. Опитування ж громадської думки проводять для міжнародної спільноти й для самих заздалегідь визначених переможців на виборах.

Повторю приклад, який я вже наводив раніше, коли Саркозі ганебно чи безсоромно зателефонував, щоб «тепло привітати» Медведєва після обрання того на виборах у 2008 році. Російські ЗМІ гучно розтрубили про цей дзвінок та інші панегірики з-за кордону, що знову вказує на важливість цього фарсу для Путіна і його союзників.

Звісно, на кону стоїть більше, ніж власне его та запрошення на саміти. Правляча олігархія зберігає свої багатства за кордоном, і прохолода в зручних взаєминах між керівництвом Росії та Заходом може піддати ті незлічені мільярди ризику. Саркозі ж агресивно просував французькі компанії, такі як «Алкатель», «Тоталь» і «Рено», у Росії, причому з певним успіхом. Ураховуючи це, телефонний дзвінок Саркозі став, мабуть, одним із найбільш прибуткових в історії.

Отже, я не вважаю себе колишнім кандидатом у президенти Росії. То був лише протест на підтримку громадянських прав, кампанія з метою викриття корупції, а також спосіб допомогти людям зрозуміти, як може виглядати справжня демократія. Адже без справжньої демократії не буде й справжніх кандидатів.

«Як вийшло, що я ще жива? Ну, правду кажучи, я думаю, що це диво», — такими були слова Анни Політковської, російської журналістки, яка впродовж багатьох років безстрашно проникала в найглибші глибини охопленої війною Чечні. Вона розповідає про свої надзвичайно ризиковані поїздки в документальному фільмі «Лист Анні» швейцарського режисера Еріка Бергкраута. Цей фільм, прем'єра якого відбулася в Сполучених Штатах Америки 26 червня 2008 року, під час Міжнародного фестивалю кіно про права людини в Нью-Йорку,

є для нашої хронології зручним приводом знову згадати сміливість цієї видатної жінки. Поза всяким сумнівом, вона була не просто журналістом, а справжнім хрестоносцем та партизаном і навіть не намагалася цього приховувати. Пристрасть робила її роботу значно більш цінною та незабутньою.

Репортажі Політковської про звірства в Чечні зазвичай мали форму бесід із родинами, яких роз'єднала війна. Вона також виступала в ролі такого собі духівника для російських солдатів і навіть офіцерів, які соромилися того, що коїлося в Чечні в ім'я Росії. Така робота зробила її ворогом номер один для довгого переліку впливових людей та груп, які вже не раз демонстрували свою жорстокість. Проте для нас усе ж стало шоком, коли в жовтні 2006-го її вбили у віці сорока восьми років.

Заради об'єктивності наведу тут два коментарі: один — від ФСБ, а другий — від відомого дисидента. Через два дні після смерті Політковської президент Путін, коли його спитали на прес-конференції в Німеччині (не в Росії, звичайно, де таке запитання ніколи б не дозволили поставити), заявив, що «її смерть завдала російській владі більше шкоди, ніж її публікації». Під час нагородження фільмів-переможців на фестивалі документального кіно в Празі у березні 2008 року колишній президент Чехії Вацлав Гавел сказав: «Було б добре, якби цей фільм змогли подивитися багато людей. Особливо політики, які цілуються й обіймаються з російськими високопосадовцями, ледь не непричотніючи від запаху нафти та газу!» Знайти цей фільм може бути нелегко, — я сам знайшов його на «Ю-Тьюбі» німецькою та російською мовами, а от англійською нема, — але він вартий пошуків. Це рідкісний зразок вимираючої породи людей. Адже на час убивства Анни російська незалежна журналістика в тому вигляді, який вона сповідувала, уже охолола в труні.

На Світовому конгресі російської преси в Москві 11 червня 2008 року Медведєв урочисто пообіцяв «підтримувати свободу медіа». А що, у цьому плані щось мало змінитися? Ознаки були недобрі. Він розписав потребу в «кириличному Інтернеті» та розкритикував закриття російськомовних ЗМІ в колишніх

радянських державах, де після обмежень радянської доби відроджувалися місцеві мови. Медведев також додав, що російське телебачення є «одним із найбільш якісних у світі».

На той час параноя Кремля щодо того, хто й що має право з'являтися на російських телеекранах, досягла нових вершин. Президент Академії російського телебачення Володимир Познер зізнався, що він подає перелік гостей, яких хоче запросити на своє шоу, керівництву Першого каналу, яке потім повідомляє йому, кого він може запросити, а кого ні. Зайве й казати, що такі люди, як Немцов, Навальний і я сам, ніколи в його шоу не з'являлися.

Разом зі зростанням цін на нафту на понад 700 відсотків, підкорення Кремлем російської преси стало найбільшою причиною сприйняття путінського режиму як успіху. Олігархи 1990-х, можливо, і грабували Росію доценту, але принаймні ми могли дізнаватися про це з новин. І от ті дні пройшли, а елітне коло олігархів навколо Путіна має владу й багатства, про які оточення Єльцина й не мріяло. 2000 року, коли Путін прийшов до влади, у переліку світових мільярдерів журналу «Форбс» іще не було жодного росіянина. Натомість на 2005 рік їх було вже тридцять шість. 2008-го їх було вісімдесят сім, більше, ніж у Німеччині та Японії, разом узятих, і це в країні, де 13 відсотків громадян жили за межею бідності, що дорівнювала доходу в 150 доларів на місяць. Путін і його захисники за кордоном вихвалялися зростанням у Росії ВВП, але це було неначе середня температура всіх пацієнтів у лікарні.

Згідно з цифрами 2015 року, навіть після року західних санкцій і різкого зниження цін на нафту в переліку «Форбс» усе ще залишається вісімдесят вісім російських мільярдерів, куди все ще не входить сам Путін або кілька його найближчих соратників. Думаю, неможливо повірити, що людина, яка тримає у своїх руках життя і смерть вісімдесяти восьми мільярдерів, не є найбагатшою з них усіх. Випадкові витоки інформації про загадкові маєтки на Чорному морі й величезні банківські перекази в нікуди лише додають побічних доказів того, що на сьогодні Путін є, мабуть, найбагатшою людиною у світі.

25 жовтня 2011 року я виступав із лекцією про Росію у фонді «Герітидж» («Спадщина») у Вашингтоні. На той час Грузія перебувала під великим тиском із боку Сполучених Штатів та інших західних лідерів, аби дозволила Росії приєднатися до Світової організації торгівлі. І це попри те, що дві великі частини суверенної грузинської території були окуповані російськими військами з часу вторгнення у 2008 році. Багато журналістів і навіть деякі уряди все ще називали Абхазію та Південну Осетію «спірними територіями», а не окупованими, ігноруючи той факт, що вони були відторгнені від Грузії Росією за допомогою військової сили.

Незважаючи на сильний тиск із боку Росії після вторгнення, зокрема й економічні бойкоти, крихітна Грузія за президента Саакашвілі залишалася виключно продемократичною та прозахідною країною. Однак було зрозуміло, що вступ Росії до Світової організації торгівлі (СОТ) для Європи та США був більш важливим, ніж захист прав і території союзника. Путінській адміністрації подобалося розповідати всім, як вона не дала Грузії та Україні вступити до НАТО під час правління Буша-молодшого, а також що членство в СОТ стане ще однією пір'їною на їхньому капелюсі.

У ході свого виступу я показував слайд із зображенням ряду папок, підписаних, неначе справи КДБ. Першими йшли папки «Операція «Юкос» та «Операція «Кадилов»». Справа Ходорковського вже детально розглянута в попередніх розділах. Що ж до Рамзана Каділова, то це чеченський польовий командир, який вихвалявся вбивством свого першого російського солдата в п'ятнадцятирічному віці, але у 2007 році був поставлений Путіним на чолі багатостраждального регіону. Агенти Каділова вбили чимало путінських ворогів в інших російських містах, а також за кордоном. Щоправда, це в будь-якому разі важко порівняти з тим, що зробив Путін на російському Кавказі. Президент Росії не зацікавлений спробувати краще інтегрувати чеченців, які, крім усього іншого, є російськими громадянами. Каділов досі править у Чечні та за цей час встиг стати найвідданішим солдатом Путіна. Як довго триватиме ця

відданість, якщо потік грошей із Москви раптом пересохне, ми ще побачимо.

Наступна папка була підписана «Операція “Медведев”». Я описав її як найуспішнішу операцію Путіна. Це був різновид старої радянської гри з метою переконати Захід, що є шанс на прихід до влади більш поміркованих людей або на можливий розкол у російській ієрархії. Усі намагалися зрозуміти, що насправді відбувається всередині Кремля, лише марнучи свій час та енергію. Невідворотна заява Путіна, що він балотуватиметься в президенти у 2012 році, дала всім зрозуміти, що Медведев є нічим більшим, аніж обманкою, якою багато хто з нас його й називав, що він ніколи не був чимось більшим, аніж путінською тінню. Але Сполучені Штати витратили чимало часу, намагаючись зміцнити уявну «інтригу Медведева», мріючи про розкол між ним і Путіним та фантазуючи про ліберальні реформи, попри всі докази зворотного.

У вересні 2008 року я мав коротку зустріч із президентом Бушем-молодшим за ланчем, який він улаштував у Нью-Йорку для дисидентів з усього світу. Він тоді багато говорив про Путіна, але це було одразу після серпневого вторгнення Росії в Грузію, яке, за багатьма свідченнями, зокрема його власними, розлютило Буша. У своїх мемуарах «Точки прийняття рішень» Буш пише: «Мое найбільше занепокоєння викликало те, що росіяни можуть дійти до самого Тбілісі й скинути демократично обраного Саакашвілі. Було зрозуміло, що росіяни не виносять демократичної Грузії з прозахідним президентом. Цікаво, чи були б вони такими агресивними, якби в НАТО схвалили заявку Грузії на ПДЧ [План дій щодо членства]».

Відповідь майже напевно була б негативною, хоча точно про це знати ми не могли, адже західні лідери постійно уникали навіть найменших спроб протистояння Путіну. Ця помилка повторилася й через шість років в Україні — іншій державі в путінському переліку на знищення, яка так само не змогла отримати ПДЧ у 2008 році через відмову Німеччини та Франції. Вони цілком відкрито казали, що просто не хочуть сердити

Росію. (В іншій пам'ятній примітці в цій книзі Буш пише: «Під час обіду Великої вісімки в Санкт-Петербурзі більшість лідерів дорікали Путіну через його ставлення до демократії. Жак Ширак — ні. Він, навпаки, заявив, що Путін керує Росією просто чудово, а як — то не наша справа». Французький президент явно був більшим прихильником *fraternité* (братерства), ніж *liberté* (свободи).)

Далі в спогадах Буш присвятив чимало місця опису своєї «Програми свободи» та різних успіхів і розчарувань, пов'язаних із нею. Закінчив же він розділ так: «Протягом своєї каденції я зустрівся з більш ніж сотнею дисидентів. Їхня доля може здаватися суворою, але вона не безнадійна. Як я сказав у своїй другій інавгураційній промові, “Програма свободи” вимагає “зосередженої роботи не одного покоління”».

Безумовно, вимагає, але всі сподівання на рішучу підтримку Америкою прав людини й демократії за кордоном різко обірвалися в результаті американських виборів 2008 року.

СМІЛИВІСТЬ ХИБНОЇ НАДІЇ

Берлін є просто ідеальним місцем для американського президента, навіть іще тільки потенційного, щоб розповісти світу про свободу й спільні цінності. Виступ у цьому місті кандидата в президенти США Барака Обама 24 липня 2008 року нагадував знамениті промови там його співвітчизників Джона Ф. Кеннеді та Рональда Рейгана, що боронили межу, реальну й метафоричну, від Радянського Союзу та тиранії, яку той уособлював у Східній Європі. При цьому пан Обама не згадав, що, хоч ця межа, Берлінська стіна та сам СРСР сьогодні вже не існують, диктатури з ядерною зброєю все ще становлять доволі велику небезпеку.

Декорації для виступу Обама були підготовані кількома тижнями раніше, коли цей сенатор від штату Іллінойс забрав пропозицію свого опонента — сенатора Джона Маккейна — виключити з Великої вісімки Росію й не допустити туди Китай. Відповідь Обама мала на увазі, що просто неможливо співпрацювати з Росією й Китаєм із питань економіки та нерозповсюдження ядерної зброї й водночас обстоювати демократію й права людини.

Пізніше не лише виявилось, що це помилка, але й неодноразово було доведено протилежне. Комерційні угоди, контроль озброєнь та інші взаємовигідні проекти можна чудово реалізовувати без мовчазного схвалення диктатури.

Сенатор Обама говорив, що включення до Великої вісімки Китаю має допомогти в розробці «міжнародних правил дорожнього руху». Це є зразком тієї самої викривленої логіки, що привела до включення Китаю, Куби, Росії та Саудівської Аравії до складу Ради з прав людини ООН. Чи справді ми хочемо жити за правилами, розробленими з дозволу таких режимів?

Поки Обама говорив про важливість прийняття допомоги Росії в стримуванні ядерних амбіцій Ірану, агентство «Ройтерз» повідомило, що Тегеран купує в Кремля новітні зенітно-ракетні комплекси С-300. Якщо Захід заслужив на такий рівень співпраці, включивши Росію до Великої вісімки, важко уявити, що, на думку Обами, могло статися, якби Росію виключили. Цікаво, що сьогодні, у квітні 2015 року, про іранську ядерну програму та російські ракети С-300 на її захисті знову говорять у новинах. Викликає тривогу те, що президент Обама не здається занепокоєним цим більше, ніж кандидат Обама у 2008 році.

У Берліні він неодноразово згадував операцію «Берлінський повітряний міст» 1948-го. А в попередньому інтерв'ю казав, що хоче «повернути зовнішню політику, характерну для адміністрації Трумена з Маршаллом, Ачесоном та Кеннаном у її складі». То була дивна заява, бо президент Трумен, великий герой за моєю оцінкою, виступав проти того, щоб поступатися комуністам навіть на дюйм на всіх фронтах світу. А «Людині з Міссурі», як його називали, доводилося мати справу із самим Йосипом Сталіним, який не приховував свого прагнення до світового панування. При цьому Трумен урятував не лише Західний Берлін. Дякувати йому мають також Південна Корея, Тайвань та вся Західна Європа. (У світлі поточних подій варто відзначити, що Трумен також змусив Сталіна покласти край радянській окупації Ірану в 1946 році.) Тільки порівняйте цю тверду лінію з позицією радників передвиборчої кампанії Обами Мадлен Олбрайт і Вільяма Перрі, держсекретаря й міністра оборони часів Білла Клінтона, які теж розкритикували пропозицію Маккейна відповісти на порушення прав людини рішучими діями, а не порожніми балачками.

Окрім того, у своїй берлінській промові Обама висунув питання, чи обстоюватиме Захід «права дисидента в Бірмі, блогера в Ірані чи виборця в Зімбабве». Звучить, звичайно, добре, але як щодо політв'язня в Китаї та засудженого нещодавно блогера в Росії? Адже як Мугабе, так і Медведєв стали президентами в результаті кричуще сфальсифікованих виборів. Лицємірство засудження слабких диктатур за одночасного вітання сильних підриває довіру до Америки та Європи, а також нівелює будь-які їхні претензії на світове лідерство. Фактично схоже на те, що воно заохочує менших диктаторів плекати більші амбіції. Лідери стають великими, лише беручись за великі виклики. Ті з нас, хто жив за «залізною завісою», були вдячні Рональдowi Рейгану за те, що в 1987 році він приїхав до Берліна не засуджувати відсутність свободи, скажімо, в Анголі.

Окрім позиції щодо Іраку, виглядало так, неначе «кандидат змін» Обама збирається увічнити деструктивні подвійні стандарти адміністрації Буша-молодшого. Тим часом консервативний Джон Маккейн виявився не таким уже й старомодним, зауваживши, що зламані речі слід намагатися полагодити. Надання Росії й Китаю свободи розпоряджатися правами людини задля продовження з ними переговорів призвело до збільшення постачань зброї і ядерних технологій Ірану, появи атомної бомби в Північній Кореї та втручання обох цих держав у розв'язання конфліктів у Дарфурі й Зімбабве. Чи сталися б усі ці події в будь-якому разі, якби Сполучені Штати Америки та Європа пригрозили суттєвими діями у відповідь? Цього ми не можемо знати, але Маккейн принаймні хотів це з'ясувати.

2008 року Кремлем та Усекитайськими зборами народних представників керували вже не комуністичні ідеологи, а шахраї-капіталісти й націоналісти, які залишаються при владі й досі. Вони не становили такої великої загрози, яка стояла перед президентами Труменом, Кеннеді та Рейганом. І все одно Обама все ще не бажав конфронтації з ворогами демократії заради захисту цінностей, які він так переконливо обстоював у своїх промовах. Холодна війна скінчилася, а демократія стала світо-

вим стандартом не тому, що західні лідери захищали свої цінності, а тому, що активно їх просували.

11 вересня 1858 року інший політик з Іллінойсу, що збирався стати президентом США, Авраам Лінкольн проголосив: «Наш захист полягає в збереженні того духу, який високо цінує свободу як спадщину всіх людей в усіх краях, скрізь». Не там, де це зручно. Не в країнах, де немає великих запасів нафти й газу, а також ядерної зброї. Скрізь.

Найбільші оплески в Берліні прозвучали після слів Обами, що за його президентства більше не буде односторонності й військового авантюризму доби президента Буша-молодшого. До того моменту ніхто з членів виборчої команди Обами не сумнівався, що він вміє виголошувати добрі промови. Але реакція берлінської аудиторії та електорату США засвідчила, що то був також вдалий виступ проти політики Буша. 2008 року американці й решта світу були виснажені після двох довгих військових кампаній в Афганістані та Іраку, у яких не було чітких цілей або видимих фінішних рисок.

Чесно кажучи, Обама був чудовим представником своїх виборців. Навіть найбільші прибічники «Програми свободи» Буша розуміли, що їхні інтереси сильно страждають від непередбачених витрат і занадто тривалих війн в Афганістані та Іраку, а також безкінечних операцій із розбудови країни й систем безпеки. Америка втрачала людський і фінансовий капітал, але важливішим було те, що вона втрачала свій політичний вплив.

Поглиблення конфлікту в Іраку відволікало єдину світову супердержаву від її більш масштабних цілей, а також послаблювало Сполучені Штати в політичному й військовому плані. Керівництву Конгресу США загрожувала та сама помилка: нездатність побачити в Іраку лише одну складову пазла, а тому треба вже було повернутися до засад стратегічного планування.

Тридцять років гри в шахи прищепили мені розуміння того, що ніколи не слід утрачати з виду загальну картину. Якщо приділяти забагато уваги одній ділянці дошки, можна швидко дійти краху всієї позиції. Америка та її союзники були так

зосереджені на Іраку, що здавали одну територію за іншою по всій мапі світу. Північна Корея отримала атомну бомбу, у Латинській Америці почалася гонка озброєнь, а нафтові диктатури Росії, Венесуели та Ірану насолоджувалися надзвичайним злетом цін на нафту. До 2006 року навіть примарні цілі президента Буша щодо амбітної війни з терором були витіснені кризою в Багдаді.

Час уже було визнати провал американської зовнішньої політики після 11 вересня. Попереджувальні удари й повалення диктаторських режимів могли бути добрим або не дуже добрим планом, але принаймні то був план. Якщо ви атакуєте Ірак, то маєте бути готові вдарити також по Ірану й Сирії. Непослідовність є стратегічною помилкою, яку майже завжди неможливо виправити. А Сполучені Штати лише спостерігали за громадянською війною, водночас безпорадно йдучи на поступки в іншому місці. Ця лиховісна ситуація була наслідком єдиної речі, гіршої за провальну стратегію, — нездатності публічно визнати або прийняти для себе, що стратегія провальна.

Не минуло й чотири роки після військової операції в Іраку в березні 2003-го, як Північна Корея провела випробування ядерної зброї. Іран відкрито вихвалявся своєю програмою збагачення урану, одночасно підживлюючи грошима терористичні рухи Хесбола та ХАМАС. В Афганістані підіймав голову відроджений Талібан. Майже непомітно раєм для Аль-Каїди стала Сомалі. Найгірше, що Америка зазнала невдачі у своїй головній місії, яка була покликана не допустити всіх цих подій: підвищенні безпеки своїх громадян.

Як це часто буває, початок такої широкомасштабної катастрофи було покладено одним справжнім успіхом Заходу. Атаки на Талібан і Аль-Каїду в Афганістані так успішно досягли своєї первинної мети вдарити по спонсорам цих організацій, що Сполучені Штати та їхні союзники не змогли зрозуміти, чому так сталося. А річ у тому, що від атаки на Афганістан виграли майже всі гравці на світовій арені. Удар по Талібану втішив Іран. Росії й Китаю ніколи не подобався релігійний екстремізм поблизу їхніх кордонів. Індія була просто щаслива

побачити, що США розпочали прямий наступ на мусульманських терористів.

Лише Пакистан відчув на собі некомфортний тиск, хоч навіть там президент Мушарраф примудрився достатньо добре підігравати обом сторонам, аби бути важливим союзником для Заходу, тоді як терористи й зброя вільно перетинали його кордони. Таким чином, він зміцнив свої позиції як останньої лінії оборони проти екстремістів, щоб отримати прощення за диктатуру. Подібний трюк використали багато арабських автократів.

Тут усе збігалося. Світ співчував Сполученим Штатам після 11 вересня, а так звані «погані хлопці» були однозначно поганими, причому всі знали, де саме вони були. Як показали подальші події, жорстокі терористичні атаки іноді дають рідкісну можливість набрати додаткові бали на світовій арені.

Проте союзники у війні з терором стали жертвою того, що я називаю тяжінням минулого успіху. Очевидно, треба вчитися на своїх поразках, але надто часто ми неспроможні оцінити причини свого успіху й сприймаємо їх за належне. США напали на Ірак, не оцінивши, що розв'язати післявоєнні завдання буде значно складніше, особливо через дедалі більш вороже ставлення світу до американської військової авантюри. Те, що можна було зробити порівняно легко в 1991—1992 роках, через дванадцять років стало значно складнішим, бо не мало загальносвітової підтримки.

Це є уроком щодо ініціативи. У шахістів є приказка, що якщо ти маєш можливість і не атакуєш, то суперник вдасться до контратаки, і при тому сильної. Після розпаду СРСР вільний світ мав величезну перевагу в усіх можливих напрямках, особливо психологічному. Якби «Програма свободи» Джорджа Буша-молодшого існувала з 1992 до 1999 року, поки погані хлопці були в сум'ятті, це мало б просто чудовий позитивний ефект.

До 2008 року обіцянки Обама повернути війська й тримати їх удома, говорили американцям (в усякому разі більшості) те, що вони хотіли почути. Це, звичайно, є лише малою частиною

обов'язків президента, але в наші дні це насправді стало єдиною важливою складовою його роботи.

Поза всякими сумнівами, обрання Барака Обама новим президентом Сполучених Штатів мало реальний вплив на сприйняття Америки багатьма людьми в решті світу. Адже Обама уособлював нове покоління лідерів, причому говорив та виглядав зовсім несхоже на його попередників.

У Росії найбільшу увагу привернула зовнішність Обама — уперше в історії головою великої світової держави (не лише Америки) став чорношкірий. Його перемога позначила кінець уявлення про США, усе ще притаманного багатьом людям у Росії, яке часто використовували радянські фахівці з «якщодотизму», коли їх звинувачували в репресіях. Аргумент «А у вас негрів б'ють!» більше не працював. Раніше майже всім було відомо, і не лише в Росії, що «в Америці багаті білі та євреї експлуатують бідних чорних та латиносів». Аж раптом усі неначе побачили, що земля є беззаперечно круглою.

Вікно можливостей, яке мав Обама, щоб скористатися цікавістю й доброю волею світу, було дуже маленьким. Кризи ж, з якими ми зіштовхнулися у 2008 році, були надто великими, щоб дати новому президентові багато часу на славу.

Іншою перевагою Обама було те, що він просто не Джордж Буш, який іноді вдало, а іноді ні символізував усі проблеми Америки, американців і американський вплив у світі. З постаттю Буша був пов'язаний цілий букет американських стереотипів, які більшість світу ненавиділа: багатий, поганий оратор, не цікавиться світом, занадто релігійний і необачний. Обама ж зруйнував ці стереотипи, але, як я написав наступного дня після його перемоги над Маккейном, «якщо він не зможе підкріпити свою натхненну риторику рішучими діями, усі образи світу на Буша скоро ляжуть на ґанок Обама».

Окрім розв'язання таких важливих проблем, як фінансова криза, Ірак, Іран та Афганістан, новий президент іще мав знайти час і сміливість налагодити відносини з великою ядерною автократією, яка контролювала більшість світових запасів нафти

й газу. У своїй статті я просив нового президента «дати зрозуміти, що він не вважає народ Росії ворогом Сполучених Штатів». Як і в більшості авторитарних держав, путінський режим не представляє інтереси більшості її громадян. (Якби представляв, йому не потрібен був би авторитаризм, щоб залишатися при владі.) Адже кремлівська пропаганда робила все можливе, щоб виставити Америку супротивником Росії. Із самого початку своєї каденції Обама мав можливість завдати удару по цьому іміджу, виступивши проти диктаторського лідера Росії й знайшовши точки дотику з людьми, яких Путін пригноблював.

Звісно, були складнощі щодо того, як Обама спілкуватиметься з офіційним президентом Росії Дмитром Медведевим і справжнім лідером Росії Володимиром Путіним. Але головний вибір був доволі простим. Обама міг поводитися з ними як із рівними йому демократичними лідерами або бути чесним. Він міг черпати силу з того факту, що за нього проголосували близько 70 мільйонів людей, тоді як Медведеву був потрібен лише один голос — Путіна. Якби Обама чітко та відкрито затаврував ганьбою путінську диктатуру із самого початку, він допоміг би принести сподівання й зміни зовсім іншим виборцям — 140 мільйонам росіян.

Перша міжнародна криза, на яку довелося реагувати Обамі, насправді трапилася за кілька місяців до виборів, коли російські та проросійськи налаштовані сили в неспокійному грузинському регіоні Південна Осетія досягли нарешті успіху в провокуванні військового конфлікту з Грузією. Підготувавшись до цього моменту протягом тривалого часу, російські бойові кораблі заблокували грузинські порти, а російські війська швидко увійшли на територію Грузії й окупували кілька міст. Це навіть близько не відповідало заяві Кремля, що вони проводять лише операцію з примусу до миру, і скидалося на те, що російські війська можуть дійти до самої грузинської столиці Тбілісі.

Початкова реакція на це насильство кандидатів у президенти США 8 серпня 2008 року продемонструвала різницю між ними максимально чітко. Обама засудив насильство й закликав не форсувати подій: «Настав час для Грузії та Росії проявити

стриманість». А от що сказав Маккейн: «Росії слід негайно й безумовно припинити свою військову операцію та вивести всі війська із суверенної грузинської території». Лише коли ЗМІ буквально випали в осад від його невпевнених зауважень і з'явилися додаткові докази російської агресії, Обама нашвидкуруч зробив іншу заяву, удосконаливши свою риторику й засудивши «агресивні дії» Росії.

Різниця між позиціями кандидатів була приголомшлива, і вона лише поглиблювалася. Журнал «Політико» 9 серпня писав: «Заява Обама ставить його в один ряд із Білим Домом, Європейським Союзом, НАТО та низкою європейських держав, тоді як перша заява Маккейна <...> ще тісніше ставить його в один ряд із моральною чистотою й американською винятковістю, заданими першою каденцією президента Буша».

Уже через два дні стало зрозуміло, що моральна чистота Маккейна була правильною, тоді як позиція Обама була помилковою, у який би «ряд» з іншими вона його не ставила. Путін також робив подібні заяви, закликаючи сторони проявити стриманість і припинити бойові дії, тоді як його власні війська все далі просувалися територією Грузії та забезпечували прикриття його південноосетинським союзникам для виселення етнічних грузинів із цього регіону. 11 серпня 2008 року обидва кандидати зробили довші заяви. Обама, по суті, визнавав, що минулого разу був неправий, хоча дружні до нього ЗМІ подали це в інший спосіб. І навіть попри те, що він поклав провину за ескалацію конфлікту на Путіна, його висновок був не про те, якою має бути роль Америки, а про роль Росії: *«Зрозумійте мене правильно: ми шукаємо майбутнього, де будуть кооперація та взаємодія з російським керівництвом і дружба з російським народом. Ми хочемо, щоб Росія відігравала її правдиву роль як велика країна, але до цієї ролі додається відповідальність, щоб діяти, як сила прогресу в цьому новому столітті, а не регресу до конфліктів минулого. Ось чому Сполучені Штати й міжнародна спільнота повинні голосно виступити проти цієї агресії, а також за мир і безпеку»*.

Приголомшливо. І пам'ятайте, це була *більш жорстка* заява, яку він зробив після критики за м'якість щодо Росії протягом двох днів. Російська «правдива роль як великої країни»? Тоді як Обама на Гавайях розповідав про кадебіста-диктатора в ролі сили прогресу, Путін гнав танки через кордон європейської країни.

Що ж до Джона Маккейна, то він уже тривалий час був великим прихильником переходу Грузії до західного типу демократії, починаючи ще з Революції троянд у 2003 році та обрання президентом реформатора з американською освітою Міхеїла Саакашвілі. Висуванець від Республіканської партії не добирав слів у своїй більш різкій заяві від 11 серпня, вітаючи можливість застосувати свій авторитет у зовнішній політиці та скористатися цим конфліктом, щоб показати наївність примирливого підходу Обама до зовнішньої політики. Маккейн провів чудову роботу, включивши Грузію до загальної картини й показавши, чому Сполученим Штатам слід потурбуватися про цю невелику кавказьку країну: *«Значення дій Росії виходить за межі загрози територіальній цілісності та незалежності демократичної Грузії. Росія використовує насильство проти Грузії з метою відлякування інших сусідів, таких як Україна, від вибору асоціації із Заходом та дотримання західних політичних і економічних стандартів. По суті, доля Грузії має стати об'єктом глибокого занепокоєння американців і всіх людей, які вітають кінець розділеної Європи та незалежність колишніх радянських республік»*.

Маккейн також правильно діагностував російське вторгнення як наслідок нерішучості Заходу: «Рішення НАТО відкласти План дій щодо членства для Грузії, мабуть, було сприйняте Росією як зелене світло для нападу на Грузію, і я дуже раджу нашим партнерам переглянути це рішення». Закінчив же Маккейн свою заяву теж доволі потужно: *«Ми повинні нагадати керівництву Росії, що переваги, якими воно насолоджується як частина цивілізованого світу, вимагають поважати цінності, стабільність і мир у всьому світі. Світова історія часто твориться у віддалених, маловідомих країнах. Сьогодні вона твориться в Грузії. І провідні держави світу відповідальні*

за те, щоб забезпечити продовження історії як літопис прогресу людства в бік поваги до цінностей та безпеки вільних людей».

Чи можуть після цих заяв бути якісь сумніви, що сьогодні світ був би більш безпечним і більш демократичним місцем, якби трьома місяцями пізніше президентом США обрали Джона Маккейна? Або сумніви, що очевидна нерішучість Обама заохотила напад Путіна на Україну? Звичайно, напевно ми цього знати не можемо, але я міг би побитися об заклад, що в паралельній реальності, де президентом є Маккейн, Путін не нападає на Україну. У Сполучених Штатах Маккейна часто зображують розпалювачем війни, але заклики до дружби аж ніяк не стримують людей на кшталт Володимира Путіна; навпаки, вони їх лише заохочують. Це трагедія, що сьогодні тисячі українців, а також багато росіян страждають лише тому, що адміністрація Обама не зуміла засвоїти цей простий урок.

Обама також провалив своє перше випробування на посаді президента. Це сталося в червні 2009 року, коли громадяни Ісламської Республіки Іран піднялися на протест, учасники Зеленої революції ризикували життями, щоб захистити свої голоси на виборах. То був надзвичайно цікавий момент. Путін та інші члени «осі автократів» пильно стежили за подіями в Ірані й реакцією Заходу. Вони хотіли знати, чи буде хоч якесь серйозне покарання за застосування сили з людськими жертвами проти мирних протестувальників. На диво, європейські лідери проявили незвичну рішучість і жорстко засудили дії іранського режиму, тоді як перша реакція з іншого боку Атлантики не надто надихала.

Лише у своїй другій заяві, через тиждень після початку іранського повстання, президент Обама таки усвідомив, що важливо закликати до справедливості й відмови від насильницьких методів, хоч усе ж безпосередньо не висловив підтримку тисячам іранців, які ризикували своїми життями, аби захистити ці ідеали. Я розумію небажання Обама давати іранському режиму можливість «замазати» протестувальників

пензлем американської підтримки. Але чи не міг цей лідер країни вільного світу знайти щось більш загрозливе, ніж «ведення спостереження», коли було очевидно, що аятолла Хомейні й Махмуд Ахмадінеджад можуть навіть не звернути уваги на те, хто там за чим спостерігає?

Серед інших надмірну обережність Обама виправдовували на каналі «Сі-еН-еН» сенатор Річард Лугар та експерт із міжнародних відносин Фарід Закарія. Останній навіть порівняв цю ситуацію з тим, як у 1989 році Джордж Буш-старший невпевнено реагував на близький розпад СРСР і його вплив на Східну Європу. Але коли це диктатура використовувала насильство у відповідь на публічні коментарі іноземного лідера? Диктатори роблять свої розрахунки, виходячи з можливих проявів сили та їхніх наслідків, а не світських балачок політиків. Президент США Ейзенгауер нічого не сказав у 1956 році, і це явно не стримало радянські танки, що входили до Будапешта. Мало також було сказано в 1968-му, і жорстоке придушення радянськими військами спротиву в Чехословаччині продовжило свій кривавий хід. Що б там не сказав Обама або будь-хто інший, іранський режим використав би всі сили, які мав у своєму розпорядженні, щоб утриматися при владі.

7 липня 2009 року Обама виступив із промовою в Російській економічній школі в Москві. То була, звичайно, дуже гарна промова. Окрім його природних талантів у сфері економіки, Обама мав у своїй команді кількох експертів із Росії, зокрема майбутнього посла в цій країні Майкла Макфола, якого я знав уже кілька років і поважав за його підтримку кольорових революцій.

Промова Обама була сильною й подавала чіткий сигнал. Після того як він зустрівся зі мною та іншими опозиційними лідерами, я сказав на прес-конференції, що ця промова була «меншим за те, чого ми хотіли, але більшим за те, чого ми очікували». Обама постійно підкреслював, що важливі відносини між Америкою й Росією будуються для людей, а не їхніх режимів, на що я й сподівався. Замість того, щоб вести справи лише

з офіційними представниками Кремля, він відкрив прямі лінії комунікації.

В ідеалі він міг би, звичайно, назвати імена. Обама зробив декілька гучних заяв про провал тоталітаризму та вказав, що розв'язанням проблеми є демократія. Фактично зроблені заяви стосовно путінської Росії були потужнішими за все, що ми чули від двох попередніх адміністрацій. Проте він уникав критики діяльності Путіна й Медведєва, будівничих та очільників російської диктаторської системи. Безумовно, як їхній гість у Росії, Обама навряд чи мав право образити господарів, але зауваження про антидемократичні тенденції попередніх дев'яти років могли б бути дуже доречними. Не згадав Обама й Михайла Ходорковського, чиє ув'язнення Путіним і продовження утримання у в'язниці Медведєвим уособлювало все, що критикував Обама стосовно авторитарних держав.

Але Обама все ж не здавався, чим вразив мене та, схоже, здивував Путіна, який, мабуть, очікував, що молодий новий американський президент буде поступливим, щоб після повернення додому повідомити про великий успіх у відносинах із Росією. Обама також здивував кількох республіканців у Сполучених Штатах. Перед початком його поїздки кілька консервативних членів цієї партії написали йому відкритого листа з рекомендаціями: не пов'язувати протиракетну оборону зі скороченням ядерного озброєння, захищати права України та Грузії, а також зустрітися з опозицією. Так от, можу підтвердити, що Обама виконав усі ці рекомендації.

У моєму зверненні до Обама під час нашої зустрічі я підкреслив, що всі здогадки про структуру влади російського керівництва на той час були жадливим марнуванням часу. Важливо було тільки те, що вона є якою завгодно, але не демократичною.

Далі я продовжив: «Російська Конституція говорить про три гілки влади. На жаль, усі три тепер містяться в стінах кабінету пана Путіна. Щодо всіх балачок президента Медведєва про лібералізацію, то можу лише сказати, що вони нічого не варті.

Торік ми не побачили жодних значних змін, які б указували на новий політичний курс».

Наче у зворотному дзеркальному відображенні традиції спілкування Рейгана з радянським керівництвом, наприкінці зустрічі я передав американському президентові перелік російських жертв переслідування державою. Утім, я не мав жодних ілюзій щодо того, що Обама колись покладе його на стіл Путіна.

Промова Обама була чудовою, але після неї росіяни дуже скоро відчули розчарування, і це відчуття невдовзі розділили з ними багато американців. Гучні слова про демократію й спільні цінності вилилися лише в бюрократичну плутанину, що супроводжувала повну помилок зустріч держсекретаря Гіллари Клінтон із російським міністром зовнішніх справ Сергієм Лавровим на початку року. Саме тоді йому була вручена ганебна «кнопка перезавантаження» американо-російських відносин.

Наведу лише один приклад. 27 січня 2010 року у Вашингтоні відбулася перша зустріч Робочої групи з питань громадянського суспільства Двосторонньої американо-російської президентської комісії. Звучить поважно, чи не так? Співголовою групи став високопосадовець російської адміністрації Владислав Сурков. І це незважаючи на лист протесту, підписаний сімдесят одним членом Конгресу США, у якому йшлося, що Сурков був «одним із натхненників авторитарного курсу Росії». Той лист також переконував президента Обаму бойкотувати зустрічі, допоки Сурков не буде замінений хоча б кимось, хто не присвятив усю свою кар'єру активному знищенню того самого громадянського суспільства, сприяти якому була покликана ця робоча група.

Іншою потенційно проблемною частиною тієї зустрічі була презентація голови організації «Трансперенсі Інтернешнл» — антикорупційної організації, яка у своєму останньому переліку поставила Росію на 146 місце зі 180 перерахованих держав, між Кенією й Сьєрра-Леоне, та значно нижче за всі провідні промислові держави світу. Але Сурков і йому подібні в Кремлі

не відчували жодної ніяковості. Можливо, навіть навпаки: вони сприйняли цей рейтинг як форму визнання того, наскільки їм удалося збити Росію зі шляху законності під владою Володимира Путіна.

Те, що ця неефективна робоча група взагалі була створена, показало, що адміністрація Обама ставила форму вище за зміст. Липнева промова Обама в Росії пробудила надію, що його адміністрація зверне увагу на жорстокість Кремля всередині країни й різні порушення за кордоном та спробує налагодити контакт із поневоленим народом Росії, а не з її репресивним керівництвом. Але замість ліній на піску ми отримали слова в повітрі з десятками подібних комісій, створених за ініціативою американського президента, кожна з яких була ще більш жалюгідною й більш недієздатною за попередню. Зокрема, ця комісія з громадянського суспільства викликала лише обурення.

Путінські функціонери залюбки проводили свій час у світових столицях, де з ними поводитись як із рівними, а не сварили за фальсифікацію виборів і не соромили за зростання переліку вбитих російських опозиційних діячів. Але чому Сполучені Штати надавали таким людям кредит довіри й легітимності, сідаючи з ними за стіл переговорів?

Тим часом лише на тиждень раніше консультативна група, яку створив російський президент Дмитро Медведєв, підготувала документ, повний грандіозних лібералізаційних ідей. Голова правління Інституту сучасного розвитку Ігор Юргенс потім визнав в інтерв'ю, що однаково «Путін зробить, як захоче», та що «вільні вибори сьогодні в Росії неможливі, бо російське населення є політично безграмотним, пасивним і не любить демократію».

Його висновок відповідно був таким: «Пан Путін і пан Медведєв мають вирішити», кому бути президентом! Отаким був план Суркова для «стійкого громадянського суспільства»: просто-таки Піночет із юридичним ступенем.

Ці безглузді комісії лише продемонстрували, що адміністрація Обама долучилася до кампанії, покликаної запевнити лю-

дей, що проблеми можуть розв'язатися, причому якимось самі по собі, без активних дій та рішучих кроків. Ця установка домінуватиме в усій його зовнішній політиці. Звісно, робити те, що необхідно, може бути справою невдячною, а казати правду не завжди добре для рейтингу. Але нехай обіцянки дають кандидати. Лідери повинні свої обіцянки виконувати.

Америка може бути єдиною супердержавою світу, але оскільки ми часто чуємо, що Росія є проблемою Європи, перевірмо, що робили європейські лідери, поки Обама був зайнятий відступом по всіх фронтах. На початку 2011 року мені запропонували написати для одного європейського видання есе на тему «Росія в Європі: партнери чи суперники?». Я майже подумав, що вони жартують, але це був гарний приклад самооманливого й саморуйнівного стану свідомості, що охопив Європу тоді, коли вона стикнулася з Росією.

У серпні 2008 року російські танки перетнули міжнародний кордон Грузії, змусивши застигнути всю Європу, особливо колишні держави Радянського блоку. Лише за місяць до того Росія пригрозила «військово-технічною відповіддю» Польщі й Чехії включно з націлюванням ядерної зброї, коли було анонсовано план протиракетної оборони США. У січні 2009-го Росія перекрила постачання природного газу сотням тисяч людей у половині країн Європи. Ведмідь прокинувся, і він був голодним.

З огляду лише на ці зовсім нещодавні події питання, яке запропонували видавці для назви есе, здавалось абсурдним. Адже партнером зазвичай називається той, хто має спільні з вами інтереси, якщо не справжні дружні чи близькі взаємини, хто розділяє ваші успіхи й ваші труднощі. Натомість режим Путіна, який керував у Кремлі, — та продовжує це робити й досі, можете навіть не сумніватися, — понад десятиліття займав різко ворожу позицію щодо Європи й решти західного світу. Проте до 2011 року найефективнішою зброєю Кремля були банки, а не танки. Грошові потоки з Росії загрожували

завоюванням Європи більше, ніж найстрашніші агресори ХХ століття.

І переважно весь цей час більшість європейських лідерів вдавали, що вони можуть робити з Росією бізнес, водночас нерішуче протестуючи проти нищення Путіним крихких демократичних інституцій і тотального порушення прав людини. Інші ж просто випромінювали лицемірство та вітали «сильного» й «популярного» Путіна, сподіваючись укласти більш вигідні контракти. Ця фаустівська угода збагачувала невеличке коло еліт Європи та Росії, поки Путін поступово перетворював Росію на кадебістсько-поліцейську державу.

А потім початок Арабської весни наприкінці 2010 року приніс Путіну ще більше гарних новин на багатьох фронтах. Перше й найочевидніше: підвищення цін на нафту завжди є головним пріоритетом Кремля. Роки сподівань на військовий удар Ізраїлю по Ірану, що піднесе ціну на нафту до 200 доларів за барель, дозволили доволі тихо порадіти початку повстань, які, на думку Путіна, мали б досягти тієї самої цінової мети. Утримання під час голосування Ради Безпеки ООН щодо військових дій у Лівії, може, і не відповідало російським інтересам, зате грошовим інтересам правлячої в Росії хунти відповідало дуже добре.

Іншою доброю новиною для Кремля стала слабка реакція Заходу, коли в березні 2011 року Саудівська Аравія послала війська до Бахрейну, щоб допомогти придушити там повстання. Неозброєних протестувальників розстрілювали майже впритул, і це відбувалося лише через кілька днів після зустрічі міністра оборони США Роберта Гейтса з монархом Бахрейну. Урешті-решт Сполучені Штати засудили насильство, а держсекретар Гілларі Клінтон ввічливо попросила країни Перської затоки, які США озброює й підтримує, «проявити стриманість» щодо фізичного знищення мирних протестувальників.

Європейський парламент повівся трохи краще, засудивши жорстокі репресії проти демонстрантів, але зробив це в невідкріпленій законом резолюції, яка не містила жодного натяку на санкції або якісь інші дії. Путін уже давно гадав, як далеко може

зайти в переслідуванні внутрішньої опозиції, не отримуючи сильного удару у відповідь. Однак у 2011 році він зрозумів, що межі взагалі немає та що використання бойових набоїв проти російських протестувальників цілком можливе.

Утручання Заходу в громадянську війну в Лівії стало також певним уроком для інших жорстоких режимів. Ірану воно сказало: «Не барись!» Адже Каддафі багато років тому публічно відмовився від своїх ядерних амбіцій, чим заслужив неабияке схвалення всього світу. Тим часом Кім Чен Ір міг убивати тисячі людей, робити все, що хотів, але був недоторканим, бо північні корейці проігнорували всі закиди решти світу про неприйнятність таких дій і провели кілька випробувань ядерної зброї.

У відомому романі Джона Ле Карре «Лудильник, кравець, солдат і шпигун» головний шпигун Джордж Смайлі попереджає агента щодо угод із КДБ: «Єдина проблема виникає, коли раптом виявляється, що ти тягаєш Полякову коштовності королівської корони, а взамін отримуєш російське сміття». Коштовностями корони Заходу є демократія, права людини та прозорість. Підлежучись до Путіна, Європа проміняла ці священні колись речі на сміття нафти, газу й усього іншого — від автівок і футбольних команд до курчат.

Я просто чую, як так звані прагматики кажуть: «Але стривайте, нафта й газ навряд чи є сміттям, та й у будь-якому разі чи не є економічна взаємодія найкращим способом підвищити рівень життя в Росії, а згодом і стан її політики?» Така думка доводила свою помилковість уже безліч разів. Сьогодні стає очевидним, що прихильники використовують її лише як спосіб не визнавати відсутність у них сміливості протистояти агресорові. Тим не менш дозвольте мені розвінчати цю думку ще раз.

По-перше, хоча в ході суперечок щодо газових контрактів Кремль і показав готовність заморозити невинних людей на смерть, європейські споживачі потрібні Росії не менше, ніж нафти й газ Європі. Трубопроводи вже прокладені й не можуть змінити свій напрямок. Головний альтернативний клієнт Китай уже уклав дуже вигідні для себе довготривалі угоди на постачання

дешевих російських енергоресурсів, тому продавати все тільки йому й близько не так вигідно, як Європі. Путін і його наближені розуміють, що часу на те, щоб максимально набити кишені грошима, у них небагато. Вони не збираються ризикувати своїми дорогоцінними грошовими потоками, ураховуючи, що зараз їм не доводиться особливо турбуватися, бо європейські лідери переважно капітулюють.

Що ж до другого аргументу, то сама фраза «економічна взаємодія» на сьогодні має лишати гіркий присмак у роті будь-кого, хто щиро зацікавлений в обстоюванні прав людини. Після того, як ціни на нафту злетіли до небес, а промисловість була консолідована в руках поплічників Путіна, російські еліти суттєво збагатилися. Лідери автократичних країн погоджуються з перевагами взаємодії лише тому, що це потрібно для уникнення масових соціальних заворушень. Коли ж диктатори справді вкладають гроші, які вони не вкрали з бюджету країни, ті йдуть на органи безпеки й пропагандистську машину, а не на лібералізацію громадянського суспільства.

Насправді ефект економічної взаємодії був зворотнім до того, який захищали її прихильники. Зокрема, наслідком став експорт корупції з Росії до її «партнерів» у вільному світі. Окрім того, нафтові гроші зробили чималу роботу за кордоном, купуючи Росії повагу, де її не можна було заслужити. Для улюбленого Путіним Сочі були куплені Зимові Олімпійські ігри. Причому жахіття, влаштоване службами безпеки, та екологічна катастрофа від такої події в невеличкому курортному місті серед субтропіків Кавказу якось уникли орлиного погляду оцінної команди Міжнародного олімпійського комітету. Потім до путінського переліку покупок додався ще Чемпіонат світу з футболу, хоча тут важко сказати, чия сторона виявилася більш корумпованою — Кремля чи ФІФА.

Я не випадково вживав у восьмому розділі слово «мафія». Адже це більш точне визначення путінського режиму, ніж традиційні політичні терміни. Бос мафії — це людина, яка може забезпечувати захист, укладати угоди з представниками влади

й підтримувати грошові потоки. У цій схемі Європа та Америка є представниками влади, єдиними, які здатні протистояти мафії. Але бос, Путін, тримає їх у своїй кишені, і поки грошові потоки не зупиняться, він лишатиметься на своєму місці.

Навряд чи варто згадувати спробу деяких людей на Заході відновити стару забавку під назвою «Кремлелогія», будуючи здогадки щодо розподілу влади між Медведевим і Путіним. Насправді має значення лише те, що політика Росії абсолютно не змінилася незалежно від таблички з іменем на дверях кабінету. Під час президентства Медведева жодного разу не з'явилося навіть натяку на омріяну лібералізацію, на яку сподівалися деякі наївні росіяни.

Останній гвіздок у труну міфу про лібералізацію забив молоток московського судді в кінці другого процесу над Михайлом Ходорковським у грудні 2010 року. У січні 2011-го в Москві за участь у мітингу на захист свободи зборів заарештували ще більше протестувальників, зокрема й колишнього ельцинського віце-прем'єр-міністра Бориса Немцова. Той мітинг був частиною так званої «Стратегії 31», яка передбачала проведення санкціонованих акцій кожного тридцять першого числа на знак протесту проти небажання путінського режиму забезпечувати права, так чітко прописані в російській Конституції.

Єдиним європейським важковаговиком, який, здавалося, ще зберігав твердість характеру, була Велика Британія, але новий уряд торі дивним чином погодився забути минулі гріхи Росії. Згадати лише перший випадок міжнародного ядерного тероризму, коли в листопаді 2006 року радіоактивним ізотопом полонієм-210 було вбито британського громадянина Олександра Литвиненка. Адже це вбивство охолодило відносини між Сполученим Королівством і Росією, яка одразу ж надала прихисток головному підозрюваному в цій справі. 2008 року генеральний директор спільного підприємства «ТНК-БП», об'єднання флагамена нафтової промисловості Великої Британії та російських компаній, змушений був тікати з Росії після пригрозливої поразки в битві за контрольний пакет акцій.

Потім та сама людина — Роберт Дадлі — стала генеральним директором компанії «Бритиш Петролеум». Лише через кілька тижнів після вердикту в справі Ходорковського Дадлі, оточений представниками нового уряду Кемерона, з гордістю анонсував угоду про злиття з «Роснефтью» й спільну розробку арктичного шельфу. Можливо, то був просто жорстокий збіг у часі, але «Роснефть» — це російська державна компанія, яка отримала основну вигоду від захоплення й розкрадання концерну Ходорковського «Юкос» після його ув'язнення. Із зовсім невеличкою натяжкою можна сказати, що «БП» стала володарем краденого майна. Але грошові потоки змивають багато гріхів.

Важко сказати, чи прагнула «БП» таким чином улестити Кремль, бо ця компанія переживала доволі тяжкі часи по інший бік Атлантики, де колишнього генерального директора Тоні Гейворда піддавали нищівній критиці через масштабне розлиття нафти в Луїзіані. Американці щонайменше пильно стежили за угодою «БП» — «Роснефть», причому я пригадую, як конгресмен Ед Маркі назвав «БП» «Большой Петролеум». Тим часом «Газпром» та «Шелл» також оголосили про створення спільного дослідницького підприємства. Я лише очікував, коли гордий Девід Кемерон повернеться з Москви, помахуючи пачкою контрактів, та оголосить: «Найвигідніша угода нашого часу!»

Цікаво, що Європа завжди була швидкою на критику президента Білорусі Олександра Лукашенка, називаючи його «останнім диктатором Європи», що, мабуть, добряче веселило Кремль. У переліку внутрішніх репресій із боку Лукашенка навряд чи щось могло присоромити Володимира Путіна, але, думаю, величезні запаси нафти, газу й готівки здатні багато зробити для іміджу. Можливо, якби поблизу Мінська відкрили велике родовище нафти, Лукашенка теж, як і Путіна, запрошували б поспівати в караоке з голлівудськими зірками та на вечірки Сільвіо Берлусконі.

Варто зазначити, що Європу цілком можна уявити рівноправним партнером Росії, а не просто необхідним злом. Хоча цього ніколи не станеться, допоки Путін при владі, усе ж таки

є способи, за допомогою яких європейські лідери можуть не лише протистояти Кремлю, але й сприяти зміні режиму. У мафії відданість має велике значення, але лише поки бос може гарантувати, що грошові потоки не зупиняться й що він здатен захистити своїх відданих солдатів. Таким чином, йому життєво важливо підтримувати добрі стосунки із Західною Європою та Америкою, де путінські олігархи полюбляють проводити час і витрачати гроші. Зрештою, навіщо ставати російським мільярдером, якщо ви приречені жити в зубожілій країні, яку самі довели до цього своїм розкраданням?

Насправді Росію контролює вузьке коло олігархів, які прибрали до рук більшість паливно-енергетичних компаній, а також каста колишніх і чинних співробітників органів держбезпеки, відомих як *силовики*. Якщо зробити їх відповідальними на особистому рівні, розслідуючи законність їхніх інвестицій та скасовуючи їхні дорогоцінні шенгенські візи, це б подало чіткий сигнал, що Путін більше не є таким впливовим, що він більше не може гарантувати своїм союзникам багатства й легкий доступ до безтурботного життя за кордоном. Цей спосіб міг би поцілити Путіна та його режим, не караючи народ Росії.

Я виступав на підтримку такого плану дій протягом багатьох років і по обидва боки Атлантики, щонайменше з 2007-го, коли у 2011-му він раптом почав здаватися справді можливим. Це була добра новина, але її причина проростала з трагедії.

2011 року Сенат США прийняв законопроект 1039, відомий як Закон Магнітського. Цей закон був покликаний позбавити віз і фінансових активів причетних до «утримання під вартою, порушення прав або смерті» Сергія Магнітського — молодого юриста, який загинув від рук російської поліції у 2009-му після того, як виявив розкрадання російськими посадовцями сотень мільйонів доларів. Пізніше дія цього документа також поширилася на осіб, звинувачених у схожих розкраданнях і порушеннях прав людини. Своєю появою закон завдячує дивовижній наполегливості невтомного Білла Браудера, колишнього

роботодавця Магнітського, та «кільком гарним хлопцям» у Конгресі, особливо його авторів Бену Кардіну — сенаторові від штату Меріленд.

Кінцева версія того, що всі називають Законом Магнітського, вийшла з Конгресу під назвою «Закон про відміну поправки Джексона — Веніка щодо Росії й Молдови та відповідальність перед верховенством права імені Сергія Магнітського 2012 року». Цей документ став дуже рідкісним прикладом величезної підтримки з боку обох партій, тому було дивно, що адміністрація Обама зробила, здається, усе можливе, щоб завадити його вступу в дію. (Він пройшов схвалення Комітету з міжнародних справ Палати представників 16 листопада 2012 року, отримавши 365 голосів проти 43, та Сенату трьома тижнями пізніше, отримавши 92 голоси проти 4.) Після понад річних намагань зупинити його вихід із Конгресу, Обама все ж таки підписав цей закон 14 грудня 2012-го.

Вочевидь, Білий Дім був стурбований порушенням його зручних взаємин із путінською диктатурою, тому Державний департамент розробив власний перелік заборонених російських посадовців зі справи Магнітського, але без повідомлення конкретних імен. Безумовно, уся суть була в публікації імен. «Таємний фактор стримування» — це оксюморон.

А може, Обама, який примудрився тримати цей закон у Конгресі, подалі від себе, до самого переобрання, боявся довіритися словам свого опонента у 2012 році Мітта Ромні, який у березневому інтерв'ю каналу «Сі-еН-еН» сказав про Росію так: «Без питань, це наш геополітичний ворог номер один. Вони завжди підтримують найгірших у світі. Сама ідея, що він думає про більшу гнучкість для Росії, насправді є дуже, дуже тривожною». Обама ж висміяв Ромні за цю ремарку й навіть підготував до дебатів дотеп про те, як його опонент «хоче повернути зовнішню політику 1980-х».

Можливо, ви пам'ятаєте, що Ромні у своєму випаді проти вагань Обама мав на увазі незручний момент з увімкненим мікрофоном президента, що трапився кількома днями раніше

на саміті в Південній Кореї. Усі присутні випадково почули, як Обама говорить президентові Медведеву: «...з усіх цих питань, але особливо щодо протиракетної оборони, це може бути розв'язано, але важливо, щоб він дав мені більше простору. Це мої останні вибори. Після них я матиму більшу гнучкість». («Він» — то був, безумовно, Путін.) Так само викривальною була автоматична відповідь Медведева: «Я розумію. Я передам цю інформацію Володимирові».

Після того, як Путін вторгся в Україну на початку 2014 року, фраза «Ромні був правий» стала девізом тих, хто хотів завдати удару по зовнішній політиці Обама. Ромні був правий, це точно, і він пішов далі, опублікувавши в журналі «Форейн Полісі» статтю, у якій детально пояснив, як Обама віддав ініціативу Росії. Наприклад: *«Не витиснувши з Росії істотних поступок, [Обама] відмовився від наших місць дислокації протиракетної оборони в Польщі. Він дозволив Росії знову обмежити наш ядерний арсенал. Він капітулював перед “російською” вимогою, щоб із резолюції ООН щодо іранської програми ядерної зброї виключили жорсткі санкції. Москва ж віддячила за ці подарунки нічим іншим, як обструкціонізмом в ООН із цілої низки питань. Вона продовжила озброювати режим жорстокого сирійського диктатора й заблокувала багатосторонні зусилля, покликані зупинити бійню, яка там іде. Вона постійно заважала нам розв'язувати питання, життєво важливі для національної безпеки Америки. Політику президента Обама щодо Росії протягом трьох останніх років можна звести до фрази: “Ми віддаємо, Росія забирає”».*

Влучив! Я вже доповнював раніше цей чудовий перелік, а тому, як і з Маккейном у 2008 році, ви можете здогадатися, на чиєму боці були мої симпатії під час президентських виборів у США 2012-го року. Тоді я ще цього не знав, але, готуючись до написання цієї книжки, знайшов у книжці Ромні «Жодних виправдань: Причина американської величі» 2010 року цікавий уривок, яким хочу поділитися з вами, бо він повторює деякі думки про зло, які я виклав у вступі: *«Зло було з нами від початку й не збирається йти геть. Насправді технологія говорить,*

що воно дуже близько. Сьогодні доступні засоби наведення жаху є навіть більш смертельними, ніж будь-коли раніше. Я стверджую, що надзвичайно важливо вірити в серйозність зла — бездіяльний самоаналіз його не бентежить і не стримує. Нам слід вивчати, що говорять та пишуть злі люди, та ловити їх на слові. У “Майн Кампф” та своїх промовах Адольф Гітлер чітко казав світу про те, чого прагне, але спочатку світ сприймав його заяви як порожні політичні погрози».

Дуже точно підмічено, і особливо мені подобається думка про те, щоб ловити злих людей на слові, бо саме це я вже багато років кажу про Путіна. Майже з того часу, як він уперше обійняв президентську посаду, Путін відкрито говорив про свої цілі. Так, він також явно бреше про деякі речі, коли це зручно, але щодо основних питань, таких як централізація влади та його зневага до демократії й громадянських прав, говорить чітко та зрозуміло й підкріплює свої слова конкретними діями.

Ось чому було так сумно спостерігати, як адміністрація Обами спершу через держсекретаря Гілларі Клінтон, а потім через її наступника Джона Керрі продовжує поводитися з Путіним так, неначе він зійде зі свого злого шляху, якщо вони тільки поводитимуться з ним по-доброму й запропонують достатньо поступок. На жаль, виявилось, що в другій каденції Обамі знадобилася вся його обіцяна гнучкість, бо більше він не матиме можливості передавати послання Володимирові через поштового голуба Медведєва. Йому доведеться робити це особисто. Адже дві 2012-й був також роком виборів у Росії.

У сучасному політичному дискурсі давно вже став розмінною монетою прикметник «орвеллівський». У демократичних країнах, таких як Велика Британія та США, ліберали й консерватори однаково полюбують використовувати цей термін для опису ледь не кожного порушення державою громадянських свобод. Відеокамери для стримування злочинності, прослуховування телефонів підозрюваних у тероризмі й перевірки безпеки в аеропортах — усе це вважають приводом для посилення

на шедевр Джорджа Орвелла «1984». Я теж вважаю дуже важливим захист особистих свобод, навіть у демократичних країнах, але ті з нас, хто жив у справжніх поліцейських державах, віддають перевагу іншим словам у лексиконі, здатним описати нашу значно страшнішу ситуацію.

Найпотужнішою темою в книзі Орвелла є не Старший Брат, який все бачить, а контроль та викривлення мови, особливо у формі так званої «новомови». Слова набувають зворотних значень, а ті, що висловлюють несхвалені ідеї, узагалі прибирають. А через скорочення й спрощення словника обмежується й сама людська думка. На жаль, ця спроба викривлення реальності шляхом контролю інформації не є художньою вигадкою для тих, хто змалечку читав радянську газету «Правда» або хто живе в путінській Росії сьогодні.

Тому й президентські вибори 4 березня 2012 року, найоблудніші в російській історії, були проголошені контрольованими державою ЗМІ «чесними та прозорими». Мирні цивільні протести охрестили «екстремістськими провокаціями», а жорстоке придушення протестів ОМОНом — «підтриманням порядку». Відповіддю на обурення громадськості й величезні протести проти фальсифікації парламентських виборів 4 грудня 2011 року стала ще більша корупція та визначене наперед повернення в президентське крісло підполковника КДБ, який чітко націлювався стати позитивним диктатором.

Я був би поганим патріотом, якби не наголосив, що в основу твору «1984» була покладена тоталітарна держава з антиутопічного російського роману «Ми», написаного Євгенієм Замятіним у 1921 році та, звісно, забороненого в СРСР до 1988-го. У футуристичному світі Замятіна також є вибори, але щороку всі одногolosно обирають «Благодійника». Як це до болю знайомо.

Ви можете сказати, що в путінській «диктатурі-лайт», яка всіляко намагається імітувати функції відкритого суспільства й тримати найбільш кричущі утиски за кадром, навряд чи забороняють чи спалюють багато книжок. Почасти це правда, але лише тому, що влада усвідомлює, як погано виглядали б купи

палаючих книжок на «Ю-Тьюбі». Замість цього вона просто конфісковує книги як «екстремістські матеріали», як зробили це у 2012 році з 250 тисячами примірників книги колишнього віце-прем'єр-міністра Бориса Немцова, де детально описана путінська корупція.

Тим не менш груба фальсифікація виборів 4 грудня була очевидною. Були організовані так звані «каруселі», коли виборці курсували від дільниці до дільниці в достатньо великій кількості, щоб загрузити центр Москви десятками автобусів. Лише за кілька днів до виборів з'явилися фальшиві виборчі дільниці, де раптом набралися тисячі голосів. Почалися погрози керівникам підприємств, директорам шкіл і багатьох інших бюджетних організацій, у яких ішлося, що трудові колективи мають віддати свої голоси за Путіна або залишаться без фінансування чи постраждають ще гірше.

Але при цьому режиму довелося протидіяти пильності сотень тисяч людей, які згодом вийшли на вулиці з протестами, сильно здивувавши уряд, та й опозицію теж. На кожній виборчій дільниці були встановлені веб-камери, а з числа обурених громадян знайшлися десятки тисяч спостерігачів. Це змусило путінського голову Центральної виборчої комісії Володимира Чурова покластися на махінації, які можна було повернути тишком-нишком. Додаткові списки виборців, створені для тих, кому потрібно було проголосувати не за місцем реєстрації, розрослися до приголомшливих розмірів. Не дивно, що в деяких виборчих округах Путін завдяки цим додатковим спискам отримав значно вищий відсоток голосів, ніж міг би отримати без них, ураховуючи кількість зареєстрованих виборців. Великим попитом також раптом почали користуватися відкріпні талони, як і послуги голосування на дому.

Навіть усі чари Чурова не змогли перетягти Путіна через позначку в 50 відсотків у Москві, де офіційні цифри склали лише 47 відсотків, і це ще при тому, що у виборчому бюлетені не було гідної альтернативи. (За нашими підрахунками, його справжній результат у столиці був ближче до 35 відсотків.)

Усі кандидати були схвалені Кремлем — від обридлих старих лідерів комуністів і націоналістів до нового обличчя мільярдера Михайла Прохорова (путінської креатури), допущеного до виборів, щоб відтягти на себе протестні голоси. Світові медіа прибули в Росію лише в день голосування й поїхали ледь не одразу після нього, проігнорувавши реальний стан корупції та репресій, що з неї виростають.

Оскільки росіяни вже втомилися від Путіна, залишалося подивитися, чи продовжить решта світу робити вигляд, що він є законно обраним керівником Росії. Президент Обама кілька днів почекав, але врешті зателефонував Путіну. За лаштунками була сучасна диктатура, але на сцені й далі йшла демократична вистава, і Обама грав у ній свою роль.

Це було не дивно, адже те, що сподівання адміністрації Обами будуть обдурені, я зрозумів іще раніше, у 2011 році. У березні до Москви прибув для переговорів віце-президент США Джо Байден, який згодом зустрівся зі мною та іншими членами опозиційного руху. Приїхавши до нас, віце-президент США був доволі схвильований після особистої зустрічі з володарем Кремля. Він сказав, що відійшов від сценарію й натиснув на Путіна, щоб той не балотувався в президенти знову, зі словами, що це виглядатиме жахливо й зашкодить конституційній цілісності Росії. З гордої поведінки Байдена та зніжковитого вигляду нового посла США Макфола випливало, що це не було частиною пла нового сигналу Білого Дому.

Я підняв руку, щоб узяти слово, і сказав: «Пане Байден, чи розумієте ви, що в порівнянні з Путіним ви з Обамою є жебраками? Вам доводиться випрошувати в Сенату кожен мільйон, тоді як Путін може легко витратити мільярд на хабарі, не підписуючи жодного паперу!» Те, що американці все ще вважали, що Путіна турбують їхні слова або сприйняття ними чи ще кимось його дій, жахливо розчаровувало й продовжує розчаровувати.

Наприкінці 2011 року, після виборів до Державної Думи, які продемонстрували шокуючий рівень фальсифікацій навіть для

Росії, російський протестний рух зазнав трансформації. Принаймні ми на це сподівалися. Пересічні мешканці великих російських міст, які жили за Путіна цілком непогано та переважно тримали свої роти закритими, не змогли стерпіти цієї останньої наруги над їхньою гідністю. Усі знали, що вибори є насмішкою й що вони стали фарсом, починаючи ще з 2000 року. Але цього разу путінська партія «Единая Россия» зайшла надто далеко. Кричуща фальсифікація результатів вивела сотні тисяч росіян на вулиці з єдиним гаслом проти Путіна й проти «Единой России». Ох і гарно це виглядало!

Там були прапори з усього політичного спектру, що підтверджувало мою давню концепцію протесту від 2005 року про необхідність прийняття до нас будь-кого, хто готовий вийти проти Путіна, незалежно від ідеології. При цьому більшість людей узагалі не мали справжньої політичної приналежності. Вони вийшли на марш проти корупції, проти безкарності та проти Путіна. Маски були скинуті, і Путін зробив очевидним, що він більше не зацікавлений у вдаванні із себе демократа. Людей же від нього просто нудило.

Із продовженням протестів до кінця місяця, коли 24 грудня 2011 року їхня кількість сягнула за позначку сто тисяч учасників, на чолі протестних маршів з'явилося порівняно нове обличчя — Олексій Навальний. Під час одного з більш ранніх маршів він був заарештований, і тепер його звільнення вітав величезний натовп. У репресивних режимах на кшталт путінського між диктатурою та її супротивниками постійно точиться боротьба за обмеження або вільне викладення важливої інформації. Блогер Навальний став одним із перших «інформаційних дисидентів». Він створив мережу для виявлення корупції путінського режиму, яка безпристрасно документувала один за одним випадки клептократії, збурюючи в результаті народний гнів.

Вихід Навального на чільні позиції в опозиційному русі не був випадковим. Протягом багатьох років він тяжко працював як організатор і активіст різних протестів. Окрім його наполегливості й навичок, Навальний також не має особливих претензій

щодо лідерства в наш час. При цьому його харизма доповнюється сардонічним почуттям гумору, що просто-таки ідеально підходить для боротьби з пропагандою сірого й занудного Кремля. Його вміння влучно формулювати фрази назавжди охрестило путінську «Единую Россию» «партією шахраїв і злодіїв».

Навальний веде блоги й сторінки в соціальних мережах, від яких опозиція багато в чому залежить, адже доступ до звичайних медіа нам заборонений. Як уже показав досвід інших країн, групи людей можуть дуже швидко організувати громадські протести, зв'язавшись одне з одним онлайн. Звичайно, це не означає, що вас не поб'ють чи не заарештують, коли ви прийдете на мітинг, як бувало вже багато разів. Тоді я ще не дуже добре розбирався у флешмобах чи навіть «Твіттері», але мені подобалося йти поряд із Навальним та працювати разом із ним і всіма опозиційними активістами — і старими, і новими.

Навального й нове покоління його послідовників переважно не чіпали понад рік, і ми регулярно планували великі санкціоновані протести щодо офіційного повернення Путіна на президентську посаду 7 травня 2012 року. Символом оновленого опозиційного руху стали білі стрічки, про які Путін зі своєю типовою вульгарністю сказав: «Я подумав, що це презервативи».

Протести 6 травня на Болотній площі, за ніч до інавгураційної промови Путіна, уперше були придушені із серйозною жорстокістю. Поліцейські навмисно порозставляли бар'єри так, щоб ускладнити прохід, а потім напасти на протестувальників, які повз них протискувалися. Тоді було заарештовано понад чотириста осіб, зокрема організаторів акції: Навального, Немцова й Удальцова, а понад сто учасників мітингу дістали тілесні ушкодження.

Того дня я не планував виступати зі сцени, бо завданням мітингу було надати слово активістам, які заради цього з'їхалися з усієї країни. Тому, діставшись поліцейського кордону близько шостої години вечора, я пішов із площі, щоб устигнути на мою заплановану участь у передачі на радіо «Эхо Москвы», де обговорювали наш протест і повернення Путіна. Я привів

тоді із собою гостя — американського політичного консультанта Френка Ланца, якого надзвичайно здивував і налякав близький погляд на російську демократію в дії. Того ж вечора він по телефону розповів про свої враження телеканалу «Фокс Ньюз»: *«Здається, що повернувся стиль керівництва, який ми пам'ятаємо з Радянського Союзу в 1980-х роках. Люди налякані... Страшно подумати, але було таке враження, що поліція прагнула цієї конфронтації, прагнула надіслати цей сигнал лише за добу до повернення Путіна на президентську посаду, що незгоди та іншої думки просто не допустять. Вони явно не мали потреби діяти так жорстоко, тим більше не мали потреби атакувати. Для цього не було жодних підстав... Я пройшов увесь шлях маршу, і там був спокій, там були пісні й скандування. Це були законослухняні люди, і атакували їх несправедливо».*

Я спостерігав усю катастрофу наживо в студії «Эха Москвы». Спочатку я планував швиденько виступити й повернутися на Болотну, щоб послухати мітингарів і зустрітися з кількома колегами, але о шостій тридцять площу накрив хаос. Усе місто перетворилося на фортецю, щоб підготуватися до інавгурації Путіна наступного дня, і поліція явно прагнула подати той сигнал, який так точно сформулював Ланц. Цар повернувся, і той, хто захоче пройти маршем проти нього, має бути готовим, що йому розтрощать голову.

При цьому нове придушення спротиву не закінчувалося на вулицях. Режим націлився на всю координаційну раду опозиційного руху, проводячи обшуки в помешканнях її членів і навіть їхніх офісах і помешканнях родичів. Лідерів опозиції раз у раз почали викликати для давання свідчень. Були навіть прийняті свіжіші антипротестні закони, які дозволяли накладати більш високі штрафи й арешт на тридцять діб за незначне порушення громадського спокою. Але це був не просто якийсь стихійний протестний рух. Щоб вивести на вулиці п'ятдесят тисяч чи більше людей, потрібна була неабияка координація й комунікація. Цього було достатньо, щоб піддати сумніву рей-

тинг путінської підтримки, хоча все ще замало, щоб здолати режим. Кілька доволі великих мітингів пройшли також і напередодні 6 травня 2013 року, до річниці подій на Болотній площі, коли на вулиці вийшли десятки тисяч москвичів.

18 липня 2013 року Навального засудили на п'ять років позбавлення волі за сфабрикованим звинуваченням у розтраті, типовим для переслідування опозиційних діячів. Це сталося наступного дня після того, як він зареєструвався кандидатом на виборах мера Москви. А далі почалася дивна гра в ката й мишу. Навального шокуючим чином звільнили, мабуть, із подвійною метою не дати йому стати мучеником і додати цим мерським виборам трохи необхідної квазілегітимності. Йому навіть дозволили з'явитися у виборчому бюлетені й узяти участь у перегонах, хоча, звичайно, кремлівський кандидат, виконувач обов'язків мера Сергій Собянін отримав численні переваги у формі адмінресурсу й висвітлення в медіа. Ще одна можлива причина, чому Навального звільнили та дозволили його участь у виборах, полягала в тому, що в такий спосіб Кремль хотів чітко вказати амбітному Собянину його місце. Адже без Навального в бюлетені результат Собянїна перевищив би путінські 63,6 відсотка по всій країні й підкреслив жалюгідні 47 відсотків по Москві. Це демонструє, якими підступними та небезпечними є сучасні диктатури, якщо вони здатні скористатися елементами демократії в такий спосіб.

Як і слід було очікувати, Навальний отримав на виборах лише другий результат, значно відставши від лідера, та продовжив своє життя як мічена людина, над чиею головою постійно висять судові вирoki й нові звинувачення. Останнє рішення суду в грудні 2014 року залишило Олексія Навального під домашнім арештом, а його брата Олега під вартою — стандартний маневр узяття заручників старої школи КДБ. Вони обидва є в'язнями сумління. Навальний допомагав організувати новий марш 1 березня 2015 року, коли 27 лютого було вбито нашого колегу Бориса Немцова. Тому той марш перетворився на пам'ятну ходу на честь нашого друга.

ЗИМА НАБЛИЖАЄТЬСЯ

Важко сказати, чи можна було якось змінити громадський протестний рух у той період. Якщо намічалася справжня революція, це було потрібно робити раніше, поки режим іще не підготував реакцію. Найкращим шансом, мабуть, була величезна демонстрація 24 грудня 2011 на проспекті Сахарова, якщо взагалі був шанс. Я був разом ледь не з усіма іншими членами опозиції, і там набралось не менше тридцяти виступаючих. Навальний підійшов тоді винятково близько до межі, сказавши те, про що багато з нас лише думали протягом тривалого часу: *«Я бачу тут достатню кількість людей, щоб узяти Кремль та Білий Дім [будівлю федерального уряду] просто зараз. Але ми мирна сила, ми не зробимо цього поки що. Але, якщо ці шахраї та злодії й далі намагатимуться дурити нас, і далі намагатимуться брехати нам та красти в нас, ми заберемо самі. Це наше!»*

Що могло статися, якби ми пішли того вечора на Кремль і Думу? Якби ми розбили на Красній площі табір зі ста тисяч сильних і підготованих бійців? Чи пішли б за нами люди? Чи відкрили б вогонь тисячі поліцейських? Були б ми сьогодні вільними чи мертвими?

ВІЙНА ТА УМИРОТВОРЕННЯ

Прес-конференції передбачені взагалі для гучних заяв, але 5 червня 2013 року в Женеві я дав трохи більше інформаційних приводів, аніж збирався. Я приїхав туди, щоб отримати нагороду імені Морріса Абрама, яку мені присудили за тривалу й ненасильницьку боротьбу за фундаментальні права людини в Росії від правозахисної організації «ЮН Вотч». Отримати цю нагороду було великою честю, адже видатний американський борець за громадянські права, чиїм іменем вона названа, перш ніж стати фігурою світового масштабу як співзасновник організації в Женеві, працював разом із Мартіном Лютером Кінгом-молодшим та Робертом Кеннеді.

Під час тієї прес-конференції один репортер поставив мені запитання, яке після завершення шахової кар'єри я чув сотні разів: чи не боюся я за свою безпеку та свободу в путінській Росії. Але цього разу я не відповів, як зазвичай, що в житті немає нічого певного. Я відповів, що якщо повернуся в Росію, то маю серйозні сумніви щодо можливості виїхати знову, адже в лютому стало очевидно, що мене хочуть зробити частиною чергового придушення політичних протестів, заснованого на «справі Болотної площі».

«Тому поки що, — закінчив я (якщо дозволите процитувати самого себе, щоб картина була більш зрозумілою), — утримаюсь

від повернення в Росію». Я не збирався робити з цього гучної заяви про те, що залишаю свою рідну країну назавжди чи ще якось. У контексті питання навіть експерти з Росії серед присутніх журналістів не змогли знайти щось особливе в моїй обережній відповіді. Спекуляції почалися, лише коли про це написала англомовна російська газета «Москов Таймс».

Я просто відобразив тогочасну сумну реальність у Росії. Близько половини членів координаційної ради опозиції перебували під слідством за різноманітними надуманими звинуваченнями — від організації незаконних протестів до закликів до екстремізму й фінансових махінацій. Окрім того, для мене та моєї родини це важке рішення було вже не новиною, адже я з лютого не з'являвся у своїй московській квартирі. Навіть мій п'ятдесятилітній ювілей у квітні святкували в Осло, а не в Москві, хоча мені було дуже неприємно змушувати маму та інших близьких родичів їхати заради цього за кордон.

Моя робота в опозиційній раді стосувалася переважно зовнішніх зв'язків, що передбачало лобювання за кордоном засудження іноземними урядами й міжнародними організаціями порушень прав людини з боку путінського режиму та введення санкцій проти його урядовців і наближених. Гнів російської верхівки через прийняття Сполученими Штатами Закону Магнітського наприкінці 2012 року переконав мене, що цей шлях був правильним і саме таким чином слід діяти й у Європі.

Відкриття прокуратурою Москви провадження, яке обмежувало мою здатність подорожувати, було покликане паралізувати ці зусилля. Воно мало завадити й моїм професійним виступам, що мали відбутися за кордоном, оскільки мій статус дисидента не давав жодної можливості заробляти на життя в Росії, і моїй роботі в неприбутковому Шаховому фонді Каспарова, який мав центри в Нью-Йорку, Брюсселі, Йоганнесбурзі, Сінгапурі й Мехіко та просував ідею залучення шахів у навчальний процес.

Сумніваюся, що вони просто замкнули б мене й викинули ключ, хоча саме так, здається, учинили з Михайлом Ходорковським і «Пуссі Райот». Скоріше у фірмовому стилі прокуратури

була б нав'язана незчисленна кількість звинувачень, судових проваджень і викликів до суду з тим, щоб довести до смерті від порізів тисячами папірців. Це виснажувало жертву фінансово, фізично й морально, змушуючи її уникати зайвої уваги до себе, зокрема й через публічні виступи. Викликало страх та параною не лише в самої людини, але й у її рідних і друзів. Саме таку тактику роками використовували проти Навального.

Коли я пішов із шахів у березні 2005 року, щоб приєднатися до опозиційного руху, мою концепцію об'єднання всіх антипутінських сил країни в спільному марші незалежно від ідеології сильно критикували. Проте у 2011—2012 роках я таки побачив марші під сотнями прапорів, що представляли всі опозиційні течії — від лібералів до націоналістів — і які йшли разом під гаслом «Росія без Путіна». Це було так, неначе справдився мій сон. На жаль, то був дуже короткий сон, за яким прийшло грубе пробудження для опозиції й продовження сну для більшості російського народу.

З нагоди свого безальтернативного повернення в президентське крісло Путін перекрив усю столицю, перетворивши центр Москви на якийсь Пхеньян. Більше він не виявляв жодних вагань у переслідуванні опозиційних активістів, лідерів, адвокатів, науковців чи навіть музикантів, які насмілювалися публічно кинути виклик його владі. Фаза спроб задобрити народ участю в бутафорських виборах скінчилася. Незважаючи на урядову пропаганду, більшість росіян знали, що ці вибори — лише жорстокий жарт, але самого по собі цього знання було недостатньо, щоб змусити мільйони людей ризикувати своєю безпекою та свободою, виступивши проти добре озброєної поліцейської держави.

Що ж до мене, то я продовжував свою роботу із захисту прав людини, намагаючись створити міжнародну коаліцію дисидентів і активістів. 2012 року мені пощастило змінити Вацлава Гавела, одного з моїх особистих героїв, на посаді голови Фонду захисту прав людини в Нью-Йорку. Невтомний засновник і директор Фонду Тор Гальворссен зумів зорганізувати чудову серію міжнародних заходів задля об'єднання борців за свободу з усього світу. Щорічний Форум свободи в Осло

став утіленням цих зусиль щодо обміну інформацією та стратегіями серед правозахисників і дисидентів.

Я розумів, що не зможу бути опозиційним лідером у Росії, перебуваючи за її межами, і мені довелося з цим змиритися. Тим не менш я все ще беру участь в опозиційному русі й певним чином працюю на нашу справу навіть більше, ніж будь-коли раніше. А тим, хто звинувачував мене в тому, що я покинув Батьківщину або здався, можу сказати, що Росія залишається моєю країною незалежно від того, де я живу чи який паспорт маю. Я не збираюся миритись із забаганками вбивць і злодіїв, які наразі нею правлять. Росія — не Путін. Я відмовляюся бути легкою мішенню, сидіти в клітці та обмежуватися роллю людини, яка викликає лише співчуття. Мені, звісно, було важко не бачити мого старшого сина Вадима й мою маму, які залишилися в Москві, але Клара Каспарова дала мені не лише своє прізвище, але й свій бойовий дух, тому я з цим упораюся.

Через два місяці після тієї прес-конференції президент Обама теж особисто зіткнувся з путінським режимом, скасувавши призначену на серпень зустріч із Путіним. В Обама було багато вагомих причин зробити це, але основну увагу привертала одна. Річ у тім, що кількома днями раніше Росія надала притулок утікачеві з американського Агентства національної безпеки (АНБ) Едварду Сноудену, який розголошував таємну інформацію. Висвітлення цієї події привернуло небагато уваги й показало, що західна преса не надто зацікавлена Росією, що цілком могло бути правдою. Зрештою, перелік способів, за допомогою яких Путін працював проти американських і європейських інтересів, був уже й так доволі довгим, ураховуючи Сирію, Іран, а головне — систему протиракетної оборони. Але раніше Обама задовольнявся тим, що сідав навпроти Путіна й видавав чергову балаканину про співпрацю та дружні відносини. Тепер же він отримав особистого стусана в особі незначної фігури Сноудена, який змусив нарешті американського президента протидіяти Путіну. Особисто я вважаю, що робити правильні

речі навіть із неправильних причин усе ж краще, ніж їх узагалі ніколи не робити.

Людам властиво вводити у свої історії якусь конкретну особу, навіть якщо вона туди не надто підходить. Це як у футболі, коли гравець забиває чи не забиває пенальті на останніх секундах матчу. Дуже часто вся слава чи прокльони сипляться на одну людину, хоча вона є лише невеличким мазком значно важливішої загальної картини. Центральна роль однієї особи в одному епізоді часто виглядає більш значною, ніж серйозні події, що розвивалися протягом тривалого часу, які цей епізод представляє.

Саме так було й у справі Едварда Сноудена — зрадника й шпигуна для одних і розвідника та героя для інших. Я не дуже обізнаний із його вчинками чи його інформацією, але, безумовно, ставився б до нього інакше, якби він не попросив притулку в Росії, де його прохання автоматично схвалювало диктаторський режим милостивого володаря Володимира Путіна.

Моя реакція ґрунтується не лише на першій заяві Сноудена з Росії, зробленій іще тоді, коли він перебував у невизначеному статусі в аеропорту Шереметьєво. У ній він включив путінську Росію — поліцейську державу та покровителя деспотії в усьому світі — до свого переліку країн, які «протистоять порушенням прав людини з боку сильних, а не слабких держав». Мені що, почулося? Багато політичних в'язнів Путіна могли б рішуче це заперечити, як і багато членів опозиції, у яких ФСБ зламувала електронну пошту й прослуховувала телефони, усіляко намагаючись їх дискредитувати. Окрім того, Сноуден міг би мати більше поваги до багатьох травмованих і загиблих журналістів, а також його колег-розвідників у Росії.

Утім, один коментар щодо одкровень Сноудена про АНБ нагадує слова людини, яка зростала під всевидячим оком КДБ і яка бореться з його сучасним відродженням за часів Володимира Путіна. Не можна спокійно слухати легковажні порівняння АНБ та інших розвідувальних чи правоохоронних організацій Заходу з порочними органами внутрішньої безпеки СРСР і Східної Німеччини. АНБ так схоже на штазі, як поганий готель

на в'язницю найсуворішого режиму. Керівництво країни визначається не тим, що воно робить із даними, а тим, що воно робить із людськими істотами.

Безумовно, будь-яке зазіхання на особисті свободи й права особи з боку уряду має опротестовуватися та обговорюватися. Причому механізми протесту проти таких порушень повинні застосовувати регулярно, інакше вони будуть утрачені. Натомість громадяни за «залізною завісою» боялися служб безпеки не через збір даних. Ми жили в страху, бо знали, що з нами може статися, якщо ми дамо хоча б натяк на незгоду з режимом. І нерідко для переслідування, зникнення, тортур і вбивства потенційних ворогів узагалі не потрібно було жодних даних. Якщо суд і був задіяний, а докази бажані, їх просто фабрикували. Окрім того, хочу заперечити такий аргумент, який я часто чую: жорстокий тоталітаризм не починається з контролю з боку ліберальної демократичної держави. Він починається з терору, насильства й знання, що думки та слова людини можуть обірвати її кар'єру або й життя.

Дії та поява Сноудена в Москві мали в Росії певний вплив, але не варто його переоцінювати. Я чув заяви, що Путін зробив висновки з інформації Сноудена, а тоді прийняв свої нові драконівські закони, які ще більше обмежують свободу слова, щоб не бути гіршим за АНБ. Зайве й казати, що такі заяви є цілковитим абсурдом. За п'ятнадцять років путінського царювання набули чинності десятки подібних законів, поступово спотворюючи російську конституцію до невпізнання. Путін завжди готовий скористатися будь-якою можливістю, щоб виправдати свої авторитарні дії, але в багатьох випадках саме західні лідери та преса шукають способів виправдати Путіна й не називати його диктатором. У цьому проявляються генетична сила й слабкість вільного світу — прагнення бути «чесним і неупередженим» і «показати обидві сторони», навіть коли це означає пом'якшити злочинну роль когось, хто не заслужив цього за понад десятиліття. Західна преса, яка ніколи не вагалася, називаючи диктатором Піночета, маючи на те вагомі причини, якось завжди знаходить більш ввічливі титули або евфемізми для Путіна, Кастро, Асада й навіть Кім Чен Ина.

Щодо оцінки Сноудена в середовищі російської опозиції, то ви маєте зрозуміти, як його приїзд виглядав у наших очах. Адже надзвичайно важко повірити, що хтось може здійснити таку шпигунську місію, а потім утекти до Китаю й отримати притулок у Росії без жодної участі ФСБ. Якщо ж поєднати ці логічні підозри з його проханням про захист і згаданою вище хибною рівнозначністю між диктатурами та демократіями, то Сноуден навряд чи міг стати об'єктом співчуття серед тих, хто поважає універсальну природу прав людини.

Паралельно зі справою Сноудена спостерігався раптовий сплеск міжнародного осуду Зимових Олімпійських ігор, які мали відбутися в лютому 2014 року в російському курортному місті Сочі на узбережжі Чорного моря. У Сполучених Штатах, Європі, Австралії та де тільки можливо розгорнулися тоді численні протести як онлайн, так і у вигляді численних демонстрантів із плакатами на вулицях. Переважно це було спричинено жорстким законом, прийнятим у Росії в червні 2013-го, який давав широкі й необмежені можливості для покарання та дискримінації геїв, а також усіх, хто наважувався захищати або навіть публічно говорити про гомосексуальність. Його прийняття стало частиною постійних зазіхань на свободу слова та інші конституційні права в путінській Росії, а також політично зручного й досить потворного альянсу Кремля з Російською православною церквою.

Цей закон про «пропаганду гомосексуалізму» став лише більш всеохопним та найсвіжішим із багатьох подібних у Росії, де геї й так постійно ставали жертвами як офіційної, так і неофіційної дискримінації, переслідувань і насильства. Європейський Союз і його керівництво переважно проігнорували той факт, що Росія підписала різноманітні європейські й міжнародні конвенції, які забороняють подібну дискримінацію. Тому захищати права людини в Росії, до яких, безумовно, належать права геїв, довелося артистам, активістам і просто звичайним громадянам. Знаменитості, такі як Леді Гага та Стівен Фрай, робили публічні заяви, включаючи красномовний лист Фрая до Міжнародного олімпійського

комітету та прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Кемерона з пропозицією перенести або бойкотувати Ігри в Сочі.

Я був приємно здивований цим раптовим спалахом уваги до проблеми, проти якої багато хто з нас в опозиції протестував іще з часів виграшу заявки Сочі у 2007 році. Мій «Твіттер» раптово переповнився повідомленнями від ЛГБТ-активістів, які поділяли мою зневагу до проведення Олімпійських ігор у нетерпимій путінській автократії. Це була жива сила соціальних медіа в дії. Серйозні коментарі про російську демократію могли поширюватися кількасот разів, але фото веселки над Сочі стало справжнім вірусом за десять хвилин. Як на мене, чудовими були обидва методи, якщо тільки вони допомагали підвищити обізнаність людей про природу путінської Росії.

Загалом і без того вже було багато причин, щоб ніколи не нагороджувати Сочі проведенням Олімпіади. Найочевиднішою була популярність цього міста як субтропічного літнього курорту, де температура рідко наближається до точки замерзання. Подиву додавало й те, що на момент обрання місця проведення Ігор 4 липня 2007 року в Сочі абсолютно не було необхідної інфраструктури, однак це місто випередило Зальцбург і Пхеньян. Із самого початку було зрозуміло, що для цього непристосованого регіону спортивна подія такого масштабу може стати гуманітарною та екологічною катастрофою. До того ж Сочі межує з Північним Кавказом — осередком терору радикальних ісламістів та жорстокості російських військових, сумно відомим терактами в Інгущетії, постійними вибухами в Дагестані й жахливими кривавими війнами в Чечні.

Багато мешканців Сочі втратили свої будинки й виробничі приміщення, які були зруйновані для будівництва олімпійських об'єктів. При цьому вся навколишня територія перетворилася на зону екологічного лиха, що лише посилювалося, коли все це було кинуто напризволяще вже через кілька хвилин після урочистого погашення олімпійського вогню.

Путінський режим переймався й завжди переймається лише однією річчю — грошима. Зокрема, тим, як примножити їх на банківських рахунках путінських союзників. Прийом Олімпій-

ських ігор, перших для Росії, оскільки Москва-1980 була ще за СРСР, став ідеальною можливістю передати десятки мільярдів доларів із державної скарбниці й державних банків у приватні руки. Геть усе — від інфраструктури до місць проведення змагання, від готелів до забезпечення харчування — обслуговувалося компаніями, обраними Кремлем у ручному режимі, тому не дивно, що багато хто з найближчих приятелів Путіна заздалегідь «вирушив за золотом» у Сочі. Вартість підготовчих робіт вийшла далеко за межі обіцяних 12 мільярдів доларів (уже рекорд) і оцінювалася приблизно в 50 мільярдів, що було навіть дорожче за марнотратні Літні Ігри в Пекіні 2008 року. За даними англійського журналу «Економіст», компанії самого лише давнього приятеля Путіна з дзюдо Аркадія Ротенберга отримали контрактів на 7,4 мільярда доларів. Та вся Зимова Олімпіада 2010 року у Ванкувері коштувала 6 мільярдів!

Проведення Ігор у Сочі викликало обґрунтовані підозри, навіть якщо це класичне старе курортне місто й планувалося перетворити на чарівну казкову країну з Путіним у ролі ясновельможного володаря. Слід урахувати, що через просто-таки епічні рівні корупції більша частина виділених грошей до Сочі взагалі не дійшла. Зведені олімпійські об'єкти нагадували потьомкінські села з дешевими декораціями замість нормальних будівель, адже чимало амбітних проєктів навіть не збиралися реалізовувати. Саме так, їх не було раніше й не з'явилося потім. Справедливо буде сказати, що незалежно від успіху їхньої збірної більшість золота в Сочі здобула Швейцарія. Банкірам із цієї країни пощастило значно більше за спортсменів.

Вочевидь, члени Міжнародного олімпійського комітету мали якусь надзвичайну віру в Сочі, якщо дозволили провести там Ігри всупереч усім цим обставинам. Багато з моїх колег в опозиції і я сам із самого початку протестували проти цієї заявки. Коли ж рівень хаосу та корупції став очевидним, ми звернулися до МОК із петицією, щоб перенести Олімпіаду в інше місце, хоча б у менш вразливе в тій самій Росії. Цього, звісно, не сталося, але нова хвиля протестів проти Сочі через антигейські

закони перетворила просто погану ситуацію на можливість зробити з путінського шоу прожектор, який висвітлить його жорстокий режим на світовій арені.

Як професійний спортсмен, що багато років виступав спершу за Радянський Союз, а потім за Росію, я не міг підписатися за бойкот Сочі олімпійськими збірними. Адже такий спосіб боротьби несправедливо карає спортсменів, незважаючи на їхні особисті переконання. Я сам у юності кілька разів ледь не ставав жертвою «спортивної політики». 1983 року мені заборонили поїхати до Пасадени (штат Каліфорнія), щоб зіграти відбірковий матч на чемпіонат світу проти радянського неповерненця Віктора Корчного. Річ була в тім, що радянський спорткомітет уже запланував бойкотувати Літню Олімпіаду-1984 в сусідньому Лос-Анджелесі, щоб помститися за бойкот США Олімпіади-1980 у Москві. Спочатку мене дискваліфікували за неявку, але потім мені дуже пощастило, що матч урешті-решт перенесли до Лондона, де я переміг і продовжив своє сходження до здобуття шахової корони в 1985 році. Невідомо, що могло б статися з моєю кар'єрою, якби дискваліфікацію тоді не зняли й мені довелося чекати ще три роки, аби кинути виклик Карпову.

Я щиро вірю в здатність спорту ламати бар'єри й стирати кордони. Тому основну увагу в цій історії слід було приділити саме спорту та спортсменам. Утім, спорт є невід'ємною складовою культури й життя країни, тому був шанс, що спортсмени, зарубіжні вболівальники та ЗМІ матимуть реальний вплив на стан прав людини в Росії. Усі пам'ятають салют «Чорної сили», коли американські спринтери Джон Карлос та Томмі Сміт підняли вгору кулаки, стоячи на олімпійському п'єдесталі в Мехіко в 1968 році. Так от, Сочі дозріло для подібних жестів, хоча деякі команди отримали суворе попередження після кількох значно дрібніших інцидентів (наприклад, манікюру в кольорах веселки).

Особисто я вимагав бойкоту Сочі саме з боку світових лідерів, знаменитостей і спонсорів, керівників великих компаній і вболівальників. Було б просто огидно бачити будь-якого голову держави, який приїхав до Сочі та сів поряд із Путіним у його

«віп»-ложі, удаючи, що це не має нічого спільного з перетворенням Росії на поліцейську державу. Як зазначив у своєму листі Стівен Фрай, свого часу вітання світом Олімпіади-1936 у Берліні дало величезний запас упевненості Адольфові Гітлеру. Говорити про це сьогодні політично некоректно, але вся олімпійська збірна Франції, наприклад, тоді підняла вгору руки у вітальному салюті, проходячи повз фюрера під час церемонії відкриття. Я не збираюся тут обговорювати, як дехто, чи був то нацистський салют, чи схожий на нього олімпійський. Гітлер і німці однозначно тишилися таким проявом поваги. (До речі, багато команд, зокрема збірні Великої Британії та США, салютувати відмовилися.) Путін у Сочі також прагнув насолодитися подібними лєстощами й загальним схваленням.

Варто звернути увагу на події, що передували Олімпіаді-1936. Уряд Гітлера вже кілька років займався переслідуванням німецьких євреїв. Окрім того, нацисти постійно нападали на гомосексуалістів, людей з особливими потребами, циган і політичних опонентів. Цікаво, що Путін залюбки перейняв цю модель утисків найбільш вразливих категорій населення, переслідуючи іммігрантів, геїв та опозицію. Трагедія полягає в тому, що, коли це стосується явних і потенційних диктаторів, вільний світ ніяк не бажає вчитися на помилках минулого.

Натомість автократи напрочуд добре вчать на прикладі своїх попередників. Вони уважно вивчають, як поступово позбавити людей прав, не допускаючи повстання, як розправлятися з незгодними та проводити бутафорські вибори, водночас зберігаючи на Заході позитивний імідж для туристів і торговельних відносин, а також як говорити про мир, розпалюючи війну. Мотиви диктаторів, правда, можуть бути різними, — комунізм, фашизм, завоювання, розкрадання, — але прагнення цілковитого контролю є незмінним, а їхні методи просто до болю одноманітні. При цьому постійно нівелюється ідея, що вільні країни мають брати на себе відповідальність за захист невинних людей від убивства й утисків. Ми згадуємо про це лише тоді, коли починається чергова криза.

Нещодавно жертвою цієї тенденції стала Україна. Як виявилось, Сочі було не лише потьомкінським селом для проведення Олімпіади, але й димовою завісою для більш важливих речей. Коли ЄС відмовився запропонувати кращі умови для євроінтеграції України у 2013 році, Путін поспішив втрутитися в ситуацію зі своєю звичайною сумішшю погроз та підкупів. Що ж, цю мову добре розумів його лакей — тодішній український президент Віктор Янукович. У такі моменти зазвичай і виникають проблеми, коли на одній шальці терезів опиняється демократія, а на другій — багата диктатура. Європа пропонує робочі групи й нечіткі часові межі, а за це вимагає прозорості та проведення болючих реформ. Путін же пропонує дзвінку монету, а хоче за це лише вашу свободу й вашу душу.

На жаль, для Путіна та Януковича український народ мав свою власну думку щодо зради національних інтересів. Коли Янукович заявив, що призупиняє підготовку до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, українці у величезній кількості вийшли на центральну площу Києва — майдан Незалежності. Так почалися протести проти спроби Януковича віддалити країну від Європи, перенаправивши її в холодні обійми Путіна. 21 листопада 2013 року розпочався Євромайдан, а вже за кілька наступних днів декілька тисяч протестувальників розрослися до десятків і навіть сотень тисяч. Люди швидко перейшли від вимог європейської інтеграції до вимог відставки Януковича. Вони казали, що Україна — не Росія, і були готові боротися, аби це довести. На превеликий жаль, їм таки довелося боротися й навіть гинути за свої переконання.

У ніч на 30 листопада на протестувальників-студентів у Києві напав спецзагін української міліції «Беркут», розігнавши їх та жорстоко побивши десятки молодих хлопців і дівчат. На диво, у відповідь на цей напад протест не лише перегрупувався, але й посилювався до значно більшої кількості людей. У перший тиждень грудня протестувальники організувалися й установили на майдані Незалежності барикади та наметовий табір. Вони окупували будівлю Київської міської ради й вимагали відстав-

ки уряду Януковича. 6 грудня Янукович вирушив до Сочі для незапланованої зустрічі з Путіним, щоб отримати інструкції. Вони не підписали жодного документа щодо вступу України до путінського «СРСР-лайт» — Митного союзу, чого багато хто боявся, але український прем'єр-міністр оголосив, що велика угода про це буде підписана 17 грудня.

8 грудня відбувся найбільший протестний мітинг, коли, згідно з більшістю інформаційних повідомлень, у центрі Києві зібралося більш ніж півмільйона осіб. Адміністрація Януковича провела перемовини з делегацією Євросоюзу, колишніми президентами України та народними лідерами, одним із яких був Віталій Кличко, колишній чемпіон світу з боксу у важкій вазі та член парламенту. (До речі, його молодший брат Володимир є чинним чемпіоном, і вони обоє також захоплюються шахами.) 11 грудня відбулося ще більше зіткнень протестувальників із міліцією, але люди довели свою стійкість, незважаючи на холодну погоду, а уряд поки не наважувався застосувати силу на очах у всього світу. Янукович тоді зустрічався з представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки Кетрін Ештон і заступником держсекретаря США Вікторією Нуланд, чия підтримка протестів досі використовується російською пропагандою як «підтвердження» того, що увесь Євромайдан був лише путчем, організованим ЦРУ.

Перемовини тривали протягом усього грудня. Майдан поставав дивним різновидом туристичного об'єкта на засадах свободи, який відвідували політики з усього світу, щоб виступити зі сцени або просто поговорити з людьми. Протестувальники, журналісти й лідери опозиції ставали жертвами дій міліції та нападів невідомих. Неймовірно: здавалося, що там постійно щось відбувається, адже новини й різні повідомлення надходили майже щодня, але стояння на місці тривало аж до середини січня. Путін продовжував вабити Януковича пряниками, а той був надто наляканий, щоб їх узяти. Звичайно, Путіну було б краще побачити з боку протестувальників жорстокість, а не мирне протистояння. Кремль сподівався, що вірус

Помаранчевої революції буде ізолюваний та знищений за межами кордонів Росії, і навіть запропонував Україні 15 мільярдів доларів як допомогу в такому карантині. Проте панічна відмова Януковича показала, що хоча він і хотів жити, як Путін, та аж ніяк не прагнув померти, як Каддафі.

Після прийняття нових диктаторських законів 16 січня почалося чергове загострення ситуації, яке призвело до загибелі кількох людей. Декілька активістів, які звернулися до лікарні по допомогу, були викрадені, і пізніше один із них був знайдений мертвим. Намагаючись заспокоїти протести, Янукович спробував увести лідерів опозиції до складу свого уряду, запропонувавши посади Арсенієві Яценюку та Віталієві Кличку. Волею протестувальників ця пропозиція була відхилена.

Протягом усього Євромайдану російська влада виступала з дедалі більш істеричними заявами про роль у протестах «іноземних агентів». Незважаючи на відсутність будь-яких доказів, Кремль неодноразово звинувачував українських громадян у тому, що їх тренує та озброює Америка з метою організації жорстокого путчу. Така позиція нагадувала висловлювання радянських посадовців, коли вони говорили про дисидентів. Якщо їм вірити, не підтримувати їхню владу міг тільки іноземний шпигун або божевільний. Кремль не міг допустити визнання, що українці, найближчий до росіян народ, борються за свою свободу. Як і з Грузією, це був поганий приклад, який міг нав'язати росіянам небезпечні ідеї.

Незважаючи на відставку всього Кабінету міністрів України 28 січня та раптову готовність адміністрації Януковича піти на невеличкі поступки мужнім протестувальникам, на вулицях і далі зростало напруження. До Києва прибула делегація Кремля, щоб обговорити з Януковичем ситуацію за зачиненими дверима. Здавалося, що адміністрація на щось очікує. 18 лютого відносний спокій завершився найбільшим за весь час спалахом насильства, який тривав протягом кількох наступних днів. Підготовлені Росією снайпери з числа українських спецпризначенців відкрили вогонь по натовпу. Щонайменше вісімдесят людей були вбиті (зокрема й із десятків міліціонерів) та понад тисячу дістали

серйозні поранення. Але протестувальники знову відмовилися зникнути, і цього разу було зрозуміло, що вони налаштовані на не менше, ніж зникнення самого Януковича. Євромайдан перейшов від простого протесту до справжньої революції.

Замість того, щоб скласти свої повноваження або залишитися чекати на імпічмент, Янукович, поки його не притягли до суду за нечуваний розмах корупції, утік під захист своїх хазяїв у Росію. Фотографії його розкішного палацу прокотилися Інтернетом, неначе степова пожежа. Опозиція ж сформувала новий уряд і призначила на травень вибори нового президента України.

Не є збігом, що українські силовики штурмували київські табори опозиції на майдані саме під час Олімпіади в Сочі, яка проходила з 7 до 23 лютого. Згадайте, що свого часу Росія вдерлася в Грузію під час Олімпійських ігор у Пекіні 2008 року. Подібні видовища часто є корисними в цьому плані, адже дозволяють відвернути увагу від серйозних порушень прав людини. Ось і багато представників медіа, які перебували в Києві, перебралися в Сочі якраз тоді, коли почалися найзапекліші сутички.

Сочі дозволило Путіну відволікти увагу й у самій Росії. Адже на 18 лютого був призначений відкладений раніше суд над опозиційним активістом Сергієм Удальцовим. Йому «світило» десять років позбавлення волі за «організацію масових заворушень», що в перекладі з мови Кремля означало проходження вулицею на чолі протестного маршу, який був цілком мирним, аж поки його не почала жорстоко розганяти поліція. 21 лютого так звана «справа Болотної площі» породила вісім обвинувальних вироків, знову ж таки під прикриттям Олімпійських ігор, які відволікали увагу.

У новинах демонструвалося безліч зображень усміхненого Володимира Путіна, який позував і піднімав келихи з різними політиками, посадовцями та спортсменами. Саме такого висвітлення він і прагнув, тоді як його система неправосуддя продукувала дедалі більше російських політв'язнів. Путін добре засвоїв з історії, що люди втомлюються від поганих новин, а також сумних історій про репресії та смерті. Пропаганда

найкраще працює тоді, коли брехня сприймається легше за правду, але повністю підмінити собою дійсність вона не здатна.

Як я й боявся, офіційний ретранслятор Олімпійських ігор — канал «eH-Bi-Ci», а також МОК погодилися з путінським сценарієм і зобразили Сочі як крок до лібералізації в Росії замість зовсім зворотного. Путін скористався Іграми, щоб відволікти увагу від показових судових процесів і найбільш агресивних за десятиліття антиамериканської та антисемітської кампаній. Як ці сумні реалії могли конкурувати з фігурним катанням і хокейними матчами? Однак український народ відмовився грати відведену йому в цій виставі роль, а виступив на захист своєї свободи та життя. Сміливість цих людей заслуговує на всі можливі похвали. Учасники Євромайдану нагадали нам, росіянам, що, з якою б повагою не ставилися до диктатора іноземні лідери під час його правління, історія закінчується завжди однаково: ганьбою в очах свого народу.

Міжнародний олімпійський комітет із радістю брав участь у цьому фарсі, безумовно, маючи власну тривалу й темну історію. Наприклад, після тріумфу Олімпіади в Берліні наступні Ігри планували провести в інших фашистських столицях: Токіо в 1940-му та Римі в 1944-му. Президент МОК Томас Бах відкидав протести, заявляючи, що іноземні лідери, які виступають проти Сочі, «змішують політику зі спортом», абсолютно ігноруючи той факт, що продаж диктатурі величезної платформи для пропаганди та корупції також є «грою в політику». За сумнівною логікою Баха, МОК мав би з радістю нагородити Олімпіадою Північну Корею, якщо прибутки будуть достатніми, а рахунки сплачуватимуть одразу.

Я знав, що Путін не стоятиме осторонь, коли його маріонетка Янукович утік з України. 24 лютого в статті для французької газети «Ле Монд» я попереджав: «Якщо Путін не зможе тримати в кулаці всю Україну, він піде на її розкол. Керовані Кремлем проросійськи налаштовані регіони на кшталт Криму вже давно говорили про «незалежність», що в кращих орвеллівських традиціях означало зовсім протилежне — утрату свободи в межах путінського нео-СРСР».

Коли у 2013 році Асад і Путін весело станцювали вальс, перетнувши червону лінію стримування, яку Обама накреслив у Сирії, я попереджав, що за цими подіями пильно стежать справжні й потенційні диктатори від Каракаса до Тегерана та Пхеньяна. Чи протистоятиме Захід агресії проти суверенної держави заради збереження «регіонального впливу»? Чи адміністрація Обами, зокрема, знайде в собі сміливість дотриматися своїх обіцянок, коли їй кинули виклик? Хоч там були й інші чинники, я переконаний, що Сирія додала Путіну впевненості, щоб отримати відповіді на ці запитання. Адже він перетворив Росію на поліцейську державу, а Україна, яку Путін називав «Малоросією», була наступною в його списку завоювань. Це здавалося мені очевидним, особливо враховуючи багато паралелей із Берлінською Олімпіадою-1936.

Путін хотів, аби Олімпіада в Сочі стала його миттю слави, поставивши його на один щабель із російським імператором Петром Великим. Його улюблене з радянських часів літнє курортне місто мало перетворитися на міжнародну перлину так само, як колись на столицю імперії практично з нуля перетворився Санкт-Петербург. Путін також сподівався піднести патріотичну гордість росіян, подавши їм із товстим куснем житнього хліба великий цирк. Така помилка виникає, коли деспот, перебуваючи при владі надто довго, починає плутати себе з державою. За відсутності механізмів зворотного зв'язку з боку вільних ЗМІ, а також справжніх виборів він починає вірити, що його власна слава є славою країни, що речі, які роблять щасливим його, ошчасливлють також увесь народ.

При цьому між Сочі-2014, Літніми Олімпійськими іграми в Москві в 1980-му та Пекіні у 2008-му є різниця. У двох більш ранніх випадках машина авторитарної пропаганди працювала на просування досягнень країни та системи. Її завданням було прославлення комунізму, тоталітаризму, переваг системи та спортсменів, нею породжених. Ніхто вже не пам'ятає, хто був головою держави під час Ігор у Пекіні, і лише дехто може пригадати Леоніда Брежнєва в Москві. Тоді як голова Національного

олімпійського комітету Росії ніколи не з'являвся на телебаченні або ще десь, як і директор Ігор у Сочі. Ні, сочинське дійство чітко було пов'язане з амбіціями та зарозумілістю однієї всюдисущої людини, що значною мірою нагадувало Літню Олімпіаду в Берліні в 1936-му.

Тут я зроблю невеличку паузу, бо, вимовляючи ці слова, мені часто доводилося бачити, як інтерв'юери й різні експерти закочують очі. Фраза «Але ж Путін — не Гітлер!» готова зірватися з їхніх вуст іще до того, як я вимовлю слово «Берлін». Це якийсь дивний і небезпечний варіант історичного нерозуміння, коли ледь не кожне згадування Гітлера чи нацистів сьогодні ритуально підіймають на глум, починаючи з професійних журналістів і закінчуючи анонімними користувачами соціальних мереж. Складається враження, що повільне та публічне переродження німецького політика-популіста в найганебнішого монстра в історії не мало жодного раціонального підґрунтя.

Я дуже чітко розумію небезпеки порівняння чогось поганого з нацистами чи Гітлером, усього репресивного — з фашизмом або кожного акту умиротворення — з Мюнхенською угодою. Зловживання таким порівнянням призводить до тривіалізації та втрати первинного значення. Такі слова, як «геноцид» та «Голокост», слід залишати для дуже особливих моментів, а не вживати їх наліво й направо заради красивих слів. Вони є суттю заповіді «Ніколи знову» і забувати їх не можна. Саме тому так важливо, що президент Обама протягом семи років ніяк не виконає обіцянку своєї передвиборчої кампанії-2008 визнати геноцид вірмен. Як ми можемо боротися проти багатьох проявів зла, наявних у нашому світі сьогодні, якщо не насмілюємося зустрітися віч-на-віч зі злом, чий привиди нараховують уже століття? Тому ми повинні бути достатньо чесними й хоробрими, щоб називати зло його справжнім іменем, особливо матір усіх геноцидів ХХ століття.

Отже, мені зовсім нелегко порівнювати сучасну диктатуру однієї людини, яка поширює фашистську пропаганду, з попередньою, коли вона анексує території сусідньої європейської країни на тому ж самому підґрунті — «захисту наших братів по

крові». Я порівнюю боягузтво та курс на примирення, які демонструють сьогодні лідери вільного світу щодо Путіна, з відчайдушною, марною та надзвичайно руйнівною політикою умиротворення 1930-х років щодо Гітлера не через невігластво або бажання шокувати своїх читачів. Ми маємо справу з послідовними та небезпечними прецедентами, а не тривіальними порівняннями двох маленьких автократів, кожного з яких спочатку не сприймали всерйоз.

Безумовно, зло нацистів виходить за межі раціонального порівняння. Ніхто й ніщо не зрівняється з демоном-убивцею, яким став Гітлер у 1940-х, або породженими ним жахіттями. Звичайно, ніхто й не думає про можливість нової світової війни або спроби перевершити Голокост. Але безцеремонно відкидати уроки політичного злету Гітлера, його приходу до влади, а також ігнорування й заохочення його протягом такого тривалого часу було б нерозсудливо та небезпечно. Тому, як я сказав у вступі до цієї книги, у 1936 році навіть Гітлер іще не був Гітлером. Так, багато людей у Німеччині та за її межами вже дивилися на нього з підозрою, але він стояв у променях слави на трибуні стадіону під час Берлінських Олімпійських ігор і приймав вітання від світових лідерів та салюти піднятою рукою від світових спортсменів. Немає жодних сумнівів, що цей тріумф на світовій арені додав нацистам сміливості й зміцнив їхні амбіції.

Навмисно чи ні, але в Сочі путінський режим доволі близько наслідував сценарій Берліна-1936. Там були ті самі символічні поступки у відповідь на міжнародні протести проти нетерпимих законів. Кілька відомих політичних в'язнів були звільнені якраз напередодні прибуття журналістів. Навіть тон пропаганди мав дуже знайоме звучання, як це блискуче проілюстрував письменник і журналіст Віктор Шендерович. Він процитував заяву вірнопідданого Путіну політика Володимира Якуніна, у якій той звинувачував західні ЗМІ в антиросійській істерії та ворожості, засуджуючи цих іноземних критиків за спроби зірвати Олімпіаду. Шендерович потім виявив, що половина тієї заяви насправді була написана Карлом Ріттером фон

Гальтом, організатором Ігор у Берліні. У тексті лише замінили слово «Німеччина» на «Росія». Перетворення йшло як по маслу.

Наприкінці лютого 2014 року вдруге за останні шість років Володимир Путін наказав російським військам перетнути міжнародно визнаний кордон, щоб окупувати територію сусідньої країни. Цей факт потрібно чітко прояснити перед будь-яким обговоренням мотивів чи наслідків. Російські війська силою захопили український Крим, а також допомогли з евакуацією звідти Віктора Януковича. Такі дії зробили Путіна членом ексклюзивного клубу (нарівні із Саддамом Хусейном та Слободаном Мілошевичем) дуже небагатьох лідерів, які вдиралися в сусідню державу в атомну добу. Через кілька тижнів Путін узагалі перевершив Мілошевича, офіційно анексувавши Крим, як Хусейн колись зробив із Кувейтом.

Така неприкрита експансіоністська агресія була не в моді з часу Адольфа Гітлера, який урешті був переможений, та Йосипа Сталіна, який досяг успіху. Червона армія Сталіна отримала свою частку бойової слави, але його справжній триумф походить із Ялтинської конференції в лютому 1945-го, за три місяці до закінчення Другої світової війни в Європі. Там Сталіну вдалося залякати німечного Франкліна Рузвельта й не надто впливового Вінстона Черчилля, накресливши нові польські кордони, а потім обіцяючи провести в Польщі вибори, хоч він чудово знав, що при владі залишиться комуністичний уряд, поставлений СРСР.

Це, звичайно, лише випадковий збіг, але Другу світову війну нагадує й той факт, що Ялта розташована в Криму. Путінську тактику можна дуже легко й точно порівняти з аншлюсом Австрії, а також нацистською окупацією й анексією Судетів у Чехословаччині в 1938-му. Тоді була та сама риторика про захист наляканого населення, та сама пропаганда, сповнена брехні, виправдань і звинувачень. Путін також дотримувався сталінської моделі, яку той продемонстрував у Ялті на прикладі Польщі: спочатку захопити, а вже потім вести перемовини.

Через кілька тижнів після анексії Крим був змушений провести бутафорський референдум щодо приєднання до Росії — голосування, яке проходило на вигідних для Кремля умовах під дулами автоматів і без жодних сумнівів у кінцевому результаті. Те, що мешканці Криму в минулому вже проголосували залишитися частиною України, до уваги не бралось.

Путінське вторгнення в Крим відбулося лише через кілька годин після того, як тодішній український президент Янукович перекинув свої маріонеткові мотузки з Києва в руки свого господаря в Росії. По собі він залишив тисячі паперів і кілька палаців, які стали доказами надзвичайних рівнів його особистої та політичної корупції. Його втеча, куплена ціною крові відважного народу України, виставила Путіна слабким. Як і будь-який забіяка зі шкільного подвір'я або бос організованого злочинного угруповання, Путін негайно почав шукати спосіб знову виглядати й почуватися крутим. Відомий своєю історією Кримський півострів із великою кількістю проросійськи налаштованого населення й географічною вразливістю (а також російською військово-морською базою) став цілком природною мішенню для відновлення його авторитету.

Як я кажу вже протягом багатьох років, намагання роздиртися глибоку стратегію дій пана Путіна є марнуванням часу. Жодних складних національних інтересів у його розрахунках немає. Там є лише особисті інтереси, інтереси наближених, які утримують його при владі, та прагнення якнайкраще консолидувати цю владу. Без справжніх виборів або вільних медіа єдиним способом, яким диктатор може спілкуватися зі своїм народом, є пропаганда, а єдиним способом, у який він може підкріплювати свою владу, є регулярна демонстрація сили.

Усередині Росії ця сила зазвичай спрямовується проти дисидентів, громадянських прав і свобод. За кордоном ця сила проявляється у формі військових дій, торговельних санкцій або економічного примусу й застосовується там, де Путін вважає, що такий злочин зійде йому з рук. На жаль, досі це йому вдавалось надто часто й надто добре.

Незважаючи на передбачення багатьох знавців, політиків і так званих «експертів», Путін офіційно анексував український регіон Крим. Мабуть, його не дуже вразили аргументи критиків і вишукані розмови про те, як його вторгнення й анексія суперечать національним інтересам Росії. Головна проблема аргументів на Заході на кшталт «Путін ніколи...» полягає в тому, що люди там виходять із хибних передумов. Вони чомусь уважають, що Путін та його правляча еліта турбуються про російські національні інтереси. Насправді вони зовсім про це не турбуються, окрім декількох сфер, де ті перетинаються з їхньою власною метою розкрадання якомога більшої кількості грошей і багатств країни. Давно вже настав час припинити слухати гарвардських професорів і вельми розумних експертів, які розповідають нам про те, чого Путін ніколи не зробить. Зараз якраз настав час відповісти на те, що він справді робить.

Наступною складністю у справі зупинення Путіна є самонавіюваний параліч лідерів Європи й Великої сімки. Гірка правда полягає в тому, що єдиними санкціями або якимись діями, здатними вплинути на путінську поведінку, є ті, які безпосередньо або опосередковано зачіпають його перебування при владі в Росії. Це все, про що турбується Путін, адже він знає, що стається з подібними до нього людьми, коли вони втрачають захоплене. Ось чому слова держсекретаря США Джона Керрі, адресовані його колезі Сергію Лаврову після захоплення Криму, є абсолютно неправильними. «Ми сподіваємося, президент Путін визнає, що ніщо з нами сказаного не означає загрозу, — сказав тоді Керрі. — Не означає в особистому плані». Однією лише слабкою ремаркою Керрі зняв із порядку денного єдині речі, якими переймається Путін: особисту владу й загрози їй.

Через два дні президент Обама повторив цю помилку, коли оголосив, що Америка не посилатиме війська на захист України. Ніхто й так не просив у нього військ, але Обама, схоже, вирішив, що така заява допоможе розрядити напруження. Проте він не врахував різницю світоглядів. Те, що Обама вважає ознакою мирних намірів, Путін сприймає лише як додатковий

прояв слабкості. Кинути зброю, щоб заспокоїти терориста, який захопив заручників? Це могло б спрацювати з наляканим підлітком, але точно не працює проти когось на кшталт Путіна. В очах російського президента Обама є єдиним реальним його супротивником у світі, аж той раптом добровільно поступається однією зі своїх найбільших переваг — величезною військовою міццю Америки. В Ірані, Сирії, а потім і в Україні Обама сам передав свої важелі зовнішньої політики Путіну. Таким чином, він послабив свою президентську владу лише заради того, аби подовжити перебування в Білому Домі.

28 березня Путін зателефонував американському президентові, щоб обговорити події в Україні. Однак сказане тоді значно відрізнялося від почутого. Розбіжностей між прес-релізами про цей телефонний дзвінок, випущеними Білим Домом і Кремлем, настільки багато, що ви б ніколи не здогадалися, що йдеться про ту саму розмову. У звіті Білого Дому згадано необхідність «конституційної реформи та демократичних виборів» в Україні й виведення російських військ із її східних територій. Кремль же посилається на «лютих екстремістів» у Києві й додає до теми обговорення Придністров'я, сепаратистський регіон Молдови, промовисто погрожуючи знову поставити його на кін.

Мене ж найбільше зацікавило слово, яке не було згадане в жодному повідомленні: «Крим». Вочевидь, ця частина суверенної української території, захоплена й анексована Путіним лише за кілька тижнів до того, уже перестала бути предметом для обговорення. Лише напередодні Генеральна Асамблея ООН зробила те, чого не змогла зробити Рада Безпеки через накладене Росією вето. Резолюція Генасамблеї ООН щодо захисту територіальної цілісності України набрала сто голосів, і навіть посилений тиск Росії приніс їй лише десять передбачуваних союзників включно з Кубою, Зімбабве, Суданом, Сирією та Північною Кореєю. І все ж Обама несподівано виявився готовим дозволити Путіну змінити тему переговорів на те, чи завоює Росія *більше* території України.

Попереднього місяця західні експерти були сповнені нових передбачень на кшталт «Путін ніколи...», і багато з них радили

не «заганяти його в глухий кут», а натомість запропонувати «відступ, що збереже обличчя», з Криму. Путін же абсолютно не був зацікавлений у жодному відступі, тому обернув цю тактику проти Обама й Заходу, пропонуючи їм відступ, що збереже обличчя, зі Східною Україною як новою лінією на піску. Більш ніж через рік, улітку 2015-го, там усе ще точиться запекла боротьба, незважаючи на кілька патетичних угод про «режим припинення вогню», які також з'явилися лише з метою збереження обличчя західних лідерів.

Переговори, у яких територія іншої країни є другорядним питанням, мають доволі тривалу історію. Найбільш очевидним прикладом є 1938 рік, коли Гітлер люб'язно запропонував не захоплювати всю Чехословаччину в обмін на отримання Судетів без жодних претензій із боку Великої Британії та Франції. Північна Корея та Іран теж любляють вести зі Сполученими Штатами Америки розмови сам-на-сам, неначе кажучи, що ніхто більше для них не має значення. Але події в Україні — це не США проти Росії. Це цивілізований світ проти диктатора, і голосування в ООН підтвердило таку оцінку в розрахунку десять до одного.

Мандат на продовження тиску на Путіна є зрозумілим, якщо тільки Захід матиме сміливість зберегти його та посилити. Інакше, як це було з Чехословаччиною, яку усунули від переговорів «великих сил» у 1938-му, ще незміцнілому українському уряду буде відведена роль глядача, пацієнта під місцевою анестезією, який безпорадно спостерігає, як хірурги відрізають шматки його плоті. Для Сполучених Штатів брати участь у розмовах добре та звично, особливо якщо згадати підписання Будапештського меморандуму 1994 року, який гарантував недоторканість української території. Але українські представники мають бути присутніми на всіх стадіях. Народ України має постійно бути поінформований про хід переговорів, причому до того, як інші держави зайдуть надто далеко в розв'язанні питання, що саме для України є найкращим варіантом.

Продовживши вторгнення на територію Східної України, Путін знову довів неспроможність передбачень своїх захисників

на Заході. Через кілька місяців, із наближенням літа, тисячі українців, зокрема багато цивільних, були вбиті, а ще сотні тисяч були змушені залишити свої домівки, ставши внутрішньо переміщеними особами. Адже на перших порах українські солдати суттєво програвали в чисельності та спорядженні так званим «ополченням» Донбасу. Насправді на Сході України ніколи не існувало якогось вартого уваги повстанського чи сепаратистського руху, допоки Путін його не вигдавав, створивши там велику й дуже добре озброєну армію з числа російських добровольців, військових і спецпризначенців. Натомість Європа та Америка відмовилися постачати Україні зброю, обмежившись гуманітарною допомогою, нелетальною технікою та спорядженням.

Спрямовані на Путіна дії були також шокуjące слабкими, попри чітко зрозумілу присутність російських військ і російського озброєння, що наводнили Україну. Одна річ, коли Путіну, його «життєвим інтересам» і його «сфері впливу» спокійно симпатизували різного ґатунку академіки та експерти, неначе 50 мільйонів українців узагалі можна було не питати з цього приводу. Зовсім інша річ, коли Барак Обама, Девід Кемерон та Ангела Меркель переймалися «нестабільністю» й «великими збитками», спричиненими санкціями проти Росії, немов ті могли бути гіршими за нестабільність через часткову анексію європейської країни з боку ядерної диктатури, здійснену абсолютно безкарно.

Ця безпорадність була сумною й очікуваною, проте я вважав, що вона нарешті скінчиться після 17 липня 2014 року, коли в небі над Східною Україною зенітною ракетою було збито «боїнг» рейсу «eМейЧ 17» «Малайзійських авіаліній» й усі 298 його пасажирів загинули. Керівництво місцевих сепаратистів одразу почало вихвалитися пострілом по тому, що вони вважали українським військовим літаком. Коли ж виявилось, що то був цивільний лайнер іншої держави, вони просто відмовилися від своїх попередніх заяв та видалили свої пости в соціальних мережах.

Звісно, шок і жах мали б перетворитися серед лідерів вільного світу на гнів і сором через війну в Україні, якій дозволили призвести до таких моторошних наслідків. Звісно, Путін мав

би усвідомити, що він загрався, та спробувати відіграти назад, відкликавши свої війська й припинивши підтримку терористів-сепаратистів в Україні. Звісно, той факт, що дві третини пасажирів збитого «боїнга» були європейцями (193 з них — голландцями), мав би призвести до масових протестів Заходу й жорстких покарань Росії.

І, звісно, нічого з цього не сталося.

Я казав тоді, що сам по собі «МейЧ 17» жодним чином не змінить путінські розрахунки, але сподівався, що він зможе спровокувати реакцію з боку Заходу, яка це зробить. На жаль, я якось знову примудрився недооцінити боягузтво західного світу. Дещо змінилася риторика, але на цьому й усе. Було лишень анонсоване розслідування, яке протягом тривалого часу ніяк не могло початися, бо сепаратисти не дозволяли зібрати уламки літака та останки загиблих, поки їх не обікрали. Де подівся гнів? Адже ніхто не вірив виправданням сепаратистів або російській пропаганді про якусь іншу причину катастрофи, окрім російської ракети. Може, це тому, що Україна була надто далеко, була бідною й не надто впливовою у світі та перетворилася на чергову зону військового конфлікту? А якби путінські війська збили той самий літак над Амстердамом чи Куала-Лумпуром, чи була б реакція іншою? Не певен, що я хочу знати відповідь.

Тож хто винен? Непросте запитання, навіть якщо вам усе зрозуміло. Так, звичайно, людина, яка натиснула на кнопку пуску ракети. Це зрозуміло. Чи маємо ми просто заарештувати її та судити за вбивство? Відповідальність є більш широким поняттям. Адже над цією людиною був командир, який віддав наказ натиснути на ту кнопку. Далі була людина, яка надала сепаратистам протиповітряні ракети такої потужності. Ще далі були також посадові особи, які наказали переправити військове озброєння через кордон в Україну: міністри й генерали в Москві, які віддали такі накази. Аж тут ми підходимо до особи, у руках якої зосереджена вся влада в Росії, особи, яку беззаперечно слухаються всі російські міністри та генерали — Володимира Путіна.

На жаль, звинувачувати Путіна в цих 298 смертях так само правильно й марно, як звинувачувати людину, яка натиснула кнопку пуску ракети. Упродовж багатьох місяців усі знали, що Росія озброює й підтримує сепаратистів в Україні. Протягом багатьох років усі знали, що в російському керівництві миша не пискне, попередньо не отримавши путінського дозволу. Тому Путін безумовно несе відповідальність за ці 298 смертей, причому більшу, ніж будь-хто інший.

Але звинувачувати Путіна за вторгнення в Україну, за анексію Криму, постачання сепаратистам сучасних протиповітряних ракет — це як звинувачувати того скорпіона з казки за те, що він ужалив жабу. Цього варто було очікувати. Це його природа. Замість турботи про те, як змінити природу скорпіона або — навіть гірше — як найкраще його умирити, ми повинні зосередитися на тому, як цивілізований світ може стримати небезпечне створіння, поки не загинуло ще більше невинних людей.

Отже, закиньмо нашу сітку відповідальності туди, де вона може принести щось добре. Ми повертаємося до лідерів вільного світу, які нічого не роблять, щоб зміцнити український кордон, навіть після того, як Росія анексувала Крим і дуже чітко продемонструвала свої наміри дестабілізувати територію Східної України. Чи варто звинувачувати людей на Заході? Чи вони натиснули на кнопку? Ні. Вони лише робили вигляд, що події в Україні їх не стосуються. Сподівалися, що зможуть безпечно ігнорувати Україну, замість того, щоб захищати територіальну цілісність європейської країни, на яку напав ворог. Їх паралізували страх і внутрішні чвари. Вони противилися запровадженню потужних санкцій проти Росії через занепокоєння щодо можливого впливу на їхню економіку. Вони захищали робочі місця, але втрачали життя.

Чи сталася б ця трагедія, якби жорсткі санкції проти Росії були запроваджені одразу після вторгнення Путіна в Крим? Чи сталася б вона, якби члени НАТО із самого початку дали зрозуміти, що вони захищатимуть суверенітет України, постачаючи їй зброю та військових радників? Ми ніколи про це

не дізнаємося. Вживання заходів вимагає сміливості, а на шляху до досягнення мети іноді доводиться платити високу ціну. Утім, як ми сьогодні з жахом бачимо, високу ціну доводиться платити й через бездіяльність, тоді як мета все ще не досягнута.

Аргумент про те, що єдиною альтернативою капітуляції перед Путіним є Третя світова війна, призначений для дурників. Були та завжди є багато інших варіантів дій у відповідь. Звичайно, фінансові й візові обмеження проти путінських наближених і їхніх родин, а також суворі санкції проти ключових секторів російської економіки можуть також певним чином зашкодити європейській економіці. Але Європа могла посилятися на те, скільки коштують її принципи, поки ще не був збитий малайзійський «боїнг». Після того ж вона має говорити лише про вартість 298 життів.

Із вторгненням у Східну Україну російських військ та танкових колон український уряд звернувся до вільного світу по допомогу. Після того, як протестувальники Євромайдану здобули перемогу, заплативши за неї кров'ю, українці сподівалися, що цей вільний світ прийме їх і захистить як одного зі своїх членів. Натомість лідери вільного світу намагалися лише дійти згоди щодо правильної термінології, щоб зняти із себе моральну відповідальність за надання такого захисту. Путінське вторгнення в суверенну європейську країну стало в них «нападом», тоді як анексія Криму (пам'ятаєте Крим?) стала «незаперечним отриманням» замість аншлюсу. Що ж до цивільного авіалайнера, то зійшлися на тому, що він був збитий підтримуваними Росією й озброюваними Росією (та що вже там, російськими) військами в Східній Україні. Попри 298 жертв, гнів швидко розвіявся в люб'язних дискусіях про те, чи варто розслідувати це як злочин, військовий злочин або взагалі не варто.

Цей словник боягузтва, розроблений Берліном і Вашингтоном, є так само ганебним, як породжувана путінським режимом пропаганда, де чорне називається білим, та ще більш небезпечним. Москві навіть не потрібні димові завіси, коли

багато хто сам готовий заплющувати на все очі. З одного боку, путінська брехня є очевидною й передбачуваною. З другого ж, — європейські лідери та Білий Дім навіть більше за Кремль прагнуть робити вигляд, що конфлікт в Україні є локальним, а тому тут достатньо примарних обіцянок, які дають із дуже безпечної відстані. 1946 року Джордж Орвелл у своєму есе з мовних питань, ще до початку роботи над романом «1984» (безумовно, не збіг), сказав про це так: «Але якщо думка спотворює мову, то мова також може спотворювати думку». Західна риторика умиротворення створює самозміцнювальну петлю розумового й морального спотворення. Якщо казати правду зараз, це означатиме зізнатися в брехні протягом багатьох попередніх місяців. Тому західним лідерам і знадобилися роки, — і ця війна, — щоб нарешті визнати, що Путін не належить до Великої сімки.

У вересні 2014 року новий президент України Петро Порошенко зустрівся з президентом США Обамою у Вашингтоні, але подальша заява Обама не виявила найменшої ознаки його готовності визнати реальний стан речей. Загальні побажання щодо «мобілізації міжнародної спільноти» були доволі поганими ще тоді, коли все це лише починалося. Чути ж їх знову, коли українські міста й села захоплюють російські війська, було просто обурливо. Я запропонував тоді, щоб Порошенко надів на ту зустріч футболку зі словами «Це війна, дурню». Поки російські танки та артилерія відтісняли українські війська, які програвали їм за чисельністю, наполеглива мантра Обама, що в Україні не може бути військового розв'язку, усе більше здавалася маренням. Немає часу вчити плавати людину, яка вже тоне.

Зрештою, Сполучені Штати, Канада й навіть Європа таки відповіли на путінську агресію, це правда. Але вони завжди були на кілька кроків позаду, завжди діяли лише після того, як вичерпається стримувальний потенціал кожної конкретної дії. Потужні санкції й чітка демонстрація підтримки територіальної цілісності України, які я рекомендував тоді, мали б реальний вплив, коли Путін пішов на Крим у лютому й березні.

Сигнал про те, що можуть бути реальні наслідки, міг би розколоти його еліти, щойно ті задумалися б про втрату своїх дорогоцінних активів по обидва боки Атлантики.

Постачання оборонного військового озброєння у квітні й травні могло б попередити вторгнення, яке ще тільки починалося, або хоча б суттєво збільшити його вартість, таким чином зробивши російську громадськість чинником процесу прийняття рішень Кремлем. На жаль, тих, хто, як і я, закликав надати таку допомогу в той час, називали розпалювачами війни, а творці політики знову шукали діалогу з Путіним. Та війна все одно почалася, як це завжди буває в умовах загальної слабкості й відсутності адекватного стримування.

Як один із піонерів цієї аналогії та загрозливих паралелей, я відчуваю іронію долі в тому, як швидко порівняння Путіна з Гітлером у пресі почали сприймати не як скандал, а як кліше. Безумовно, путінська зарозумілість і мовлення все більше й більше нагадували Гітлера, як і винагороди, які він здобував із їхньою допомогою. За це Путін може подякувати надлишку сьогодні при владі чемберленів і відсутності на горизонті черчиллів. Війна впливає зі слабкості, а не із сили.

Поки Путін колекціонує свої тріумфи без спротиву, поки це вдається йому легко, він здобуває все більше підтримки. Він захопив Крим майже без єдиного пострілу. Він наводнив Східну Україну своїми військовими, найманцями та зброєю, тоді як Європа лише тремтіла. Олігархи, які могли б натиснути на Путіна на початку його української авантюри, тепер є фінансистами війни без можливості елегантного виходу. Було вже спалено стільки мостів, що точок тиску на Кремль тепер значно важче дістатися.

Ганебний провал двох мирних угод, підписаних у Мінську, довів, що лідери вільного світу просто відмовляються визнати, що з Путіним не можна домовлятися, як вони роблять це між собою. Тут немає взаємовигідної справи, як зазвичай. Він експлуатує та порушує будь-яку домовленість і не відчуває жодних зобов'язань дотримуватися норм права або прав людини все-

редині чи ззовні Росії. Путін — це безнадійно, і Росія також буде безнадійною, поки він не піде. Із самого початку було помилкою поводитися з Путіним так само, як із будь-яким іншим лідером держави, але тепер виправдань більше немає.

Путін не забереться сам і не буде викинутий з України, доки переконливі загрози його владі не призведуть до розколу серед його еліти й радників. Наразі вони просто не мають жодного стимулу ставати проти нього. Путін захищає їх і їхні активи, тоді як вільний світ, у якому їм так подобається жити, не зробив жодного кроку, який міг би нарешті змусити їх обирати між своїми статками та Путіним. Зміна цих розрахунків є єдиним невійськовим способом захистити Україну й будь-яку іншу державу, куди Путін надумає вдертися в пошуках нових ворогів, щоб згодувати їх пропагандистській машині, на якій тримається його влада всередині країни.

Обама ж та європейські лідери все ще намагаються грати за правилами, навіть після того, як Путін роздер збірку цих правил і кинув шматки їм в обличчя. Запровадження санкцій проти кількох його політичних приспівників сприймається вже неначе жарт, і кремлівські еліти мають повне право з нього сміятися. Треба нарешті взяти на озброєння фразу з книги під дуже вдалою назвою «Уся президентська рать» — «Слідуй за грошима!». Потрібно запровадити санкції проти еліт, які підтримують Путіна, узятися за родичів, яких вони використовують, щоб приховати свої активи за кордоном, та почати ретельно перевіряти їхні компанії. Путінські олігархи відкрито підтримують адміністрацію, яка безпосередньо спонсорує терористів в Україні. Безумовно, існують способи взятися за них та їхні активи. Якщо навіть нині чинних законів недостатньо, щоб зайнятися цими мільярдерами-вбивцями, які сприяють небезпечному режиму, треба написати нові. Причому зробити це невідкладно.

Російські військові командири, які виконують путінські накази, зовсім не дурні. Вони чудово розуміють, що НАТО спостерігає за їхніми діями й може рознести їх на шматки вмиль. Вони покладаються лише на путінську ауру непереможності,

яка зростає кожного дня, коли Захід відмовляється надати Україні військову підтримку. Необхідно дати цим командирам зрозуміти, що вони протистоять величезній моці, що вони серйозно ризикують власним життям, що вони можуть бути й будуть заарештовані та підуть під трибунал. І щоб зробити це переконливою загрозою, потрібна негайна військова допомога Україні, якщо не наземна інтервенція, якої так прагнуть уникнути всі, окрім Путіна. Якщо держави НАТО й далі відмовлятимуться надіслати в Україну летальну зброю, це буде лише черговим зеленим світлом для Путіна.

І знову Путін бреше про дрібні речі, здійснюючи водночас свої більш масштабні погрози. Він протягом року заперечував, що в Криму були російські війська, а потім у російському документальному фільмі, показаному 16 березня 2015-го, з гордістю розповів про перекидання на український півострів тисяч російських спецпризначенців. Звичайно, ніхто не зможе зробити вигляд, що шокований цим, адже про це було відомо практично із самого початку завдяки супутниковим фотографіям, а також репортерам, блогерам і місцевим мешканцям, які постили фото російських військ і зброї в соціальних мережах. Ми маємо винести з цього урок, якого штибу людиною є Путін. Якщо в нього є мета, будь-яка брехня, злочини або насильство, потрібні для її досягнення, підійдуть йому ідеально, а тому їх слід очікувати. Зрештою, він казав вам, що збирається зробити. Нарікати на це марно. Саме так Путін керує Росією вже протягом п'ятнадцяти років.

Та сама ситуація сьогодні розгортається навколо значно більшого російського військового угруповання в Східній Україні, яке лише зростає, попри нещодавній фарс із підписанням угоди про режим припинення вогню в межах «Мінська-2». Між цими «режимами припинення вогню» підтримувані Росією сили захопили нові сотні квадратних кілометрів української території та спричинили появу сотень нових жертв. Кількість загиблих у цій війні вже переважила за шість тисяч. Мине ще кілька місяців, і Путін, мабуть, визнає це також, а може,

і вручить медалі екіпажу тієї ракетної установки, з якої збили рейс «МейЧ 17». Чому б ні? Він просто насолоджується, підсовуючи свою брехню під ніс своїм жертвам і лідерам вільного світу, які відмовляються тих захистити. У тому самому документальному фільмі Путін сказав, що заради Криму він був готовий привести ядерний арсенал Росії на найвищий рівень бойової готовності. Він каже подібні речі тому, що знає, який вплив це матиме на Захід. На жаль, люди та лідери вільного світу, які свого часу розвалили радянську імперію, забули, що таке брязкати зброєю.

Путін не є великим майстром стратегій. Радше він є агресивним гравцем у покер, який має справу зі слабкою опозицією з боку західного світу, яка стала настільки боятися ризику, що готова спасувати, аніж піти на найменший блеф, маючи на руках навіть дуже гарні карти. Зрештою, Путін, звичайно, є російською проблемою, і думати про його усунення від влади повинні росіяни. Проте він і його репресивний режим як безпосередньо, так і опосередковано підтримуються вільним світом за рахунок односторонньої політики взаємодії. Ми повинні пам'ятати болючі факти про фатальні помилки умиротворення диктатора, роз'єднаності перед лицем агресії та відчайдушного хапання за ефемерний мир, яке гарантує лише тривалу війну.

Як завжди, коли йдеться про зупинення диктаторів, із кожною затримкою рішучих дій ціна питання лише зростає. Західні лідери на всі лади виступали проти потенційних збитків через активні дії з підтримки України, а натомість зіштовхнулися з добре відомим історичним фактом, що справжні збитки від бездіяльності завжди більші. Ті ж варіанти, що залишилися на цей час, усі є ризикованими та складними, але їх усе ж треба спробувати. Найкраща причина дій, спрямованих на зупинення Путіна, сьогодні проста й безхитрісна: завтра зробити це стане набагато важче.

ВИСНОВКИ. ВІЧНІ ЦІННОСТІ В МІНЛИВОМУ СВІТІ

Неможливо виокремити конкретний момент, коли ми припинили вимагати лідерства від наших лідерів і почали турбуватися лише про реальну політику та менше зло. Не встигли впасти на землю останні заклепки «залізної завіси», як західні лідери почали ляскати один одного по спині й розтринькувати мирні дивіденди, а виборці та парламенти по всьому світу почали шукати менеджерів замість мрійників.

Доля дуже чітко нагадала мені про це 11 грудня 2011 року. Того дня смерть зіграла жорстокий жарт, забравши ледь не в ту саму хвилину дисидента й відомого борця за права людини Вацлава Гавела та скаженого верховного правителя Північної Кореї Кім Чен Іра. Реакція медіа була передбачуваною: ігнорування лідера Оксамитової революції та просто страшенна злива домислів про перспективи стати на чолі табору суворого режиму з ядерною зброєю, розташованого якраз посередині між Росією, Китаєм і Японією, двадцятивосьмирічного Кім Чен Ина. Занепокоєння було зрозумілим, але іронію викликало те, що всі ці здогадки сприймалися серйозно, коли ніхто за межами Пхеньяна навіть не здогадувався, що Кім Чен Ір був мертвий уже дві доби.

Гіршим за іронію було те, що смерть Гавела, а ще важливіше — його надзвичайне життя були відкинуті вбік заради казок про любов якогось дурника до кіно та французького коньяку.

Замість спекуляцій про маловідомого спадкоємця з Північної Кореї чому б було не поставити питання про наступника видатного морального лідерства Вацлава Гавела? Хто підніме прапор свободи від утиску в усіх його формах? Драматург, артист і мрійник Гавел дві третини свого життя прожив під владою комуністичного режиму й знав, що за свободу треба боротися всією доступною зброєю на всіх фронтах.

Уперше я зустрівся з Гавелом у Празі в 1990 році, коли він був новообраним президентом Чехословаччини. Він швидко скористався своїм новим статусом, щоб сприяти продемократичній діяльності інших людей, особливо в країні, яка поки ще називалася СРСР. Мене тоді запросили на конференцію радянських дисидентів під головуванням Володимира Буковського, і Гавел напівліг, щоб вона відбулася в нещодавно звільненій від радянського ярма Празі. Як не дивно, йому довелося боротися з деякими елементами у своєму уряді, які боялись образити Кремль, і в моїх спогадах Гавел залишився єдиним представником чеського керівництва високого рангу, який відвідав ту конференцію.

Як під час, так і після його каденції Гавела критикували з різних боків, називаючи неефективним керівником, нездібним політиком і поганим перемовником. Але якщо подивитися на його досягнення, особливо враховуючи вплив Москви, ці критики ігнорували найважливіше. Гавел став президентом Чехословаччини напередодні її розпаду, а потім президентом Чехії, не допустивши пролиття ані краплі крові. І це в той час, коли в Югославії палала жаклива громадянська війна. Він створив засади демократичного устрою, вільного від прив'язки до комуністичного й кадебістського минулого, тоді як Борис Єльцин не зміг викоринити надійно укріплену бюрократію, *номенклатуру*, залишивши по собі ще й наступника з лав КДБ. Сьогодні Чеська республіка та Словаччина є процвітаючими демократіями, а росіяни знову й знову змушені боротися за свободу особистості. Треба пам'ятати, що принципи мають значення, результати мають значення, і Гавелу насправді вдалося досягти успіху, як мало кому іншому.

Така видатна сміливість обов'язково має стати зразком для наслідування. Адже Гавел служив для східних європейців еталоном етики, яким для радянських людей був Андрій Сахаров. Коли ми зустрілися востаннє в чеському посольстві в Москві у 2007 році, здоров'я Гавела вже було підірване, але його очі бачили Володимира Путіна наскрізь. Йому були огидні люди, готові вести перемовини зі злом замість того, щоб називати речі своїми іменами.

У своєму есе 2004 року про Північну Корею Гавел чітко висловив стосовно диктаторів непорушну істину: «Кім Чен Ір та йому подібні розуміють лише рішучість, наполегливість і переговори з позиції сили». Жодних розмов про умиротворення, жодного використання прав людини як розмінної монети. Якби ми мали більше лідерів на кшталт Вацлава Гавела, сьогодні нам, можливо, не довелося б так непокоїтися через подібних диктаторів.

Як же ми дійшли до нинішньої сумної ситуації? Коли саме ми перейшли від сприйняття радянських дисидентів як знаменитостей та віри, що обов'язком вільних є допомога невільним, до світу, де диктатори позують для знімків зі сноубордистами, а жертвам утисків кажуть дбати про себе самим? Повірте, я не ностальгую за минулим, за так званім золотим віком моєї уяви. Я не надто молодий, щоб добре пам'ятати ті часи, але не надто старий, щоб їх забути.

9 листопада 1989 року стало одним із найславетніших днів у відомій історії світу. У цей день сотні мільйонів людей звільнилися від тоталітарного комунізму після багатьох поколінь, які жили в суцільній темряві.

Сьогодні аж ніяк не бракує наукових суджень та й звичайних думок про те, чому Берлінська стіна впала саме тоді. Зазвичай я радо беру участь у цих нескінченних дискусіях, але ми повинні усвідомити, що, шукаючи конкретну причину в конкретний момент, можемо загубити суть цієї події. Ми точно знаємо, що без єднання вільного світу проти спільного ворога, без потужного протистояння, заснованого на відмові вести перемовини щодо

цінності свободи особистості, ця Стіна стояла б і досі, а я, можливо, усе ще грав би в шахи за Радянський Союз.

Альянси, суперництва та різні варіанти реальної політики існували десятки років. З обох боків велику роль відігравали окремі особистості, від Рональда Рейгана та Маргарет Тетчер до Леха Валенси й Папи Івана Павла II, а також Михайла Горбачова, що випустив на волю сили, які не зумів контролювати. Основна ж тема була водночас простою та правдивою: Холодна війна точилася між добром і злом. Не менш важливо, що це було не якесь філософське питання, а справжня битва, варта боротьби. Суспільство підтримало зусилля цих видатних лідерів, а також боротьбу й принципи, які за нею стояли.

Отже, Стіна впала, і світ зітхнув із превеликим полегшенням. Війна, яка тривала протягом кількох поколінь, нарешті закінчилася. Загроза ядерного знищення, яка висіла над головами всіх нас, добігала кінця. Але за перемоги, хай і такі великі, зазвичай доводиться платити, навіть якщо ця платня полягає в ослабленні пильності переможця. Не було ані комісій з оприлюднення правди про комунізм, ані судових переслідувань чи покарань за страшні злочини соціалістичного режиму. КДБ змінив свою назву, але не змінив своєї суті.

І, звичайно ж, самозаспокоєння Заходу породило всіх його подальших ворогів, не лише Путіна. Нинішні диктатури мають те, про що СРСР навряд чи міг мріяти: легкий доступ до світових ринків, що фінансує репресії всередині країни. Причому це стосується не лише нафтових країн, таких як Росія, Іран і Венесуела, але й промислових також. Ідея про те, що вільний світ скористається взаємодією, щоб отримати важелі впливу на диктаторів щодо порушення прав людини, зазнала фіаско через неочікувану активність авторитарних держав. Адже вони готові експлуатувати цю взаємодію на повну, без жодних вагань, тоді як вільному світу рішучості часто бракує.

Політика економічної взаємодії дала диктатурам значно більше, ніж споживачів нафти, яку вони видобувають, та айфонів, які вони збирають. Сьогодні вони використовують Інтерпол,

щоб переслідувати дисидентів за кордоном. Вони спонсорують або створюють політичні партії та неурядові організації, щоб лобювати свої інтереси. Вони публікують у «Нью-Йорк Таймс» статті, повні лицемірних закликів до миру й гармонії. І все це вони роблять за одночасного придушення незгодних усередині країни, яке стало значно сильнішим, ніж будь-коли раніше. Ось вам взаємодія як вулиця з одностороннім рухом. Ось вам взаємодія як умиротворення. Це є нічим іншим, як провалом лідерства в просто-таки трагічному масштабі.

Навіть найкращі ідеали й традиції можуть утратити фокус після радикальної зміни обставин. Символи ж допомагають нам знайти цей фокус, залишаючи нас вразливими, коли вони зникають. Американська експедиція на Місяць не стала б такою надзвичайною подією, якби не її конкретна цінність. Джон Ф. Кеннеді вчасно зрозумів, що вона може стати символом американського прогресу, виклику та, звичайно ж, переваги над СРСР.

Завдяки змаганням у сфері космічних досліджень з'явилося ціле покоління нових технологій, які згодом уможливили перехід американської промислової потужності до комп'ютерної ери. Але невдовзі після цього приголомшливого досягнення інтерес до космічних досліджень суттєво зменшився. Символ зник, і жодна людина вже не гуляла по Місяцю з часів Юджина Сернана в грудні 1972-го. Символ виклику, символ прогресу сплутали з викликом як таким. Коли Місяць був досягнутий, великий пошук, який він уособлював, швидко забули. Як і історія Гітлера й Сталіна, висадка людини на Місяць сьогодні переважно сприймається неначе міф.

Звичайно, Берлінська стіна була більш ніж символом. Вона в буквальному сенсі розділяла це місто та уособлювала поділ між вільним та невільним світами. Коли вона впала, було легко забути, що ці два світи все ще існували, навіть попри відсутність Стіни. Зник символ, і те, що він уособлював, забули. Зло раптом втратило знайому форму. Проте, як навчили нас події 11 вересня, небезпеки є реальними, навіть якщо лінії фронту

й нечіткі. На зміну альянсам, що поставали на історії та цінностях, прийшли альянси зручності. Це стало природним наслідком більш ніж двадцяти років ставлення до всіх як до потенційних друзів, практики, що заохочує ворогів і збиває з пантелику справжніх союзників.

Але вороги все ж існують, визнаємо ми це чи ні. Вони є ворогами того, що обстоюють Америка й решта вільного світу. Чи це Путін, чи ІДІЛ, ці сили просто неможливо перемогти шляхом взаємодії. Перемога над ними вимагає єднання, прийняття рішень, а також принципів, що допомогли виграти Холодну війну. Говорячи шаховими термінами, наші великі попередники двадцять п'ять років тому залишили нам виграшну позицію. Вони дали нам інструменти повалення диктаторів і показали, як ними користуватися. А ми закинули ці інструменти й забули засвоєні колись уроки. Настав час відновити їх у пам'яті.

Сьогодні відбувається глобальна війна, причому в такий спосіб, про який більшість людей, зокрема багато її жертв, навіть не здогадуються. Достатньо поглянути на газетні заголовки лише за кілька місяців, щоб побачити велику кількість утрат на цій війні. Сто сорок сім убитих в університеті в місті Гарісса, Кенія. Шістнадцять убитих під час нападів терористів у Парижі на редакцію журналу «Шарлі Ебдо» та кошерний супермаркет. Тисячі вбитих у Східній Україні. Застрелений на мосту по дорозі додому опозиційний лідер у Москві. А була ще незчисленна кількість пораниених і ув'язнених жертв цієї глобальної боротьби.

Глобалізація ефективно стиснула розміри світу навколо нас, збільшивши мобільність товарів, капіталу й трудових ресурсів. Проте таке стискання відбувається не лише в просторі, але й у часі, коли сучасні безмежні технології та ідеї ХХІ століття стикаються з раніше закритими культурами й режимами, які прагнуть існувати, як і багато років тому. Навряд чи це є тим самим відомим зіткненням цивілізацій. Радше це лише намагання таких «мандрівників у часі» зберегти свою дедалі меншу владу, зупиняючи подальше просування ідей відкритого суспільства.

Радикальні ісламісти налаштували свою «машину часу» на темні століття й заохочують убивство кожного, хто з ними не згоден. Володимир Путін хоче, аби Росія існувала в еру великої влади царів і монархів, силою домінуючи над її сусідами й не турбуючись щодо виборів і скарг щодо порушення прав людини. Посткомуністичні автократії на чолі з найближчими путінськими союзниками-диктаторами з Білорусі й Казахстану використовують ідеологію лише як засіб зачепитися за владу будь-якою ціною. На Сході Кім Чен Ин у Північній Кореї намагається заморозити час у формі сталінського концтабору. Мадуро у Венесуелі та брати Кастро на Кубі використовують соціалістичну пропаганду для опору дедалі сильнішому тиску з боку правозахисників. У Нігерії польові командири руху Боко Харам узяли на озброєння релігію, виправдовуючи нею винищення своїх супротивників. Деякі релігійні монархії Близького Сходу також винні у створенні вигідних умов для насильства через архаїчні обмеження принципів вільного суспільства.

Цих «мандрівників у часі» об'єднують відкидання сучасності, страх і ненависть до того, що нам слід називати просто «сучасними цінностями» замість застарілого й дещо зверхнього терміну «західні цінності».

Глобалізація призвела до контакту й конкуренції цих реліктів із сучасним світом, що загрожує знищити їхні соціально-культурні умови та владу. Між тим, цей контакт надає їм ринки збуту для їхніх природних ресурсів, а також технології, які вони використовують для вбивств і репресій, тому зовсім припинити взаємодію ці релікти не можуть. «Мандрівники в часі» не здатні боротися з ідеями й процвітанням вільного світу на рівних, тому вони використовують лише ту зброю, яку мають: ідеологію, насильство та зневагу до цінності людського життя. Вони протидіють спокусі свободи слова й вільних ринків за рахунок ірраціональності: радикальної релігії та націоналізму, культів особи та догм, страху та ненависті.

Попри заперечення з боку багатьох політиків та експертів, цілком можливо програти боротьбу, якщо ви відмовляється

зрозуміти, що ви до неї залучені. Більше того, ігнорування реальності конфлікту ставить на передню лінію більше невинних жертв замість тренованих солдатів і правоохоронців. Для проблеми доморощених терористів або диктаторів із ядерною зброєю не існує простих рішень, але для початку ми повинні хоча б покласти край цій культурі заперечення.

Я вже стверджував де тільки можливо, що історія є циклічною. Виявилось, що велика перемога демократії була не вічною, а лише сезонною. Просто потрібен був час для прояву зворотної реакції до нашого надмірного оптимізму. Мулли, монархи й диктатори поступово звільняються з-під загрози їхнім середньовічним системам існування. Це є спільною рисою, що пов'язує путінський напад на Україну й криваву ісламську ідеологію, що підживлює Аль-Каїду та ІДІЛ, а також надихала братів Куаші в Парижі й багатьох інших, до них подібних. Вони відштовхують від себе сучасний світ, жорстоко демонструючи помилковість терміна «кінець історії».

Наша мета повинна полягати в тому, щоб допомогти тим, хто застряг у минулому, приєднатися до теперішнього. Причому важливо зрозуміти, що лише сила тут не зарадить. Ми повинні бути щирими й зробити наші цінності надзвичайно привабливими. Але це не означає пестити чи терпіти жорстоких екстремістів або їхніх творців усередині країни чи за кордоном. Відкрите суспільство, яке не здатне захистити своїх громадян, не надто довго залишатиметься відкритим. Суспільство, яке не бажає боротися за свободу, легко може її втратити. Свого часу цю істину обезсмертила заява Рейгана, що свободу «завжди відокремлює від зникнення лише одне покоління».

І символи в цій боротьбі значать дуже багато: наприклад, кампанії «Я є Шарлі» та «Поверніть наших дівчат», а також фотографії світових лідерів, які йдуть разом ходою за свободу слова. Недостатньо просто казати іммігрантам, нашим громадянам і мільярдам людей, які все ще живуть у невольному світі, що ці ідеали важливі. Ми повинні демонструвати їм це.

Терористи та їхні вчителі, диктатори та їхні спільники дуже швидко виявляють кожен випадок лицемірства, кожен подвійний стандарт. Ми не можемо йти на компроміс у цьому. У своєму творі «Трудівники моря» Віктор Гюго сказав про це так: «Люди звикають до отрути поступово».

27 лютого 2015 року в центрі Москви був холоднокровно вбитий Борис Немцов, мій давній друг та соратник у російській опозиції. Чотири кулі в спину обірвали його життя біля сім'їнського Кремля, де він колись працював на посаді віце-прем'єр-міністра за часів Бориса Єльцина. На фото з місця події видно, як двірники відчищають його кров із бруківки лише через кілька годин після вбивства, тому не важко було уявити якість подальшого розслідування.

Насправді Путін почав і закінчив слідство ще до того, як тіло Бориса встигло охолонути, назвавши це вбивство «провокацією» — майстерне визначення, яке припускає, що це путінські вороги вбивають одне одного з метою опорочити його ні за що. Після цього він безсоромно висловив співчуття матері Немцова, яка часто попереджала свого безстрашного сина, що в путінській Росії його дії можуть призвести до смерті.

Через кілька годин після загибелі Бориса з'явилися повідомлення про те, що поліція провела обшук у нього вдома, конфіскувавши папери й комп'ютери. Вороги Путіна часто стають жертвами, а його жертви завжди є підозрюваними. Борис був пристрасним критиком путінської війни в Україні та на той момент якраз закінчував звіт про присутність російських солдатів на Донбасі, факт, заради приховування якого Кремль не шкодував жодних зусиль. Попри це, сьогодні знову звучить запитання «Чи справді Путін віддав такий наказ?», як це було, коли у 2006 році застрелили журналістку Анну Політковську або коли торік над Східною Україною збили рейс «МейЧ 17».

Допоки Путін перебуває при владі, ми ніколи не дізнаємося, хто саме віддав такий наказ, але немає жодних сумнівів, що він несе безпосередню відповідальність за створення умов, за яких

ці злочини відбуваються з такою жахливою частотою. Ранні теми заяв Путіна про відновлення національної гордості й державності, які були втрачені з падінням СРСР, повільно відійшли вбік і змінилися отруйною сумішшю націоналізму, войовничості та ненависті. 2014 року опозиційний рух, який відчував на собі дедалі більший тиск, протягом тривалого часу зневажався й висміювався, пройшов своєрідний ребрендинг. У підконтрольних Кремлю ЗМІ його почали називати небезпечною п'ятою колоною або «націонал-зрадниками» — підлими словами, які російська влада доволі часто позичає в нацистів.

Щоб не відставати від пропаганди, Путін збільшив підтримку найбільш репресивних, реакційних і кровожерливих елементів свого режиму. Серед них слід назвати очільника Чечні Рамзана Кадірова та голову Слідчого комітету Олександра Бастриккіна, який нещодавно заявив, що Конституція Російської Федерації «стоїть на шляху захисту інтересів держави». Для цих людей кров стала розмінною монетою, способом продемонструвати вірність режиму. Саме цього й добивався Путін, щоб утримати свою владу: культури смерті та страху, що охоплює всі одинадцять російських часових поясів, а тепер ще й експортується до Східної України.

Борис Немцов був невтомним борцем та одним із найдосвідченіших критиків путінського режиму, причому ця роль, безумовно, була єдиною можливим його призначенням. Свого часу він був успішним мером Нижнього Новгорода, здібним членом уряду та парламенту, а тому міг би вести комфортне життя в системі владної вертикалі як такий собі ліберальний реформатор. Але Борис просто не міг працювати разом із путінським режимом. Розумієте, він мав принципи й не міг спокійно дивитися, як наша країна сповзає назад у темні тоталітарні глибини.

А тому Борис долучив свій високий зріст, гучний голос та велике серце до важкої битви за виживання російської демократії. Ми працювали разом із того часу, як його викинули з парламенту у 2004-му, і до 2007-го були близькими союзниками за опозиційним рухом. Він щиро вірив у користь документування

злочинів і корупції Путіна та його приближених, сподіваючись, що одного дня вони постануть перед правосуддям, якого ми взагалі майже не бачили.

Паралельно зі звітом про присутність російських військ в Україні він важко працював над підготовкою протестного маршу, запланованого на неділю в Москві, маршу, що став його похоронною процесією. Після повернення Путіна до президентського кабінету у 2012-му ми з Борисом посперечалися. Для мене це означало кінець будь-яких реалістичних сподівань на можливість мирного політичного рішення щодо зміни режиму в Росії. Але Борис завжди був сповнений надій. Він казав, що я надто поспішаю, що «треба довго прожити в Росії, щоб побачити зміни». Тепер він уже ніколи їх не побачить.

Ми не можемо знати напевно, який саме жах прийде до нас наступного разу. Ми лише знаємо, що він приходитиме знову й знову, допоки Путін лишатиметься при владі. Єдиний спосіб покласти край путінському правлінню — це якщо народ Росії та путінські еліти зрозуміють, що допоки він там, вони не мають майбутнього. Наразі ж, що б насправді не думали про Путіна та свої життя, вони вважають його нездоланим і незмінним. Вони бачать, як він безкарно робить в Україні, що хоче, захоплюючи території й розпалюючи війну. Вони бачать, як він розмовляє й поводить з Меркель та Оландом, порушуючи загальноприйняті міжнародні норми. Вони бачать, як його вороги гинуть на вулицях Москви.

Заяви про осуд та занепокоєння щодо вбивства Бориса Немцова швидко посипалися від тих самих західних лідерів, які стільки зробили для умиротворення Путіна в останні дні, тижні та роки. Якщо вони справді бажають вшанувати мого безстрашного друга, то мають рішуче заявити, що допоки Путін лишатиметься при владі, з Росією поводитимуться, як із шахрайським кримінальним режимом, яким вона і є. Треба припинити бутафорські переговори. Надати Україні зброю, що змусить заплатити за путінську агресію надмірну політичну ціну. Сказати російським олігархам, що більше не буде

місця для безпечного зберігання їхніх грошей на Заході, поки вони служитимуть Путіну.

Реакція не надто обнадійлива (як я втомився писати цю фразу). Багато звичних заяв про занепокоєння та осуд закликають Путіна до «застосування правосуддя». Такі заклики сприймаються вже майже саркастично. Західні медіа з незрозумілих причин продовжують надавати майданчики для путінської когорти пропагандистів, не піддаючи їхню грубу брехню жодним сумнівам.

Можливо, ми ніколи не дізнаємося, хто вбив Бориса Немцова, але ми точно знаємо, що, чим раніше піде Путін, тим більше шансів буде уникнути хаосу й насильства, яких боявся Борис. Це якраз та можливість, якою Росія й світ просто зобов'язані скористатися.

Спираючись на історичний досвід, можемо відзначити, що великі зміни у відносинах між державами завжди були необхідні після періоду великого конфлікту. 1648 року Вестфальський мир створив сучасну еру Європи після Тридцятилітньої війни. Війна за іспанський спадок закінчилась Утрехтським договором 1713-го. 1815 року Віденський конгрес розробив нову мапу Європи після поразки наполеонівської Франції. На Берлінській конференції 1879 року була заново встановлена рівновага після російсько-турецької війни. Наприкінці дев'ятого століття загальним переконанням було те, що цей баланс призведе до золотої ери миру. Автори утопічних і пацифістських літературних творів мріяли про світ без кордонів аж до початку Першої світової війни.

Після тієї війни ми отримали Версальський договір і створення Ліги Націй. Вона виявилася провалом, і небажання прийняти цей факт призвело до Другої світової війни. 5 березня 1946 року в місті Фултон (штат Міссурі) у своїй знаменитій промові про «залізну завісу» Вінстон Черчилль сказав про нові небезпеки для свободи, цього разу з боку комунізму. Сьогодні вже майже ніхто не пам'ятає, що він також попередив про можливий провал новоствореної Організації Об'єднаних Націй.

Черчилль тоді сказав про нову організацію так: «Ми повинні забезпечити, щоб її робота була продуктивною, реальною, а не показною, щоб вона стала силою для дії, а не просто піною слів, щоб вона стала справжнім храмом миру, у якому одного дня будуть вивішені щити з гербами багатьох країн, а не ареною боротьби у Вавилонській вежі». На жаль, побоювання Черчилля справдилися і сьогодні ми мучимося із застарілою організацією, створеною після Другої світової війни заради уникнення ядерного зіткнення між супердержавами. Стара патова дипломатія Холодної війни не здатна вберегти нас від атак терористів-смертників і гібридної війни. Замість інституції, що існує для заморожування конфліктів, сьогодні нам потрібна інша, яка була б здатна запропонувати реальні рішення, базовані на сучасних цінностях.

Не слід також скидати зі столу переговорів об'єднану військову інтервенцію з метою захисту людських життів та інтересів людства. Цінність людського життя й свободи в новій Великій хартії вольностей мають захищатися, неначе кордони, адже саме ними вони і є. Вони є кордонами часу та простору, які розділяють тих, хто прагне жити в сучасному світі, та тих, для кого сучасність є смертельною загрозою.

Я є прихильником повернення до багатьох принципів політики, що домінували на Заході під час Холодної війни. Але це не означає, що я хочу перевести стрілки годинника назад. У Біблії сказано: «І не вливають вина молодого в старі бурдюки, а то бурдюки розірвуться, і вино розіллється, і бурдюки пропадуть». Нам теж не можна вливати сучасне вино глобалізації та багатополярного світу в старі бурдюки застарілих інституцій і правил Холодної війни. Часи змінюються. Обставини змінюються. Інституції теж повинні змінюватися. Але цього не повинні робити наші цінності.

Що ж треба зробити? Звичайно, кожна ситуація й кожна криза має власні вимоги. Проте хід навіть одного пішака іноді може змінити всю диспозицію на дошці. Ось чому я люблю

казати, що обстоюю принципи, а не політику. Коли ви маєте тверді принципи і весь світ знає, чим вони є, політика зазвичай розробляється та просувається значно легше.

Про це мають пам'ятати лідери, які несуть відповідальність за свій народ, формуючи ту чи іншу політику. Вони мають пам'ятати про це, консультуючись з експертами, оцінюючи варіанти своїх дій, ураховуючи наслідки й обираючи між короткостроковими та довгостроковими перспективами. Давати рекомендації, не маючи влади виконати їх або відповідальності за можливий результат, безглуздо. Це тягне на найгірший різновид пози й дурості. Але я розумію, що така реакція, якою б чесною та точною вона це була, є також формою відмовки. Нікому не подобається лікар, який діагностує у вас смертельну хворобу, а потім відмовляється запропонувати ліки.

Є багато кроків, які можна зробити, і це вимагає лише сміливості й волі. Одним із них є прийняття глобальної Хартії вольностей — документа, що веде до створення Організації Об'єднаних Демократичних Націй, яка схвалює та запроваджує Загальну декларацію прав людини. Демократичні країни можуть зробити кроки з метою захисту й підтримки тих, хто зазнає нападу з боку диктаторів, пригноблювачів і «мандрівників у часі». Вільний світ має неймовірні кошти та вплив і просто зобов'язаний скористатися ними для допомоги невиліковному світу в приєднанні до нас. Інакше це буде лише марнуванням сили.

Інша причина, чому рекомендації щодо конкретної політики є незадовільними, полягає в тому, що вони є неминуче застарілими або абсолютно незрозумілими. Протягом багатьох років я складав довгий перелік речей, які потрібно зробити у відповідь на дії, наприклад, диктатури Володимира Путіна. Навіть сьогодні, коли він підтвердив мої найгірші побоювання й усі кажуть, яким правим я був, прийнято лише кілька з цих рекомендацій. Упроваджують й інші на кшталт санкцій і виключення Росії з Великої сімки, але надто невпевнено або надто повільно, щоб вони мали стримувальний вплив, який я мав на увазі.

Більшість конкретних пропозицій, які я зробив близько року тому стосовно диктатур, Путіна та України, усе ще актуальні, і я згадував їх протягом усієї цієї книги. Потрібно ізолювати диктатури, які використовують взаємодію вільного світу з ними для фінансування утисків опозиції. Треба зробити права людини та цінність людського життя наріжним каменем політики, зокрема й зовнішньої. Це не заперечує ведення переговорів або торгівлі відповідно до певних критеріїв, але не повинно бути жодних сумнівів, що відносини з цими країнами завжди будуть жорстко обмежені, допоки там існують репресії.

Потрібно захищати Україну так, немов вона має спільний кордон із кожною вільною країною у світі. Це означає надання зброї, за допомогою якої вона зможе боронити свої кордони, і фінансової допомоги для стабілізації економіки, яку Путін так прагне зруйнувати. Треба уважно вивчити, що саме Америка та Європа отримують від Росії, — нафту, газ, лінії постачання, — і продумати варіанти їх заміщення. Ось чому Путін боїться фрекінгу та інших технологій, що зроблять Захід менш залежним від експорту його енергоресурсів. Натомість якраз на цьому тижні, коли я пишу ці рядки, наприкінці квітня 2015 року, з'явилося повідомлення, що Пентагон звернувся до Конгресу по дозвіл використовувати ракетні двигуни російського виробництва. Коли провідні держави вільного світу ставлять своїх військових у залежність від милості поганих хлопців, на що залишається сподіватися жертвам цих поганців?

Навіть якщо заклики до захисту моралі й цінностей не зачіпають окремих людей, Америка все ж має життєво важливі інтереси в Україні. Як найбільша у світі економіка, військова міць і споживач енергоресурсів, Сполучені Штати отримують великі переваги від глобальної стабільності. (Тоді як великі паливні експортери на кшталт Росії виграють від нестабільності, що має тенденцію підіймати ціну на нафту.) Навіть якщо ви цинічний реаліст або прихильник доктрини про свободу волі та ізоляціоніст, дешевше й практичніше вступитися зараз за Україну, ніж кинути її напризволяще, а потім постійно мати

клопіт стосовно ще більших американських зобов'язань перед Прибалтикою та Польщею, які є членами НАТО. Окрім того, для американців, європейців і всіх інших значно безпечніше залишити над світом міцну американську парасольку безпеки, ніж заохотити нестримне поширення військових конфліктів, якщо цю парасольку закрити.

Важливо пам'ятати, що політика умиротворення відображає загальний клімат, а не лише особисту слабкість лідерів, яких ми обрали. Від Чемберлена в 1938-му до Обама у 2015-му люди отримують те, чого вимагають, хоча б на певний час. Ділові центри Великої Британії та Америки винагороджують політиків, які досягають привабливих тимчасових результатів, якими б поганими не були довгострокові перспективи. Але дуже мало винагород і натомість багато різних втрат випадає політикам, які намагаються говорити про загальну картину й тривалі наслідки дій. Гіпотетичні запитання зазвичай відкидають, немов запитувати про майбутнє нечесно. Без дотримання чіткого плану дій демократичні країни програють опортуністичним диктатурам, які здатні діяти значно швидше, бо не питають думки народу, не підлаштовуються під нього та не несуть перед ним жодної відповідальності. Не можна зволікати з діями, аж доки катастрофу вже буде не зупинити. Позиція «розбудіть мене, коли вони візьмуть Польщу» була дурістю в 1938-му та є ще більшою дурістю у 2015-му, бо ми вже мали б засвоїти урок 1 вересня 1939 року (захоплення Польщі) та шести жахливих років, що за цим слідували. Адже Чемберлен не мав підручника з історії, де можна було б прочитати, що станеться далі.

Я не хочу сказати, що ми наближаємося до точки кризи або до роздоріжжя, бо трагедія вже розгортається. Наскільки сильною вона буде, визначать рішення, які прийняли лідери вільного світу, а також виборці, які за них голосують. Агресія Путіна та ІДІЛ заскочила самовдоволений вільний світ зненацька, але це виправдання більше не працює, а ми все ще не маємо плану дій. У будь-якого політика, який збирається очолити державу, треба питати, що він зробить для покращення світової безпеки.

Не можна дозволяти кандидатам та очільникам держав ховатися за непереконливою маскою «внутрішніх пріоритетів» у світі глобалізованої економіки та глобалізованого насильства.

В Україні, Сирії, Венесуелі, Ємені чи Нігерії вільний світ має бути готовим діяти на підтримку тих, хто прагне жити вільно, жити без страху. Діяти не лише у військовому плані після того, як криза вже почалася, але й в освітньому та розвивальному, допомагаючи побудувати суспільства, які б радо приймали сучасні цінності. Навіть циніки та ізоляціоністи мають визнати, що значно моральніше, економніше й ефективніше інвестувати в запобігання бідності, страху та нещасття, які часто призводять до радикалізації, ніж у покарання цієї радикалізації, коли вона спричинить насильство. Кожен мільярд доларів, витрачений на будівництво шкіл, підготовку вчителів і долучення ізольованих до решти світу, потім заощаджує 10 мільярдів військових витратків. Адже тоді не доводиться розв'язувати проблему чергового покоління голодних і злих молодих людей, яке стало вразливим до пропаганди проти сучасності, бо сучасність геть нічого для них не зробила.

Для мене було честю взяти участь у саміті «Жінки у світі», який проходив у Нью-Йорку 2013 року. Я виступав на панельній дискусії разом із молодого дівчиною-гросмейстером Фіоною Мутезі з Уганди, її тренером Робертом Катенде та Марісою ван дер Мерве — співзасновником програми «Рух заради життя», яка просуває шахи в шкільну освіту Південної Африки. Життєвий досвід цих двох надзвичайних жінок просто не міг бути більш різним, але вони обидві говорили про важливість і силу освіти, особливо в країнах, що розвиваються.

Фіона походить із нетрів Катве — району угандійської столиці Кампали, де зростала в злиднях і страху, які мало хто з нашої нью-йоркської аудиторії міг собі уявити. Відкриття її здібностей місцевим шаховим клубом Роберта стало для Фіони справжнім дивом, показавши дівчині, чого вона може досягти своїм інтелектом. Найважливіше, що її шаховий талант дозво-

лив не лише подорожувати світом, але й мріяти про кар'єру лікаря в майбутньому. Це перший і найпотужніший дар, який дає освіта, — упевненість у собі, що трансформує погляд дитини на її власний потенціал. Дуже мало хто з дітей може розраховувати перенести свій успіх у футболі чи іншому виді спорту в освіту чи кар'єру. Це також справедливо для шахів, але знання, що ви можете змагатися, досягти успіху й насолоджуватися собою на інтелектуальному рівні, придатне до всього, за що ви беретеся в житті.

Якщо я чогось і навчився під час моїх численних подорожей по всьому світу з метою впровадження шахів у навчальний процес, так це того, що талант існує скрізь. Питання полягає в тому, як дати йому можливість проявити себе та розвинути-ся. Можливість, яку створює освіта, якраз і є тим, чого так бракує в нерозвиненому світі (а також у деяких частинах розвиненого, якщо бути чесними). Адже її нестача має найрізноманітніші й доволі шкідливі наслідки. Освіта є найефективнішим способом подолання бідності та насильства, навіть розв'язання складних питань боротьби з терористичними угрупованнями й порочними військовими злочинцями.

Програми, що витрачають мільярди на надання медичної допомоги та їжі в нужденних регіонах, — це, звичайно, чудово. Як відомо, фонди боротьби з хворобами й голодом в Африці врятували безліч життів. Проте це не є розв'язанням проблеми. Хоча життя є найбільш дорогоцінним даром, недостатньо вдавати із себе чарівника лише зранку, створювати небо, але не землю. Якщо поглянути на проблемні точки світу, ви побачите, що, коли діти не мають доступу до освіти, багато з тих, кого допомога Заходу рятує від смерті, приречені потім жити в злиднях і насильстві.

Зрозумійте мене правильно. Це, звісно, не аргумент проти надання ліків, які рятують життя, і не осуд надзвичайних турботливих людей і програм, які їх надають. Я маю на увазі, що не слід відвертатися також від дитини, яка нормально народилася та має що їсти. Узагалі не треба відвертатися. Треба

звернути увагу на хлопців, які стають рабами банд наркоторговців і загонів бойовиків різного штибу, на безробітних молодих людей, які знаходять мету й вигоду в знущанні зі своїх сусідів, на дівчат і жінок, які неминуче стають найбільшими жертвами насильства.

Єдиними ліками, що можуть вилікувати ці хвороби, є безпечний і рівний доступ до навчальних класів. Найкращий доказ справедливості цього твердження походить із другого боку, якраз від жорстоких угруповань, які палять школи й холодно-кровно стріляють у школярів. Натомість рідко доводиться чути про скоординовані атаки на організації, що надають медичну допомогу та їжу. Ці речі не становлять великої загрози для Талібану, місцевих бойовиків чи корумпованих політиків, які крадуть кошти, що могли б піти на допомогу їхньому народу. Зрештою, від релігійних фанатиків до різних найманців і армій — усім потрібні здорові рекрути.

Ці вбивці не можуть змиритися лише з процвітанням освіти, за промовистим винятком войовничого релігійного навчання, яке часто закриває свідомість дітей замість того, щоб її відкривати. Вони не припускають самої ідеї освіченого населення, добре розуміючи, що це означало б кінець таких, як вони, протягом одного покоління. Тому таліби не просто закрили школи в пакистанському місті Сват, де жила п'ятнадцятирічна Малала Юсафзай, вони їх зруйнували. Вони не просто заборонили Малалі ходити до школи, а стріляли в неї й тяжко поранили.

У країнах, що розвиваються, освіта означає значно більше, ніж утримання проблемних дітей подалі від вулиць. Це єдиний спосіб побудувати економіку, яка була б конкурентоспроможною у XXI столітті, як того вимагає глобалізація. Здорових тіл уже недостатньо, коли все населення перебирається із сільської місцевості до міст і коли навіть сільське господарство стає високотехнологічним виробництвом. Уміння читати й писати не може бути розкішшю в той час, коли доступ до Інтернету поширений більше, ніж доступ до нормальної каналізації.

Навіть найбільший прагматик сьогодні розуміє, що допомога у сфері освіти є доброю інвестицією. Значно дешевше захистити й навчити дітей, аніж посилати солдатів і крилаті ракети, щоб їх убити після того, як вони були залишені напризволяще, а потім залучені злочинцями до насильства й терору. Освічене населення є менш вразливим до пропаганди та більш здатним породити підприємців і лідерів, які зможуть створити можливості для розвитку економіки.

Сьогодні існують програми, що сплячують фермерам, які раніше вирощували опій і кокаїн, різницю за вирощування менш згубних культур. Це дешевше й значно менш жорстоко, ніж воювати з арміями наркоторговців на кордонах і вулицях наших міст. Чому б не вкладати таким самим чином гроші в дітей? Скільки шкіл і притулків можна було б побудувати на кошти, що йдуть на виробництво й обслуговування одного дрона? Скільки вчителів, вихователів і шкільних охоронців можна було б найняти на кошти, що йдуть на одну операцію заgonу спеціального призначення?

Фонд захисту прав людини покликаний допомагати й об'єднувати сміливих людей, які працюють заради збереження свободи особистості та справедливості в усьому світі. Наш щорічний Форум свободи в Осло збирає разом сотні дисидентів, активістів, філантропів, журналістів та політиків з усіх країн. Метою цього форуму є надання кожному учасникові можливості навчитися чогось нового, поділитися своїм досвідом та повернутися потім додому з новими силами та новими ідеями.

2014 року я вручив наш приз імені Вацлава Гавела за творчий прояв незгоди Надії Толоконниковій і Марії Альохіній із групи «Пуссі Райот». Я не часто погоджуюся з путінським режимом, але щодо цієї справи я повинен зробити виняток. Приголомшливий виступ цих дівчат, висміювання Путіна, сміливість протистояти насильству за допомогою мистецтва були не просто дешевою витівкою, як намагався довести їхній адвокат. Це було політично, і це було потужно.

ВИСНОВКИ. ВІЧНІ ЦІННОСТІ В МІНЛИВОМУ СВІТІ

Та й суд над ними в Москві не був банальним переслідуванням. Диктатури, вочевидь, бояться за своє виживання, тому не можуть стерпіти насмішки. На відміну від більшості оглядачів, Путін своїм диктаторським тваринним інстинктом негайно відчув серйозність загрози. Результатом стали два роки позбавлення волі за виступ тривалістю п'ятнадцять хвилин.

І тому моєю останньою політичною рекомендацією буде дослухатися до дисидентів, навіть якщо вам не подобається, що вони можуть сказати. Вони є тими людьми, хто виявляє темні реалії нашого суспільства, реалії, від яких більшість із нас дозволяє собі відвертатися. Треба дослухатися до незгодних, бо вони попереджають нас про загрози, які спершу вражають меншість, але потім неминуче поширюються на більшість. Кожне суспільство має своїх дисидентів, не лише диктатури. Вони говорять від імені людей, позбавлених громадянських прав, тих, кого ігнорують і переслідують. І дослухатися до них варто саме зараз, адже вони говорять про те, що прийде незабаром.

«Зима наближається» не є однозначним вироком, а лише застереженням. У змінах політичного та соціального клімату добре те, що ми можемо на них впливати, якщо докладемо для цього достатньо зусиль. Якщо ми прокинемося від нашого самозаспокоєння й заново навчимося протистояти диктаторам і терористам, які загрожують збудованому нами сучасному світу, то зможемо змінити наш курс. Антисучасність є небезпечним вірусом, і просто видалити його, перезапустити програму або систему недостатньо. Ми маємо побудувати нову систему, засновану на цінностях, яка буде достатньо стійкою, щоб опиратися вірусу всередині країни, достатньо розумною, щоб зупиняти його ще до поширення, та достатньо дієвою, щоб викорінювати його там, де він тільки почав проростати.

ПОДЯКИ

Щоразу, коли я ризикую з головою зануритися в море цікавих ідей та інтригуючих можливостей, моя дружина Даша вчасно кидає мені рятівне коло й витягує мене в потрібному напрямку. Вона знала, що це буде правильна книга, написана в правильний час.

Я дуже сподівався, що сама поява цієї книги стане визнанням багатьох людей, які навчали та надихали мене протягом минулих десяти років як активіста руху за права людини, тому нижче хочу подякувати тим, хто перетворив це навчання й натхнення на книгу.

Кріс Перріс-Лемб, мій агент із «Джернет Компані», вразив нас своєю підготовкою та енергією з першого дня, щойно ми з ним познайомилися. Кріс і наш редактор із «Паблік Ефферс» Бенджамін Адамс були просто незамінними, допомагаючи швидко перетворити заплутані ідеї, історичні факти, спогади, аналітичні роздуми, поточні події та думки на послідовну оповідь із важливим змістом. Засновник видавничого дому «Паблік Ефферс» Пітер Оснос має чудовий нюх на новинки, а його сповнена ентузіазму підтримка цієї книги давала величезний поштовх.

Особлива подяка Джорджеві Р. Р. Мартіну за його чудову серію книг «Пісня льоду та вогню» і знятий за нею каналом «Ейч-Бі-О» телесеріал «Гра престолів», який підказав назву цієї книги. Путін може бути значною мірою схожим на Тайвіна Ланністера, але себе я виправдано боюся порівнювати з яким-небудь персонажем, адже вони часто зазнають лихого долі!

ПРИМІТКИ

1. Кінець Холодної війни та розпад СРСР

- C. 45. ...принести нормальне життя моєму народу. *Денне світло* — метафора, яку я адаптував із карколомної сцени у фільмі, котрий щойно став популярним у СРСР, — «Вихід дракона» Брюса Лі.
- C. 47. ...розхитував корені її політичної структури. — George H. W. Bush, Brent Scowcroft, *A World Transformed* (New York: Knopf Doubleday, 1998). Kindle edition, locations 10106-07.
- C. 48. *Багато республік здобудуть незалежність*. — Fred Waitzkin, *Mortal Games: The Turbulent Genius of Garry Kasparov* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1993). Kindle edition, locations 594-95.
...намагається врятувати все, що зможе. Там само.
- C. 55. ...пакета допомоги в розмірі 2,5 мільярда доларів, що до того затримувався. — Curt Tarnoff, *U.S. Assistance to the Former Soviet Union 1991—2001: A History of Administration and Congressional Action*. Звіт для Конгресу, оновлений 15 січня 2002 р.
...проти її ворогів, як внутрішніх, так і зовнішніх. — Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York: Knopf Doubleday, 2004). Kindle edition, locations 4284-85.

2. Утрачене десятиліття

- C. 55. ...у якій дві супердержави виступили на одному боці з часів закінчення Другої світової війни. — США та СРСР погодилися на створення держави Ізраїль у 1948 році й були першими країнами, які її визнали.
- C. 62. ...за наші неувважність та короткозорість. — Bush, Scowcroft, *A World Transformed*. Kindle edition, locations 11416-20.

- С. 64. ...і це буде значно кривавіше, ніж ми гадали. — David Halberstam, *War in a Time of Peace: Bush, Clinton, and the Generals* (New York: Simon and Schuster, 2001), Р. 29.
- ... вчора Америка обрала лідера світу. — Garry Kasparov, "Moral Principles Must Underpin U.S. Leadership", *Wall Street Journal*, November 4, 1992, A14.
- С. 67. ...захищаємо наші інтереси та просуваємо справу миру. — Звернення президента Білла Клінтона до американського народу щодо подій у Косовому, 24 березня 1999 р. Повний текст та відео доступні за адресою <http://millercenter.org/president/speeches/speech-3932>.

3. Невидимі війни

- С. 69. ...більшість народів щасливо живе сьогодні в мирі. — Читати сторінку Вікіпедії «Спірні території в Європі» завжди дуже захопливо й пізнавально.
- С. 76. ...що ви мали б сказати йому про це? — Спільна прес-конференція президента Білла Клінтона з президентом Борисом Єльциним про події в Росії. Москва, 10 травня 1995 р., <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=51336>.
- С. 77. ...навіть не попереджаючи Єльцина. — Стаття в газеті «Коммерсант», 18 травня 1995 р. Згадана в книзі: John W. Parker, *Persian Dreams: Moscow and Tehran Since the Fall of the Shah* (Washington, DC: Potomac Books, 2008), Р. 116.
- ...який сприяв тісним політичним та економічним зв'язкам з Іраном. — Там само, Р. 117—188.
- С. 78. ...мала б гарантувати більш тісне співробітництво в майбутньому. — Tarnoff, U.S. Assistance to the Former Soviet Union 1991—2001: A History of Administration and Congressional Action. Звіт для Конгресу, оновлений 15 січня 2002 р.
- ...розв'язати спровоковані ними ж конфлікти. — Steven Erlanger, "Five Years Later: Eastern Europe, Post-Communism — A Special Report; East Europe Watches the Bear, Warily", *New York Times*, 21 жовтня 1994 р.
- С. 79. ...територіальної цілісності чи політичної незалежності України. — Будапештський меморандум про гарантії безпеки, 1994 р., <http://www.cfr.org/nonproliferation-arms-control-and-disarmament/budapest-memorandums-security-assurances-1994/p32484>.

4. Народжений на крові

- С. 89. Я можу пережити смерть — багато смертей, а ви — ні. — Halberstam, *War in a Time of Peace*, Р. 420.
- С. 97. Такий уже в мене характер. — З фільму «Confidential Report» (він же «Mr. Arkadin», 1955 р.) сценариста й режисера Орсона Веллса. Пізніше вийшов однойменний роман О. Веллса.
- С. 106. ...у сортирі їх замочимо. — Прес-конференція прем'єр-міністра Володимира Путіна в Астані (Казахстан) 24 вересня 1999 р.
- С. 108. ...40 відсотків росіян уже вірили, що до вибухів житлових будинків були причетні сили безпеки. — Опитування громадської думки недержавною організацією «Левада-Центр» у квітні 2002 року показало, що так уважали

ПРИМІТКИ

43 відсотки росіян, тоді як 38 відсотків виключали цю можливість, <http://www.levada.ru/press/2002041600.html>.

- C. 110. ...можуть легко виявитися зобов'язаннями, подолати які буде надто важко. — Garry Kasparov, "Russia's Best Election Yet", Wall Street Journal, 21 грудня 1999 р.
...найбільш зруйнованого міста на землі. — Випуск новин на каналі «Bi-Bi-Ci», "Scars remain amid Chechen revival", 3 березня 2007 р., http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/from_our_own_correspondent/6414603.stm.
...зійшла нанівець у другу чеченську війну. — Anna Politkovskaya, A Small Corner of Hell: Dispatches from Chechnya (Chicago: University of Chicago Press, 2003), P. 29.

5. Пожиттєвий президент

- C. 119. ...імперії, який КДБ служив та яку захищав, — CPCR. — Masha Gessen, The Man Without a Face: The Unlikely Rise of Vladimir Putin (New York: Penguin, 2012), P. 132.
- C. 120. ...артистом міжнародних політичних вистав. — Fiona Hill and Clifford Gaddy, Mr. Putin: Operative in the Kremlin (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2015). Kindle edition, locations 322-27.
...Путін був стривожений перспективою завчасної відставки Єльцина й піднесення його до президентства. — Слова Тетяни Юмашевої, доньки та близького радника Єльцина, на її веб-сайті, а також повідомлення в газеті "Telegraph", 23 січня 2010 р., <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/7063201/Boris-Yeltsins-daughter-attacks-Vladimir-Putin.html>.
- C. 122. ...сприятимуть кінцевому історичному тріумфу першого президента Росії. — Garry Kasparov, "Yeltsin Offers New Hope for the New Year", Wall Street Journal, 3 січня 2000 р.
- C. 123. ...якби західне вільне суспільство саме дотримувалося своїх принципів. — Джордж Сорос, «Горькие размышления с верой в Россию», «Московские новости», лютий 2000 р.
...Путін був дуже навіть живий і політично забіякуватий. — Andrei Piontkovsky, "For Whom Putin Tolls?", Russia Journal, 21—27 лютого 2000 р.
- C. 130. ...символізм повернення радянської мелодії був як очевидним, так і шокующим. — Критики американської винятковості на кшталт Путіна мають пам'ятати, що текст нового російського гімну містить також слова «Одна ты на свете! Одна ты такая!».

6. У пошуках душі Путіна

- C. 132. ...що найбільше дивувало чи турбувало щодо Путіна в перші дні. — З усіх наших дискусій протягом багатьох років можу зробити висновок, що проникливість і досвід Стіва роблять його одним із моїх улюблених «інформаторів» про те, як істеблішмент американської зовнішньої політики сприймає Росію та чому. Дуже раджу почитати його статті й книги, навіть ті, з якими я не погоджуюся.

- C. 133. ...як ми взагалі збираємося це виправити? Електронний лист, який автор отримав від Стіва Сестановича 19 квітня 2015 р.
- C. 134. ...повторюючи ганебну фразу британського прем'єр-міністра Тоні Блера, що «Чечня — не Косово». — Ian Traynor and Michael White, “Blair courts outrage with Putin visit”, *Guardian*, 11 березня 2000 р., <http://www.theguardian.com/world/2000/mar/11/russia.ethicalforeignpolicy>.
Я ніколи нічого такого не робив. Це протизаконно! — Інтерв'ю з президентом Біллом Клінтоном на радіо «Ехо Москви» 4 червня 2000 р. Процитовано: Michael Wines, “Clinton in Moscow: The State of Democracy”, *New York Times*, 4 червня 2000 р.
- C. 135. ...систематичні побиття, тортури, а іноді й згвалтування. — Див., зокрема, <http://www.theguardian.com/world/2000/mar/11/russia.ethicalforeignpolicy>.
- C. 141. ...у моїй голові промайнула думка: «Холодну війну справді скінчено». — Condoleeza Rice, *No Higher Honor: A Memoir of My Years in Washington* (New York: Crown, 2011). Kindle edition, locations 1450-54.
...в цій боротьбі ми будемо разом. — George W. Bush, *Decision Points* (New York: Crown, 2010). Kindle edition, locations 3589-91.
- C. 145. ...розвивається за умов нестерпної ізоляції. — Andrei Sakharov, “A Letter to the Congress of the United States”, 21 серпня 1973. Опубліковано в книзі: Sakharov Speaks (New York: Alfred A. Knopf, 1974), P. 211. Ми з Олексієм Навальним позичили цю техніку, коли закликали прийняти Закон Магнітського — «антипутінський, а тому дуже проросійський законодавчий акт». ...це сприймали як жакхливу образу! — Anatoly Dobrynin, *In Confidence* (New York: Times Books, 1995), P. 163.
...без якого неможлива жодна взаємна довіра. — Sakharov, “A Letter to the Congress of the United States”, 21 серпня 1973 р.
- C. 146. ...це просто якийсь троцькістський учинок. — Cristopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* (New York: Basic Books, 2000), P. 317.
...потрібна конфронтація, а не умиротворення. — Natan Sharansky and Ron Dermer, *The Case for Democracy: The Power of Freedom to Overcome Tyranny and Terror* (New York: PublicAffairs, 2004), P. 3.
- C. 148. ...насмілюються чинити опір. — З певних причин цей видатний історичний документ важко знайти навіть у нашу еру тотальної інформації. Першим результатом пошуку цієї цитати в «Гугл» є посилання на мою сторінку у «Твіттері»! У повному обсязі цю промову можна завантажити з веб-сайту фонду Джексона: <http://www.hmjackson.org/publications>.
...ВНУТРІШНІХ СПРАВ узагалі не залишилося на нашій тісній Землі! — Через повагу я зберіг прописні літери, які Олександр Солженіцин використав для слів «внутрішніх справ» у своєму рукописі Нобелівської лекції.
- C. 149. ...особливо якщо у вас зв'язані руки. — У ще одній ганебній заяві Райс у 2005 році Білорусь під владою Олександра Лукашенка згадана як «остання справжня диктатура, що залишилася в серці Європи». Але запам'ятали й повторювали безліч разів лише про Лукашенка як «останнього диктатора в Європі». Найгірше, що сказала вона це, перебуваючи в Москві! Навіть якщо мало хто був готовим назвати Путіна диктатором у 2005-му, навіщо

ПРИМІТКИ

було так йому лестити? 2014-го Лукашенко злегка помстився, сказавши, що після вторгнення Путіна в Україну ніхто більше не називає його останнім диктатором Європи. І це правда.

- C. 151. ...*ми тут із конкретною метою покласти край війні*. — Цитати взяті з різних російських новинних повідомлень. Деякі були англійською мовою з повідомлення «Bi-Bi-Ci»: “Hostage-takers ‘ready to die’”, 25 жовтня 2002 р., <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2360735.stm>.
- C. 155. ...*мабуть, плутають Україну з Росією, де єврейські організації якраз відзначили торік зростання антисемітизму*. — Masha Kondrachuk and Stephen Ennis, “Jews reject Russia claims of Ukraine anti-Semitism”, 12 листопада 2014 р., <http://www.bbc.com/news/world-europe-29991777>.
- C. 158. *Ми сподіваємося на справедливий суд за російськими нормами права*. — Процитовано з російського повідомлення на сайті «Грани.Ру» у жовтні 2003 р. Посол Вершбоу також висловив занепокоєння російським правосуддям, яке «застосовують вибірково».
- C. 162. ...*після сумновідомих радянських процесів*. — Разом з аудіо доступно тут: http://www.rferl.org/content/Text_Of_Closing_Statement_By_Mikhail_Khodorkovsky/2208523.html.

7. З вогню та в полум’я

- C. 169. ...*в боротьбі за ці речі*. — Garry Kasparov, “The Great Game”, Wall Street Journal, 14 березня 2005 р.
- C. 170. ...*я отримав наказ вас заарештувати*. — J. F. O. Mcallister; Paul Quinn-Judge; Yuri Zarakovich, “The Talks that Failed”, Time, 13 вересня 2004 р.
...*я їхала в Беслан для налагодження перемовин*. — J. F. O. Mcallister; “Communication Breakdown”, Time, 12 вересня 2004 р.
- C. 172. ...*назвавши офіційний висновок «димовою завісою»*. — “Beslan School Siege Inquiry ‘a Cover-up’”, Herald (Шотландія), 10 лютого 2007 р., <http://www.heraldsotland.com/beslan-school-siege-inquiry-a-cover-up-1.829305>.
...*заручники, яких можна було врятувати, згоріли живо*. — David Satter, Weekly Standard 12, № 9, 13 листопада 2006 р.
- C. 177. ...*ми всі будемо в цьому винні!* — Gessen, The Man Without a Face, P. 193—194.
- C. 190. ...*прийняти західні та універсальні цінності*. — Звернення президента Джорджа Буша-молодшого до продемократичної організації «Фрідом Хауз», 29 березня 2006 р.

8. Операція «Медведєв»

- C. 204. ...*з іншого покоління*. — USA Today, 11 грудня 2007 р., <http://usatoday30.usatoday.com/news/washington/rice-transcript.pdf>.
- C. 205. ...*висловлював занепокоєння щодо ставлення Путіна до прав людини, яке «дещо турбує»*. — Усі цитати взяті з добірки статей про Путіна від 19 грудня 2007 р. на тему «Людина року журналу «Тайм». Сюди входить інтерв’ю, у якому в Путіна спитали, чому вибори в Росії не були більш від-

ПРИМІТКИ

критими й чому мене ув'язнили. Відповідь була приголомшливою: «А чому пан Каспаров під час арешту розмовляв англійською, а не російською? Коли політик працює на купу інших держав, а не на російську державу, це про щось говорить». Звичайно, я звертався до багатьох іноземних репортерів англійською, але вже після того, як виступив російською.

...є потенційно небезпечною для його власної безпеки. — «Adolf Hitler: 1938 TIME man of the year», Time, 2 січня 1939 р.

С. 209. ...на додачу до вічнозелених «глибокого занепокоєння» та «рішучого за-судження». — Цитати взяті із заяв під час надзвичайних зустрічей Ради Європи щодо ситуації в Грузії в серпні 2008 р.

С. 219. ...її смерть завдала російській владі більше шкоди, ніж її публікації. — Коментар Путіна для преси в Німеччині 10 жовтня 2006 р., через чотири дні після вбивства Політковської.

...ледь не непритомніючи від запаху нафти та газу! — Слова Вацлава Гавела, широко розтиражовані після тієї події та процитовані в прес-релізі за фільмом.

С. 220. ...одним із найбільш якісних у світі. — Усі цитати взяті з інформаційно-го висвітлення заяв Медведєва на Всесвітньому конгресі російської преси в Москві 11 червня 2008 р.

С. 221. ...вбили чимало путінських ворогів в інших російських містах, а також за кордоном. — Найбільш сенсаційним стало вбивство у 2009 році в Дубаї супротивника Кадірова — Саліма Ямадаєва. Поліція Дубаї звинуватила в цьому вбивстві двоюрідного брата Кадірова (депутата Державної Думи). 2008 року в Москві був убитий брат Ямадаєва Руслан.

С. 222. ...якби в НАТО схвалили заяву Грузії на ПДЧ. — Bush, Decision Points, Р. 7945—7947.

9. Сміливість хибної надії

С. 223. Французький президент явно був більшим прихильником *fraternité* (братерства), ніж *liberté* (свободи). — Слова з гімну Франції: «Свобода, рівність, братерство».

С. 225. ...повернути зовнішню політику, характерну для адміністрації Трумена з Маршаллом, Ачесоном та Кеннаном у її складі. — Слова президента Обами під час інтерв'ю на шоу Фаріда Закарія «Джі-Пі-еС» 28 грудня 2008 р. Далі Обама похвалив зовнішню політику президента Джорджа Буша-старшого.

С. 227. Наш захист полягає в збереженні того духу, який високо цінує свободу як спадщину всіх людей в усіх краях, скрізь. — Ці слова з'явилися й на стіні сходового майданчика п'єдесталу статуї Свободи.

С. 230. ...усі образи світу на Буша скоро ляжуть на ланок Обами. — З моєї статті від 5 листопада 2008 року для «Лос Анджелес Таймс Синдікейт». Повний текст безкоштовно доступний за адресою <http://www.theotherussia.org/2008/11/05/kasparov-on-obama-and-how-russia-sees-america/>.

- C. 232. ...засудивши «агресивні дії» Росії. — Усі цитати взяті з прес-релізів перед-виборчої кампанії американського президента, що виходили один за одним. ...заданими першою каденцією президента Буша. — Ben Smith, “Invasion of Georgia” a “3 A.M. moment”, Politico, 9 серпня 2008 р.
- C. 233. ...незалежність колишніх радянських республік. — Варто прочитати повний текст заяви сенатора Маккейна щодо Грузії від 11 серпня 2008 року. Знайти її можна за адресою http://www.realclearpolitics.com/articles/2008/08/mccain_statement_on_georgia.html.
...Пан Путін і пан Медведєв мають вирішити. — Інтерв'ю з Ігорем Юрген-сом на веб-сайті «Газета.ru», лютий 2010 р.
- C. 238. ...назвав «БП» «Большой Петролеум». — Широко цитовано в пресі 14 січня 2011 р. Член Палати представників Маркі на той час був головним демократом у Комітеті з природних ресурсів.
- C. 247. Ми віддаємо, Росія забирає. — Mitt Romney, “Bowing to the Kremlin”, Politico, 27 березня 2012 р.
- C. 248. ...світ сприймав його заяви як порожні політичні погрози. — Mitt Romney, No Apology: The Case for American Greatness (New York: St. Martin's Press, 2010). Kindle edition, locations 4916-20.
- C. 254. Це були законослухняні люди, і атакували їх несправедливо. — Розшиф-ровка відеоролика каналу «Фокс Ньюз», який усе ще можна переглянути онлайн за адресою <http://video.fownews.com/v/1624799524001/anti-putin-rallies-continue-in-russia/?sp=show-clips>.

10. Війна та умиротворення

- C. 265. ...отримали контрактів на 7,4 мільярда доларів. — “Castles in the Sand”, Economist, 13 липня 2013 р.
- C. 272. ...Токіо в 1940-му та Римі в 1944-му. — Ці Ігри були скасовані через початок Другої світової війни. Наступна Олімпіада відбулася в Лондоні в 1948 році.
...в межах путінського нео-СРСР. — Garry Kasparov, “Les Jeux et la vérité”, Le Monde, 24 лютого 2014 р.
- C. 274. ...іще до того, як я вимовлю слово «Берлін». — Мій помічник Мір Грінгард почав називати це «Гітлерівським закочуванням очей», коли я давав чис-ленні інтерв'ю до та під час Ігор у Сочі. Він також помітив, що закочування очей під час цих порівнянь майже припинилося, коли Путін анексував Крим, як я й попереджав.
- C. 278. Не означає в особистому плані. — Прес-конференція Джона Керрі в Лон-доні 14 березня 2014 р.
- C. 285. ...мобілізації міжнародної спільноти. — Обама справді сказав це («Ко-ментарі президента Обама та президента Порошенка щодо подій в Україні після двосторонньої зустрічі», 18 вересня 2014 р.). Багато з його коментарів схожі на пародію дипломатичного пустослів'я: «І ми збираємося продов-жити пошуки шляхів мобілізації міжнародної спільноти, щоб сказати Росії, що Україна прагне підтримувати добрі відносини з усіма своїми сусідами

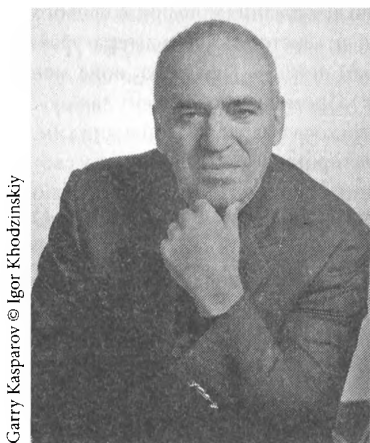
ПРИМІТКИ

як на Сході, так і на Заході. Має бути спосіб, у який Україна зможе вести переговори й торгівлю, а також продовжити зв'язки між народами двох країн, а Росія не зможе впливати на її здатність ефективно працювати з іншими партнерами з метою покращити ситуацію для українського народу». Про що це він узагалі? Росія щойно вдерлася в Україну!

Висновки

- С. 292. *Кім Чен Ир та йому подібні розуміють лише рішучість, наполегливість і переговори з позиції сили.* — Václav Havel, "Time to act on N. Korea", Washington Post, 18 червня 2004 р.
- С. 298. *...ще до того, як тіло Бориса встигло охолонути, назвавши це вбивство «провокацією».* — Так висловився путінський речник Дмитро Песков лише через кілька годин після вбивства. Путін же повторив це наступного дня.
- С. 300. *...одного дня вони постануть перед правосуддям, якого ми взагалі майже не бачили.* — Повний текст звіту Немцова «Путін. Корупція» 2011 року доступний онлайн російською та англійською мовами за адресою <http://www.nemtsov.ru/old.phtml?id=706613>. Тисячі друкованих примірників цього звіту, безумовно, були вилучені та знищені як «екстремістська література».
- С. 302. *...а не ареною боротьби у Вавилонській вежі.* — Насправді вона має назву «М'язи миру», але відома просто як «Промова про «залізну завісу». Її варто прочитати або прослухати повністю хоча б заради захоплення тим, як Черчилль, відомий майстер загальної риторики, уміло обговорює у своїх виступах цілу низку деталей і політичних рекомендацій. Текст та аудіо доступні за адресою <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace>.
- ...і вино розіллється, і бурдюки пропадуть.* — Євангеліє від Св. Марка 2:22.
- С. 305. *...розбудить мене, коли вони візьмуть Польщу.* — Насправді так сказав мені американський комік і політичний коментатор Білл Мар під час свого шоу «Ріал Тайм» 1 травня 2015 року.

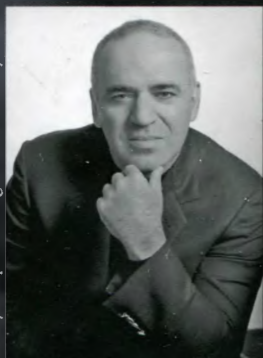
ПРО АВТОРА

Garry Kasparov © Igor Khodzinskiy

Гаррі Каспаров — тринадцятий чемпіон світу з шахів, протягом двадцяти років очолював світовий шаховий рейтинг. 2005-го він завершив свою професійну спортивну кар'єру, щоби долучитися до продемократичного опозиційного руху проти режиму Володимира Путіна. 2012-го він був призначений головою Фонду захисту прав людини, змінивши на цій посаді Вацлава Гавела.

З 1991-го він є позаштатним редактором *Wall Street Journal*, а також наразі є старшим позаштатним викладачем Оксфордської школи Мартін. Його книга 2007 року *«Шахи як модель життя»* перекладена двадцятьма шістьма мовами світу. Сьогодні він мешкає в добровільному екзилі в Нью-Йорку разом зі своєю дружиною Дашею та їхніми дітьми.

У цій книжці я ділитимусь з вами своїми власними спостереженнями та враженнями як політичний активіст Росії, а також як голова Фонду захисту прав людини зі штаб-квартирою в Нью-Йорку. Але найважливіша історія в цій книжці — не моя власна. Це історія того, як Володимир Путін за допомогою невтручання, а в деяких випадках і за підтримки вільного світу, того самого, що зумів розвалити Радянський Союз, поклав кінець демократичному експерименту в Росії.

«Гаррі Каспаров — точний, жорсткий і сміливий публіцист. Його варто прочитати кожному, хто хотів би навчитися уникати компромісів із власним сумлінням».

Віталій Портников, журналіст Радіо Свобода та Espresso.tv

«Смілива, прониклива й переконлива... Книжка розповідає про період, що починається з розпаду Радянського Союзу та шалених 90-х, а потім завдає головного удару по Володимирі Путіну, колишньому співробітнику КДБ, який є значно небезпечнішим ворогом, ніж це усвідомлює багато людей за межами Росії. Його прихід до влади 1999 року мав би стати для Заходу оглушливим дзвоном, який шокує так само, як і прихід до влади в Німеччині Гітлера. <...> У демократичних країнах виборці віддають перевагу слабким лідерам і спокійному життю — без крові, поту, важкої праці та сліз. Як можна захистити вільний світ, якщо він сам не хоче себе захищати? Сподіваймося, книжка Каспарова буде бестселером».

The Sunday Times

«Дуже важливо читати Гаррі Каспарова, який попереджав про небезпеку путінізму задовго до того, як це почали робити інші. Він є рідкісною особистістю — російським демократом із реалістичним поглядом на власну країну, який, проте, зберігає оптимізм щодо її майбутнього».

Енн Епплбом, авторка книжок «Історія ГУЛАГу» та «Залізна завіса», лауреат Пулітцерівської премії

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-0483-6

9 786171 204836